

У еріблаетіу міеячніу імлі

Р

Серія
«Пригоди.
Фантастика»

Уєрїбляєтїч тїєячнїч їмїї

*Науково-фантастичні
оповідання та повість*

Для середнього й старшого
шкільного віку

Упорядник
МИХАЙЛО СЛАВОШПИЦЬКИЙ

Художник
КОСТЯНТИН СУЛИМА

Кнїтн
«ВЕСЕЛІЦА»
1986

84(0)6
У11

**В сборник вошли
научно-фантастические
произведения лучших
писателей этого жанра из
разных стран, посвященные
борьбе за мир,
за предотвращение угрозы
войны.**

**Передмова
МИХАЙЛА СЛАБОШНИЦЬКОГО**

3 $\frac{4803020000-165}{M206(04)-86}$ 228.86.

© Видавництво «Веселка»,
1986, упорядкування, передмова,
переклад українською мовою,
ілюстрації

ФАНТАСТИКА ТРИВОЖНИХ ЗАПИТАНЬ І ЗАСТЕРЕЖЕНЬ

Швейцарець Жан-Жак Бабель підрахував, що за останні шість тисяч років людство вело 14 513 воєн, у яких полягло 3 640 мільйонів землян. Значне місце в загальнолюдській історії посідає саме історія воєн. Цілими тисячоліттями триває боротьба кращих представників роду людського супроти війни. Видатні гуманісти всіх часів і народів попереджали і застерігали людство від смертельної для нього небезпеки, яку несе з собою війна.

«Нині перед нами два шляхи: один — продовжувати безглузду гонку атомного озброєння, другий — відмовитися від атомного озброєння і прагнути того, щоб народи Сходу й Заходу змогли прийти до розуміння необхідності мирного співіснування. Перший цілком виключає поступ людства. Другий — уможлиблює. Ми повинні піти по другому шляху...» — писав кілька десятиліть тому лауреат Нобелівської премії Альберт Швейцер.

Два шляхи розвитку, два варіанти майбутнього — одна з домінуючих тем наукової фантастики всього світу. Прогресивні письменники багатьох західних країн створюють вражаючі за художньою силою книги-застереження (у фантастиці вони називаються антиутопіями). Про те, яке лихо може спіткати людство, якщо воно не відмовиться від ядерної зброї і не знайде інших аргументів для врегулювання стосунків між державами і вирішення своїх проблем.

«Цієї миті розпочалася й припинилася війна... Бомбардування закінчилося, як тільки літаки, що мчали

із швидкістю п'ять тисяч миль на годину, наблизилися до цілі, й прилади попередили про неї пілотів. Так само моментально, немов помах серпа, скінчилася війна... Місто здійнялося в повітря. Здавалося, бомби і місто помінялися місцями... Ще одна неймовірна мить — нове, невпізнанне, з неправдоподібно високими будівлями, про які й не мріяв жоден будівельник, будівлями, зітканими з бризок роздрібленого цементу, з блискіток розірваного на клоччя металу, в плутанині уламків... паче водоспад, який зринув угору, замість того щоб ринути вниз, немов фантастична фреска, місто завмерло в повітрі, а тоді розсипалося і щезло», — це уривок із широковідомого роману американця Рея Бредбері «451° за Фаренгейтом».

А ось як змальовує нашу планету після подібного катаклізму француз Робер Мерль у романі «Мальвіль»: «Її вбили в розпалі весни, коли на деревах ледь проклюнулися листочки і в норах щойно з'явилися кроленята. Тепер ніде жодного звіра. Жодного птаха. Навіть комах. Тільки спалена Земля. Житла перетворилися на попіл. Лиш де-не-де стримлять обвуглені, скалічені кілки, які ще вчора були деревами. І на руїнах світу — жменя людей, котрих, можливо, залишили живими як піддослідних морських свинок, необхідних для якогось гігантського експерименту. Незавидна доля. В цьому всесвітньому гігантському морзі лишилося тільки декілька легенів, що працюють, переганяють повітря. Декілька живих сердець, що переганяють кров. Декілька голів, що мислять. Мислять. Але в ім'я чого?»

Страхітливі пейзажі після вибухів надпотужних бомб часто зустрічаються в книгах зарубіжних фантастів. І це не дивно. Адже в гіркій пам'яті людства живе трагедія Хіросіми і Нагасакі. Письменники застерігають майбутнє від того, що вже частково було в минулому. Недарма ж американець Айзек Азімов зазначає: «Отже, вибух атомної бомби став реаль-

ністю, і несподівано ця подія зробила наукову фантастику респектабельною. Вперше фантасти постали перед світом не групою фанатиків-недоумків; ми відразу ж відчули себе в ролі касандр, до яких світ віднині дослухався з шанобливим смиренням. Та повірте: я волів би до кінця днів своїх лишатися «недоумком» в очах цілого світу, аніж досягнути нинішнього визнання такою ціною, ціною дамоклового меча над головою в людства».

Так, атомну трагедію фантастика передбачила наперед. Досить бодай згадати, що ще 1914 року таке апокаліпсичне видовище описав у своєму романі «Визволений світ» Герберт Уеллс. До речі, відомий радянський критик Володимир Гаков наводить цікавий, пов'язаний з романом англійського письменника факт. Якось у 1934 році фізик Лео Сцілард прохопився про руйнівну силу некерованої ланцюгової реакції, але відразу ж схаменувся, уявивши можливі наслідки такого експерименту, і ніколи більше про це не згадував. Пізніше він зазначав, що саме цей твір підказав йому, як можуть використати це відкриття у воєнних цілях. І згодом усе сталося, на жаль, саме так, як і передбачав англійський фантаст.

Видатний фізик ХХ століття Макс Борн підрахував, що в першій світовій війні з десятих мільйонів загблих дев'яносто п'ять процентів становили військові і лише п'ять — мирне населення. У другу світову війну загинуло п'ятдесят мільйонів чоловік (військових — п'ятдесят два, цивільних — сорок вісім процентів). Під час війни в Кореї з десятих мільйонів загблих вісімдесят чотири проценти склали мирні жителі і лише шістнадцять — військові. «Тим, хто ще вірить у війну як у законний інструмент політики й дотримується традиційних уявлень про героя, що помирає заради дружини, дитини й фатерлянду, варто було б зрозуміти тепер, що це міфи, які до того ж утратили свою колишню привабливість», — пише Макс

Борн, характеризуючи мораль буржуазного суспільства.

Людина і наука, людина і зброя, людина і мораль, людина і суспільство — із різних варіантів цих взаємозв'язків формується все те, що називається мікрокліматом усепланетарного життя, від якого залежить мир на Землі. Над усім цим думає, все це аналізує прогресивна зарубіжна фантастика, намагаючись зазирнути вперед, осмислити прийдешнє, оперуючи досвідом сьогодення, екстраполюючи в майбутнє найпомітніші й найхарактерніші тенденції сучасності.

Різні, часом зовсім парадоксальні, сюжетні колізії обирають автори цієї книжки. Але всіх їх тривожить одне: а що коли людство зрадить тверезий глузд або ж смертоносна зброя опиниться в руках маніяків? Тоді станеться найбільша з усіх можливих катастроф — така недвозначна, чітка й вичерпна відповідь кожного з них.

На світі не перевелися людці на зразок професора Нулекса з оповідання німецького письменника Герберта Ціргібеля, людці, що виношують плани панування над усією планетою. Для здійснення своїх підступних замірів вони не зупиняться ні перед чим. Вони особливо небезпечні для людства, бо озброєні наукою, яка в руках лиходіїв здатна чинити справді тотальне зло. Як активно використовує воячина здобутки науки і якими некерованими, не передбаченими жодною логікою чи мораллю можуть стати надпотужні мислячі істоти на зразок Голема XIV з однойменного оповідання Станіслава Лема! У творі польського фантаста все закінчується цілком щасливо. Але це — тільки один з варіантів розвитку подій. Є варіанти — і не тільки гіпотетичні, — в яких усе може скластися трагічно.

Чи дозріло людство соціально й морально для того, щоб мати в своєму активі такий могутній науковий потенціал? Чи зуміє воно використати науку на своє

благо? Чи не надто наївні інколи вчені, вважаючи, що без їхньої згоди вояччина не зможе скористатися їхніми науковими відкриттями? Ці запитання неодмінно виникають у читача після прочитання повісті «Непрямітний містер Макгайн» Карла Гайнца Тушеля.

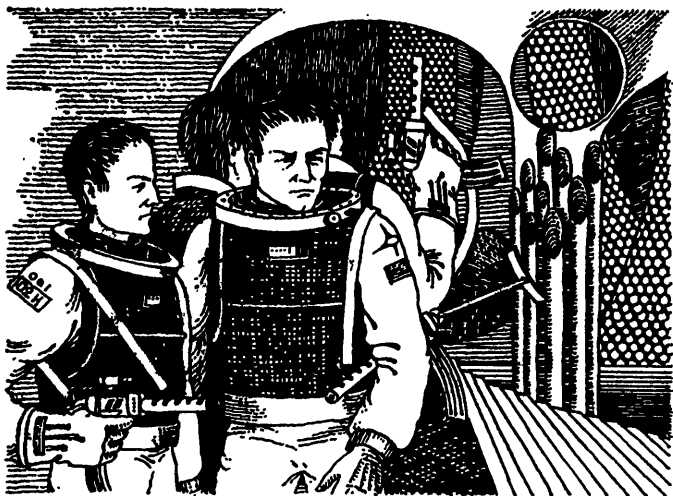
Яку мораль несе людство в космос? Чи вирросло воно для розуміння високої місії посланців Землі? Чи не потраплять на далекі планети індивідууми з викривленою психікою й агресивними намірами? Про це замислюєшся, читаючи оповідання Рея Бредбері і Вільяма Тенна.

Важко з остаточною переконаністю сказати, чого більше в цих творах: теперішнього чи майбутнього? Адже в них ідеться про актуальні, майже календарно точні, пекучі проблеми, вкрай важливі для нашого сьогодення і ще важливіші для майбутнього планети, людства. Проблеми, вирішення яких так багато важить для долі всього світу.

Автори цієї книжки — добре знані в нашій країні зарубіжні письменники-фантасти. Віриться, що зустріч з їхніми цікавими й актуальними творами пробудить у читача багато серйозних думок про його обов'язок у боротьбі проти війни, боротьбі за мир для всіх і кожного з нас.

А це для літератури найголовніше — будити думки про призначення людини на Землі, про її священний обов'язок, бо саме для цього вона й існує.

МИХАЙЛО СЛАБОШПИЦЬКИЙ

Рей Бредбері

У СРІБЛЯСТІЙ МІСЯЧНІЙ ІМЛІ

К ОЛИ во-
ни просто з ракети ступнули в нічну пітьму,
то в першу мить так змерзли, що Спендер од-
разу почав збирати марсіянське хмиззя для
вогнища. Він і словом не захопився про те,
щоб відсвяткувати радісну подію, лише роз-
клав багаття і прикипів поглядом до вогню.

Потім у пір'ї рожевого полиску, що забар-
вило рідке повітря над висохлим марсіянським
морем, глянув через плече на ракету, яка про-
несла їх усіх — капітана Уїльдера, Черока, Ге-
тевея, Сема Паркхілла, його самого — крізь чор-
ні німі зоряні простори у цей мертвий марево-
світ.

Джеф Спендер дивився на своїх товаришів і чекав, коли почнеться гармидер: зараз здіймуть галас, стрибатимуть і горлатимуть... Тільки-но мине заціпеніння від приголомшливої думки, що вони перші люди на Марсі. Хоча жоден із них уголос цього не казав, проте багато хто в душі сподівався, що їхні попередники сюди не долетіли і пальма першості належатиме цій, Четвертій, експедиції. Звісно, вони нікому не бажали зла, а втім, мріяли про славу і бучні почесті, доки їхні легені призвичаювалися до розрідженої атмосфери, від якої в голові немов хміль бродив, якщо рухатися надто швидко.

Гібз підійшов до багаття і запитав:

— Навіщо хмиз, маємо ж на кораблі хімічне пальне?

— Дарма, — навіть не підвів голови Спендер.

Негоже у перші відвідини Марса зчиняти шарварок, тягти з корабля таку недоречну тут піч. Справжнісіньке привізне блюзнірство. Ще встигнуть, ще буде час жбурляти бляшанки з-під згущеного молока в горді марсіянські канали, шерхло тертимуться пожмаканими сторінками «Нью-Йорк таймс» об срібно-сіре дно порожнього марсіянського моря, а бананове лушпиння і масні обгортки валятимуться серед прекрасних зубчастих руїн марсіянських поселень. Усе попереду. Його аж пересмикнуло від такої думки.

Спендер годував вогонь з рук із таким відчуттям, ніби приносив жертву мертвому титану. Адже вони сіли на велетенський могильник. Тут загинула цивілізація. Звичайнісінька порядність вимагала, щоб у першу ніч вони поводитися пристойно.

— Не до смаку мені таке святкування, — повернувся Гібз до капітана Уїльдера. — Як на мене, сер, треба влаштувати вечірку: роздати людям м'яса та джину і трохи розігріти кров.

Капітан дивився на мертве місто, яке розкинулося за милою від них.

— Ми всі потомилися, — сказав він відчужено, немов не міг відвести погляду від міста і геть забув про свою команду. — Краще завтра ввечері. На сьогодні досить і того, що ми щасливо подолали міжзоряний простір, жодного разу не зіткнулися з метеоритом і не втратили нікого з екіпажу.

Космонавти нудьгували, знічев'я тинялися біля ракети. Їх було дванадцятьоро. Спендер уважно стежив за ними. Люди були незадоволені. Ризикуючи життям, вони зробили велику справу, тож тепер їм кортіло напитися, горлати пісень і зчинити стрілянину, аби всі знали, які вони хвацькі хлопці: прорубали дірку в космосі і домчали ракетою аж на Марс!

Але ніхто не галасував.

Капітан тихо віддав наказ. Один з космонавтів збігав у ракету і приніс консерви, які роздали без зайвого шуму. Мало-помалу розговорилися. Капітан сів і стисло розказав про хід всієї мандрівки. Вони й самі те добре знали, але слухали з насолодою: приємно ще раз почувти, що справу зроблено, головне — позаду. Про зворотну подорож говорити не хотілося. Хтось був заїкнувся про це, але йому порадили припнути язика. В подвійному місячному сяйві мигтіли ложки.

У небі зблиснув віхоть сліпучого полум'я, і відразу ж біля табору сіла допоміжна ракета. Спендер дивився, як одчиняється люк і виходить Гетевей — лікар і геолог. Кожний учас-

ник експедиції мав дві професії, доводилося заощаджувати місце на кораблі. Гетевей неквапно попрямував до капітана.

— Ну що? — спитав капітан Уїльдер.

Гетевей поглянув на місто, що тьмяно мерехтіло в зоряному сяйві. Потім ковтнув слину і перевів погляд на Уїльдера.

— Он те місто мертве, капітане, мертве вже багато тисяч років. Так само, як ще три у горах. Але в п'ятому, за дві тисячі миль звідси...

— Кажіть.

— Ще минулого тижня там жили люди.

Спендер підхопився на ноги.

— Марсіяни, — додав Гетевей.

— Де ж вони тепер?

— Померли, — сказав Гетевей. — Я зайшов до одного будинку. Гадав, він, як і інші будинки в решті міст, залишений ще в сиву давнину. Боже праведний, там були покійники! Ніби я ступив у купу зруділого листя! Немов струхлі стебла і клапті горілого паперу — все, що від них залилося. До речі, марсіяни померли днів десять тому.

— А решта міст? Ви їх оглядали? Є там хтось живий?

— Нікого. Я потім іще не одне перевірів. Чотири з п'яти покинуті ще бозна-коли. Навіть не уявляю, де поділися їхні мешканці. Але в кожному п'ятому — одне й те саме. Трупи. Тисячі тіл.

— Від чого вони померли?

— Ви не повірите.

— Що їх убило?

— Вітрянка, — коротко відповів Гетевей.

— Не може бути!

— На жаль, так. Я зробив аналізи. Вітряна віспа. Її дія на марсіянський організм проти-

лежна дії на організм землян. Думаю, вся справа в обміні речовин. Вони зуглили, мов голівешки на згарищі, всохли, перетворилися на хрусткі пластівці. Але це, безперечно, вітрянка. Отже, і капітан Йорк, і капітан Уїльямс, і капітан Блек — усі три експедиції досягли Марса. Що з ними сталося — лише богами відомо. Але ми, принаймні, напевне знаємо, що вони ненавмисне зробили з марсіянами.

— Жодних ознак життя?

— Цілком можливо, що кілька кмітливіших марсіян вчасно втекли в гори. Навіть коли це й так, закладаюся, їх надто мало, щоб виникло колоніальне питання. Цій планеті настав кінець.

Спендер відвернувся і знову підсів до багаття, втупивши погляд у вогонь. Вітрянка! Господи, уявити навіть страшно: вітрянка! Народ споконвіку розвивається, вдосконалює свою культуру, зводить отакі міста, докладає всіх зусиль, аби утвердити свої ідеали та уявлення про красу, і зненацька настає кінець. Частина померла ще до нашої ери. Але решта! Може, решту марсіян звалила недуга з вишуканою, або грізною, або химерною назвою? Ні, бий його лиха година! Їх підкосила вітряна віспа, дитяча хвороба, від якої на Землі не гинуть навіть діти! Це все одно, що сказати про древніх греків, нібито їх згубила свинка, а гордих римлян на величних пагорбах знищив стригучий лишай! Якби ми могли дати марсіянам час загорнутися в могильні савани, прибрати належної пози і вигадати пристойний привід для смерті! Натомість — вітряна віспа! Яке дике безглуздя! Не вкладається в голову, не узгоджується з їхньою архітектурою, з усім цим світом!

— Гаразд, Гетевей, сідайте перекусіть.

— Дякую, командире.

І все! Вже забули. Говорять про інше.

Спендер не спускав ока з команди. Він не доторкнувся до своєї порції у мисці, яку тримав на колінах. Відчув, як потягло холодом, ясні зорі поближчали.

Коли хтось надто підвищував голос, капітан навмисне відповідав стиха, і люди мимоволі починали розмовляти тихіше, наслідуючи його.

Повітря дихало свіжими і незвичними пахощами. Спендер ніяк не міг розпізнати їх. Тут і квіти, і хімікалії, і пилюка, і вітер. Капітан на повні груди з насолодою втягував повітря.

Дружний регіт роздер типу. Бігз п'яно горлав, стискаючи в руці пляшку.

Спендер відставив миску вбік. Прислухався до вітерця, що прохолодно нашіпував йому щось на вухо. Помилувався марсіянськими будівлями, які білили холодними крижинами на дні висхлого моря... Потім обернувся до гурту. Бігз саме вихвалявся своїми перемогами у дівчат. Спендер більше не підживляв згасаюче вогнище.

— Гей, Спендер, підкинь хмизу! — гукнув Бігз і знову припав до пляшки.

Один з хлопців, на прізвище Шенке, виніс свій акордеон і заходився вибивати чечітку, аж курява знялася.

— Гей! — волав він.— Живемо!

— Гей! — і собі зарепетували інші, жбурнувши порожні миски.

Троє стали в ряд і, щось вигукуючи, задригали ногами, як дівчата з кордебалету. Решта плескали в долоні, захожуючи їх. Черок скинув сорочку і закружляв у танку, вилискуючи

голим торсом. Місячне сяйво обливало його коротке стрижене волосся і чисто виголені молоді щоки.

Вітер на дні порожнього моря дмухав імлою. Белетні-гори незворушно дивилися на сріблястий зореліт і вмираюче вогнище.

З'явся страшенний гармидер: хто пішов вихлясом, хто награвав на губній гармошці, хто дув у гребінець, обгорнутий цигарковим папером. Відкоркували і випили ще два десятки пляшок. Бігз тупцював на неслухняних ногах і диригував танцюристами, вимахуючи руками.

— Капітане, давайте до нас! — гукнув Черок і затягнув пісню.

Довелось і капітанові танцювати. Він робив це мляво, неохоче. Обличчя його спохмурніло. Спендер дивився на нього і думав: «Випала ж тобі, бідолахо, нічка! Твої люди не відають, що коять. Їм би перед польотом лекцію прослухати, як поводити себе на Марсі, хоча б кілька днів триматися в рамках пристойності».

— Годі! — Капітан вийшов із кола і сів, пославшись на втому.

Спендер пильно подивився на нього: він не відсапувався, обличчя нітрохи не розпалене.

Акордеон, гармоніка, вино, галас, безладна метушня, брязкіт мисок, регіт.

Бігз почвалав до берега марсіянського каналу. Він прихопив шість порожніх пляшок і заходився жбурляти їх одна за одною у темно-синій хвилі.

— Нарікаю тебе, нарікаю тебе, нарікаю тебе...— белькотав Бігз, язик йому заплітався.— Нарікаю тебе іменем Бігза. Бігз, відтепер ти капал Бігзаа...

Ніхто й не почувся, як Спендер зірвався з місця, поронлигнув через вогнище і підскочив

до Бігза. Він зацідив йому спершу в зуби, потім у вухо. Бігз поточився і шубовснув у воду. Спендер мовчки чекав, коли він видряпається на кам'янистий берег. Але решта вже схопили Спендера за руки.

— Який гедзь тебе вкусив? — спантеличено допитувалися товариші.

Бігз видерся на берег, мокрий до кісток. Він одразу помітив, що Спендера тримають, і посунув до нього.

— Ну, начувайся! — погрозово промовив він.

— Досить! — гримнув капітан.

Спендера відпустили. Бігз зупинився і очікувально дивився на командира.

— Перевдягніться у сухе, Бігз, а ви, хлопці, продовжуйте веселитися. Спендер, ходіть зі мною.

Веселощі відновилися. Уїльдер відійшов убік і обернувся до Спендера:

— Може, поясните, в чім річ?

— Сам не знаю, — Спендер дивився на канал. — Мені стало соромно. За Бігза, за всіх нас, за цей рейвах. Боже, яка ганьба!

— Подорож була довга. Треба ж людям трохи розвіятися.

— Але ж де їхня гідність, капітане? Розуміння того, що й коли доречно?

— Ви стомилися, Спендер, і маєте інший погляд на деякі речі. Заплатите штраф п'ятдесят доларів.

— Слухаюся, капітане. Але прикро стає від думки, що Вони бачать, як ми тут блазнюємо.

— Вони?

— Марсіяни. Живі чи мертві.

— Найімовірніше, мертві, — відказав капітан. — Гадаєте, Вони знають, що ми тут?

— Хіба старе не знає завжди про появу нового?

— Можливо. Схоже на те, що ви вірите в духів.

— Я вірю в те, що зроблено, а на Марсі безліч доказів чивісь праці. Тут є вулиці, будинки, сподіваюсь, є й книги. Є широкі канали, годинники, стійла — якщо не для коней, то для якихось інших домашніх тварин, нехай навіть із дванадцятьма ногами, звідки нам знати? Куди не кинеш погляд, скрізь предмети, які були у вжитку. Ними користувалися впродовж багатьох віків. Спитайте в мене, чи вірю я, що речі мають душу. Я відповім ствердно. Вони навколо, оточують нас, ці предмети, що мали своє призначення. Гори, в яких були свої імена. Користуючись цими речами, ми завжди відчуватимемо ніяковість. Назви гір звучатимуть для нас не так — ми охрестимо їх по-своєму, але старі назви залишаться, вони житимуть, бо існують у часі, для якого тутешні гори, уявлення про них були пов'язані саме з тими назвами. Імена, які ми дамо каналам, горам і містам, стечуть з них, мов з гуски вода. Ми можемо скільки завгодно жити на Марсі, але справжнього спілкування з ним у нас ніколи не буде. Врешті-решт це нас обурить. Знаєте, що ми тоді зробимо? Ми його оббілуємо і перекроїмо шкуру на свій смак.

— Ми не зруйнуємо Марса,— сказав капітан.— Він надто величний і прекрасний.

— Ви так вважаєте? Ми, земляни, маємо вроджений дар руйнувати все величне і прекрасне. Ми не відкрили сосисочну серед руїн староегипетського храму в Карнаку лише тому, що вони лежать осторонь великих шляхів і там не розгорнути жвавої торгівлі. Але Єгип-

пет — лише незначна частина Землі, а тут відусіль віє вічністю. Ми десь зручненько припустимося і почнемо гидити: канал назвемо на честь Рокфеллера, горі дамо ім'я короля Георга, буде озеро Дюпона, міста Рузвельт, Лінкольн, Кулідж, але ж у кожного місця вже є своє, власне ім'я.

— Це вже ваша справа, археологів, розкопати старі назви, а ми ними користуватимемося.

— Купка подібних до нас із вами людей проти інтересів можновладців? — Спендер поглянув на гори, що вилискували металом. — Вони знають, що ми припхалися сплюндрувати їхній край. Я відчуваю, як Вони нас ненавидять.

Капітан похитав головою:

— Ненависті тут немає. — Він прислухався до вітру. — Надбання цього народу свідчить про завершеність, мудрість і глибину його філософського вчення. Вони все сприймали як належне. Очевидно, були приречені на вимирання, але зустріли смерть із гідністю. Не провадили у передсмертній агонії спустошливих воєн, не нищили своїх міст. Усе, що ми бачили, лишилося недоторканим. Певно, ми важимо для них не більше, ніж малеча, що пустує на зеленому лужку, бо вони розуміють, що діти завжди лишаяються дітьми. Хтозна, може, це все зробить нас кращими. Ви помітили, Спендер, як тихо поводили себе люди, поки Бігз не нав'язав їм веселощі? Які вони були сумирні, наполохані. Ще б пак! Наодинці з такою величчю одразу розумієш, що ти не таке вже велике цабе. Ми сопливі дітлахи, Спендер, галасливі, непосидючі діти, які носяться зі своїми іграшковими ракетами й

атомами. Але з часом Земля може стати такою, як Марс сьогодні. Отже, він нас протверезить і дечого навчить. Наочний урок з історії цивілізації. Тож не журіться! Повертаймося назад і вдома, що й нам весело. А штраф не знімається.

З мертвого міста дув вітер. Налітав хвилями на людей, кидав пилюгу на сріблясту ракету, обмітав нею акордеон, обсипав пилом гармоніку, запорошував очі, а вітер тонко виспівував. Нараз він стих так само несподівано, як почався.

Стихли й веселощі. Люди мовчки стояли під темним холодним небом.

— Гей, хлопці, чого це ви стовбичите? — вихопився Бігз із ракети вже в сухому одязі. Він уникав дивитися на Спендера. Його голос пролунав, ніби в порожній аудиторії.

Ніхто не ворухнувся.

— Гей, Уайті, шпар далі!

Уайті цигикнув якийсь акорд. Він прозвучав фальшиво й недоречно. Уайті обтер інструмент і сховав його до кишені.

— Ви що, на поминках? — не вгавав Бігз.

Хтось різко звів міхи акордеона. Він застогнав, ніби конаючий звір. І все.

— Ну що ж, ми з подружкою повеселимося удвох.— Бігз сперся на ракету й почав цмулити з пляшки.

Спендер заціпеніло стежив за ним. Його тремтячі пальці поповзли по стегну до шкіряної кобури пістолета.

— Хто хоче до міста, може йти зі мною,— оголосив капітан.— Біля ракети залишимо вартових і візьемо з собою зброю.

Екіпаж розділився. Бажаючих піти в місто було чотирнадцять, враховуючи Бігза, який

приєднався до гурту, гичочучи і розмахуючи пляшкою. Шестеро вирішили лишитися.

— Рушаймо! — закричав Бігз.

Загін відійшов у перламутровому місячному сяйві. Космонавти вийшли на околицю мертвого міста. У небесній купелі пливли місяці-брати. Тіні двоїлися. Кілька хвилин люди непорушно стояли затамувавши подих, оточені тишею. Що, як з мертвого міста їм побачиться якийсь порух? Вирине примарою із сивини віків тьмяна постать вершника і пожене навскач закутого у бойові лати небаченого баского коня висхлим морським дном.

Уява Спендера оживила міські вулиці.

Мрійливими блакитними міражами рухалися постаті по брукованих дорогах, даленів тихий гомін, загадкові химерні тварини проносилися по червонястому піску. У кожному вікні тремтливі тіпі, немов занурені у сонні плеса, махали мінливим привидам, що губилися в сутінку веж, облитих місячним сяйвом. Спендер немов чув якусь дивовижну музику і малював в уяві інструменти, що породжували ці звуки. Зачароване місто...

— Гей! — заволав Бігз, випроставшись і склавши долоні рупором.— Егей! Чи є хто живий?

Капітан гримнув на нього, і він замовк.

Космонавти простували далі вимощеною кахлями вулицею. Вони перемовлялися пошепки, ніби опинилися у великій читальній залі або мавзолеї просто неба. Тільки вітер над головою колихав сліпучо-яскраві зорі. Капітан стиха заговорив. Йому хотілося знати, куди поділися мешканці, які вони були, яких правителів мали і від чого померли. А ще його цікавило, як вдалося марсіянам звести таке

довговічне місто, чи прилітали вони на Землю і чи не вони далекі пращури землян, чи здатні вони були на безглузді вчинки і чи вони кохали й ненавиділи так само, як земляни.

Люди спинилися. Ніби місяць черкнув їх срібним пером і вони скрижаніли. Довкола тихо шелестів вітер.

— Лорд Байрон,— сказав Спендер.

— Який лорд? — повернувся до нього капітан.

— Лорд Байрон, поет дев'ятнадцятого сторіччя. Колись він написав вірша, який напрочуд співзвучний цьому місту й почуттям марсіян, якщо, звичайно, хтось із них зостався в живих. Такого вірша міг би написати останній марсіянський поет.

Люди принишкли, і тіні їхні завмерли.

— Прочитайте,— попросив капітан.

Спендер переступив з ноги на ногу, потер чоло, пригадуючи перший рядок, на мить заплющив очі. Потім неголосно і розмірено почав декламувати. Його уважно слухали.

Нам вже більше не блукати
Серед ночі босоніж,
Хоч любов не позичати
Й сяє місяць, як раніш.

Місто стояло перлисто-сіре, величне, мовчазне. Люди повернулися до світла.

Але й шабля піхви точить,
Й дух наш груди облиша,
Серце теж спочинку хоче,
І коханню є межа.

І хоч ніч все повна млості,
Незабаром день верта —
Місяць світить в високостві,
Але нас не приверта.

Земляни непорушно стояли посеред міста. Небо було запорошене зорями, вітер снував тишу. Під ногами стелилася мозаїка з зображеннями прадавніх тварин і людей. Вони роздивлялися її.

Раптом Бігз гикнув. Очі йому посоловіли. Руки судомно потяглися до рота, і він почав блювати. В прохолодному повітрі потягло задушливим винним перегаром. Ніхто не поворухнувся, щоб йому допомогти.

Якусь мить Спендер дивився на нього, потім повернувся й пішов геть. Він прямував освітленими місяцем вулицями і жодного разу не зупинився, не озирнувся на своїх товаришів.

Вони повернулися на базу о четвертій ранку. Поклалися на ковдри й заплющили очі. Капітан Уїлдер сидів біля вогнища, підкладаючи в нього сухе цурпалля.

Години за дві Мак-Клюр розплющив очі.

— Ви не спите, командире?

— Чекаю на Спендера, — стомлено посміхнувся капітан.

— Знаєте, — сказав Мак-Клюр переогодом, — він не повернеться. Не знаю чому, але маю таке передчуття. Він ніколи не повернеться.

Мак-Клюр перевернувся на другий бік. Вогонь розсипався багряними іскрами і згас.

Спендер не з'являвся весь наступний тиждень. Капітан спорядив кілька пошукових загонів, але вони повернулися ні з чим. «І взагалі, — казали космонавти, — набридне вештатися, сам прибіжить. Кат би його взяв!»

Капітан промовчав, але щось занотував у корабельному журналі.

Якось уранці — це міг бути понеділок, чи вівторок, чи котрийсь інший марсіянський

день — Бігз сидів на березі каналу, підставивши обличчя сонцю, і бовтав ногами у прохолодній воді.

Понад берегом ішла людина. Коли її тінь впала на Бігза, він повернув голову.

— Хай мені грець! — вигукнув він.

— Я останній марсіянин, — сказав чоловік, витягаючи пістолет.

— Що ти сказав? — перепитав Бігз.

— Я вб'ю тебе.

— Облиш. Що за дурні жарти, Спендер?

— Встань, я продірявлю тобі черево!

— Ради бога, забери пістолет.

Спендер натиснув курок. Якусь мить Бігз сидів непорушно, затим похилився наперед і впав у воду. Постріл був тихий, як шелест. Неквапні хвилі прийняли тіло, почулося глухе булькання, по тому все стихло.

Спендер сховав пістолет у кобуру і пішов далі. Сонце припікало. Воно обпалювало шкіру рук, гарячим промінням ковзало по його незворушному обличчю. Він ішов неквапно, наче нічого не сталося, а був звичайнісінький собі день. Спендер підступив до ракети; кілька чоловік під навісом саме уминали приготований коком сніданок.

— От і наш самітник! — сказав хтось.

— Привіт, Спендер! Де це тебе носило?

Четверо за столом очікувально дивилися на людину, що мовчки стояла перед ними.

— На біса тобі здалися оті клятві руїни? — зневажливо скривив губи кок, помішуючи якесь чорне вариво у горщику. — Допався, як пес до кістки.

— Можливо, — відповів Спендер. — Мав там дещо з'ясувати. А чи знаєте ви, що тут нещодалік блукає марсіянин?

Четверо за столом відклали виделки.

— Невже? Де саме?

— Не має значення. Дозвольте мені поставити вам одне запитання. Як би ви почували себе на місці марсіян, коли б на вашій землі з'явилися чужинці і почали її плондрувати?

— Я напевно знаю, як почував би себе,— сказав Черок.— У моїх жилах тече індіанська кров. Дід мені багато розповідав з історії Оклахоми. І якщо десь тут є марсіянин, я на його боці.

— А ви? — Спендер обвів решту настороженим поглядом.

Ніхто не відповів, але мовчання було досить красномовне. Мовляв, грабуй, скільки можеш, хапай, скільки вхопиш, якщо ближній підставив щоку — вдар міцніше і таке інше.

— Ну так-от. Я зустрів марсіянина,— вів далі Спендер.

Вони мовчки слухали.

— Там, у долині, в одному з мертвих поселень. Я не сподівався зустріти його і шукати не збирався. Не знаю, що його туди привело. Весь цей тиждень я жив у маленькому містечку, намагався розібрати древні таємничі писмена, вивчав їхнє старовинне мистецтво. І одного разу побачив марсіянина. Він з'явився лише на якусь мить і тоді відразу зник. Вдруге я його побачив наступного дня. Я саме сидів над книгою, коли він знову прийшов. І так кілька разів. Щоразу він підходив усе ближче. Коли я нарешті оволодів марсіянською мовою,— це на диво просто, допомагають піктограми,— марсіянин став переді мною і сказав: «Дай мені свої черевики». Я дав. А він знову: «Дай мені своє вбрання і весь обладунок». Я так і зробив. Тоді він каже: «Тепер

іди за мною і дивися, що буде». І марсіанин рушив до бази, і ось він тут.

— Не бачу ніякого марсіанина,— озвався Черок.

— Шкода.

Спендер вихопив з кобури пістолет. М'яко пролунали постріли. Перша куля влучила у крайнього зліва, друга та третя — прошили крайнього справа і того, що сидів посередині. Кок злякано обернувся від вогнища і був повалений четвертою кулею. Він упав, мов підтятий, у вогонь і залишився лежати, хоча одяг на ньому загорівся.

Ракета купалася в сонячних променях. За столом сиділо трое. Їхні руки непорушно лежали біля мисок, в яких холос сніданок. Один Черок, цілий і неушкоджений, опелелено дивився на Спендера.

— Можеш піти зі мною,— сказав Спендер. Черок мовчав.

— Чуєш, можеш піти зі мною,— повторив Спендер.

Нарешті Черок здобувся на відповідь.

— Ти їх убив,— проказав він і змусив себе поглянути на тих, що сиділи навпроти.

— Вони цього заслужили.

— Ти збожеволів.

— Можливо. То підеш зі мною?

— З тобою? Навіщо? — скрикнув Черок. Він зблід, на очах блищали сльози.— Забирайся геть! Геть!

Обличчя Спендера скам'яніло.

— Я гадав, ти мене зрозумієш.

— Забирайся! — рука Черока потяглася до пістолета.

Спендер вистрілив востаннє. Більше Черок не рухався. Спендера хитнуло. Він провів до-

лонею по спітнілому чолю. Глянув на ракету, і знеацька його пройняв сильний дрож. Він мало не впав, його трусило, як у пропасниці. Поступово Спендер приходив до тями, немов після страшного сну. Ноги не слухалися, і він сів, щоб погамувати дрож.

— Припинити! Негайно! — наказав він своєму тілу. Тремтіння пронизувало кожну клітину. Він стискав тіло в лещатах волі, доки з нього вийшов увесь дрож. Тепер руки спокійно лежали на впокорених колінах.

Спендер зіп'явся на ноги і з неквапною ретельністю завдав собі на спину портативну холодильну камеру. На якусь мить руки йому знову затрусилися, але він рішуче скомандував: «Ні!» — і дрож припинився. Він побрів геть на неслухняних ногах і загубився серед гарячих червоних гір. Один. Самітний.

Сонце продовжувало нещадно пекти. За годину капітан виліз з ракети по шинку та яйця. Він уже хотів був привітати товаришів, та нараз прикипів до місця, вловивши в повітрі ледь чутний запах пістолетного диму. Потім побачив кока, що лежав долілиць, накривши своїм тілом вогнище. Чотири космонавти заклакли перед холодним сніданком.

За капітаном по трапу спускався Паркхілл і ще двоє хлопців. Командир заступав їм шлях, заворожений мовчанням і непорушністю тих, що сиділи за столом.

— Скличте людей, усіх! — наказав він.

Паркхілл побіг берегом каналу.

Капітан торкнувся рукою Черока. Той повільно сповз із стільця і впав. Сонце освітило його коротке стрижене чорне волосся і високі вилиці.

Екіпаж зібрався.

— Кого не вистачає?

— Того ж таки Спендера. Бігза ми знайшли в каналі.

— Спендер!

Капітан дивився, як гори тягнуться назустріч новому дню. У хижій посмішці вишкірило зуби сонце.

— Бодай йому всячина! — втомлено проказав капітан. — Чому він не прийшов до мене поговорити?

— Нехай би навернувся мені під руку! — вигукнув Паркхілл, гнівно зблиснувши очима. — Я розчерепив би йому довбешку!

Капітан Уільдер кивнув двом хлопцям:

— Візьміть лопати.

Копати було жарко. Гарячий вітер, що зірвався з дна порожнього моря, жбурляв в обличчя пилюку. Капітан гортав біблію. Коли він закрив книгу, з лопат на загорнуті в саван тіла потекли повільні струмені піску.

Вони повернулися до ракети, клацнули затворами гвинтівок, підвісили до поясів зв'язки гранат, перевірили, чи легко виймаються пістолети з кобури. Кожному було відведено певну ділянку для пошуку. Капітан віддавав накази, жодного разу не підвищивши голосу і не ворухнувши руками — вони в'яло звисали вздовж тулуба.

— Рушаймо! — сказав він.

Спендер помітив у долині хмарки куряви і зрозумів, що полювання почалося. Він відклав плескату срібну книгу, яку перед тим читав, зручно вмостившись на великому валуні. Сторінки книги були з найчистішого, тонкого, мов цигарковий папір, срібла, оздоблені черню та золотом. Це був філософський трактат.

тат десятитисячолітньої давності, знайдений ним на віллі в одному з марсіянських поселень. Спендер неохоче відклав книгу.

Спершу був навіть подумав: «Чи варто? Сидітиму й читатиму, доки вони прийдуть і пришиють мене».

Вранці, після того, як він застрелив шістьох зі своєї команди, Спендер відчував пустку в грудях, збайдужіння. Потім його нудило, і на решті душу обійняв дивний спокій. Але це минулося, як тільки він помітив хмарки куряви, що позначали шлях переслідувачів. Його знову поїняла холодна лють.

Спендер ковтнув води з баклагги. Потім підвівся, потягнувся і прислухався до п'янкої тиші. Отут би оселитися з дорогими й близькими людьми і жити, доки сонця світ.

В одній руці Спендер тримав книгу, в другій пістолет. Неподалік біг струмок. Він став на вистелений білою галькою берег, роздягнувся й заліз у воду. Скупавшись, одягнувся і знову взяв пістолет.

Перші постріли пролунали о третій пополудні. Спендер уже був далеко в горах. Позаду лишилися три гірських поселення. Над ними розташувалися поодинокі вілли древніх марсіян. На зелених луках з дзвінками струмками вони викладали кахлями басейни, будували бібліотеки і дворики з джеркотливими водограями. Спендер півгодини плавав у такому наповненому дощовою водою басейні, очікуючи, коли наблизиться погоня.

Залишаючи віллу, він почув постріл. Позад нього, за якихось двадцять футів, розлетілась бризками кахля. Він побіг уперед, ховаючись за прискалками, обернувся і першим же пострілом поклав одного з переслідувачів.

Спендер знав, що його візьмуть у кільце і він опиниться в пастці. Дивно, що вони досі не пустили в хід гранати. Капітанові Уїльдеру досить слово сказати...

«Я надто делікатне створіння, щоб перетворити мене на кришиво,— думав він.— Ось що стримує капітана. Йому кортить запопасти мене лише з однією охайною дірочкою в лобі. Дивно! Він бажає мені красивої смерті. Без калюжі крові. Чому? Бо розуміє мене. Тому волів ризикувати життям своїх людей, щоб не спотворити моє тіло. Хіба не так?»

Ляснуло дев'ять-десять пострілів, навколо нього затанцювало каміння. Спендер неквапно відстрілювався, іноді зазиравав до срібної книги, яку не випускав з рук.

Капітан з гвинтівкою в руках вихопився на відкрите місце. Спендер зловив його на мушку, але на гачок не натиснув. Натомість перевів пістолет і кулею збив вершечок скелі, за якою заліз Уайті. Почувся лютий вигук.

Раптом капітан випростався і заходився вимахувати білою хустинкою. Він щось наказав своїм людям і, поклавши гвинтівку на землю, почав дертися схилом угору. Спендер трохи почекав, потім підвівся на ноги, тримаючи пістолет напоготові.

Капітан наблизився і присів на нагріту сонцем кам'яну брилу, уникаючи дивитися на Спендера. Потім поліз до нагрудної кишені. Спендер міцніше стиснув пістолет.

— Сигарету? — запропонував Уїльдер.

— Дякую,— Спендер узяв одну.

— Вогню?

— Є свій.

Вони мовчки затягнулися димом.

— Жарко,— озвався капітан.

- Так.
- Як влаштувалися?
- Чудово.
- Довго думаєте протриматися?
- Доки покладу чоловік дванадцять.
- Чому ви не постріляли нас усіх уранці?

Адже ви могли це зробити?

— Знаю. Мені духу забракло. Коли щось засяде в голові, ти переконаєш себе, ніби всі навкруги неправі. Але коли я почав убивати людей, то зрозумів, що вони просто дурні. Та вже було пізно. Я не міг примусити себе продовжувати, тому повернувся сюди, щоб розпалити й розлютити себе.— Розлютили?

— Не зовсім, але достатньо.

Капітан розглядав свою сигарету.

— Навіщо ви так зробили?

Спендер спокійно відклав пістолет убік.

— Я на власні очі переконався, що ми можемо лише мріяти про те, чого досягли марсіяни. Вони зупинилися там, де нам слід було зупинитися, принаймні, сотню років тому. Я блукав по їхніх містах, збагнув душу цього народу і був би щасливий, якби міг назвати марсіян своїми пращурами.

— І справді, гарне місто,— капітан кивнув на одне з мертвих поселень.

— Не в тім річ. Звичайно, міста у них прегарні. Але головне в тому, що вони зуміли поєднати мистецтво зі своїм життям. Для американців ці речі завжди існували окремо. Вони тримали мистецтво на темному задвірку. Приймали його недільними дозами упереміш з релігією. У марсіян навпаки — мистецтво з релігією були органічно злиті.

— Гадаєте, вони знайшли сенс життя?

— Я в цьому переконаний.

— І тому ви почали вбивати людей?

— Коли я був іще дитиною, батьки взяли мене з собою в Мехіко-сіті. Я ніколи не забуду, як бундючно й визивно поводився мій татусь. А моїй мамі тубільці не сподобалися, бо вони, мовляв, рідко вмиваються і мають шкіру темнішого кольору. Моя ж сестра взагалі уникала з ними розмовляти. Здається, мені одному вони припали до серця. Тож я надто добре уявляю собі, як би тут, на Марсі, поведилися мої батьки. Все чуже середній американець просто зневажає. Коли щось не таке, як у Чікаго,— значить, воно погане. Як подумаю! Від самої лише думки на блювоту зводить. А згадайте війну! Які промови виголошувалися в конгресі перед нашим відльотом. Якщо експедиція буде вдала, то на Марсі розмістять три атомні дослідні центри і склади атомних бомб. А це означає, що Марсу кінець. Що почували б ви, якби марсіянин блював на підлогу Білого дому?

Капітан промовчав.

Спендер продовжував:

— А інтереси можновладців? Власники рудників, бюро подорожей іштурмуватимуть Марс. Пригадуєте, що було з Мексікою, коли туди з Іспанії прибув Кортес зі своїми добрими, щирими друзями? Яка цивілізація загинула від рук зажерливих праведників? Історія ніколи не пробачить Кортесові.

— Але й ви поведилися сьогодні не зовсім етично.

— А що я міг вдіяти? Сперечатися з вами? Адже я один проти загребущої банди спритних ділків із Землі. Тут вони почнуть кидати свої огидні атомні бомби, здіймуть колотнечу за військові бази для нових воєн. Їм, бачте,

мало, що вони сплюндрували свою планету, їм кортить нагидити ще й сусідові. Марнословні блазні! Коли я потрапив сюди, мені здалося, що я звільнився не лише від їхньої так званої культури, а й від їхньої етики та звичаїв. Гадав, що я вже поза їхніми уявленнями про норму поведінки. Лишалось тільки вбити вас усіх і зажити своїм розумом.

— Але вийшло інакше,— сказав капітан.

— Так. Після п'ятого вбивства я зрозумів, що анітрохи не одновився, не став марсіянином. Неможливо відразу позбутися всього того, що до тебе прилипло на Землі. Але я вже не вагаюсь. Я вб'ю вас усіх. Це відтягне наступну міжзоряну подорож принаймні на п'ять років. Ви ж знаєте, таких ракет, як наша, поки що немає. Мине не рік і не два, перш ніж вони вирішать збудувати нову ракету. Її конструюватимуть удвічі довше, виготовлять сотню зайвих моделей, щоб уберегти себе від невдачі.

— Слушно.

— З другого боку, ваше щасливе повернення і втішні новини прискорять цивілізацію Марса. Якщо все буде гаразд, я сподіваюся дожити років до шістдесяти і зустрічатиму кожну ракету, що прибуватиме сюди. Гадаю, більше однієї експедиції на рік не споряджатимуть, тож чисельність екіпажу не перевищуватиме двадцяти чоловік. Я зможу порозумітися з ними, поясню, що наш корабель несподівано вибухнув (а я знищу його ще цього тижня, коли впораюся з вами), а потім повбиваю їх, усіх до одного. Якихось п'ять десятиліть Марс буде гарантований від вторгнення. Можливо, земляни зовсім відмовляться від своїх зазіхань. Згадайте, як люди охололи до будівництва цепелінів, які повсякчас загорялися і падали.

— Ви все продумали?

— Атож.

— Крім одного: чисельна перевага на нашому боці. За годину кільце зімкнеться і ви будете мертві.

— Я знайшов тут підземні ходи і надійні схованки, яких вам нізащо не відшукати. Переведу там кілька тижнів, присплю вашу пильність, а тоді вийду і постріляю усіх до одного.

Капітан із сумнівом похитав головою.

— Розкажіть про цю вашу тутешню цивілізацію, — попросив він, вказавши рукою в бік гірських поселень.

— Вони вміли жити в нерозривній єдності з природою. Не пнулися зі шкіри, аби довести, що між ними і тваринами бездонна прірва. Цієї помилки ми не уникнули навіть із появою Дарвіна. Ми радо кинулися йому в обійми, але потім збагнули, що вчення Дарвіна ніяк не узгоджується з нашою релігією. Нам так, принаймні, здавалося. Нікчемні, пусті верхоглядя! Спробували були похитнути Дарвіна, та він не дуже піддавався. Як останні дурні, ми взялися за релігію. І досягли значних успіхів: втратили віру і замислилися над сенсом життя. Якщо мистецтво — це лише відображення розпаду безплідних мрій, а релігія не що інше, як самообман, то навіщо ми живемо? Віра завжди давала нам відповіді на всі запитання. Але вона зазнала краху з появою Дарвіна і Фрейда. Ми були і залишаємося заблудлими вівцями.

— А марсіяни, знайшли правильний шлях?

— Так. Вони зуміли поєднати науку і віру, щоб вони не заперечували одна одну, а, навпаки, взаємозбагачували.

- Надто ідеальний варіант.
- Я охоче покажу вам, як це виглядало.
- Мої люди чекають на мене.
- Це займе півгодини. Попередьте їх.

Капітан якусь мить повагався, потім підвівся і гукнув своїй команді, щоб його почекали.

Спендер повів капітана у невелике марсіянське поселення, викладене бездоганим прохолодним мармуром. Вони побачили величезні фрізи, вкриті зображеннями прекрасних тварин — білолапих кішок, жовтокрилих символів сонця, статуї чоловіків і жінок, велетенських собак з благородними мордами, істот, що нагадували биків.

- Ось вам відповідь, капітане.
- Не розумію.

— Марсіяни відкрили таємницю життя, вивчаючи тварин. Тварини не замислюються над сенсом життя. Вони живуть і сприймають життя як належне, вбачаючи в ньому радість і втіху. Бачите — скрізь зображення тварин.

- Але ж це язичницькі символи.

— Навпаки, це божественні символи, справжні символи життя. Колись на Марсі теж далеко відійшли від своїх пращурів тварин. Потім збагнули: щоб вижити, треба назавжди забути одвічне питання — в чому сенс життя. Воно саме по собі є відповіддю. Мета його у відтворенні самого життя та якнайкращому його влаштуванні. Марсіяни дійшли висновку, що питання: «Для чого жити?» — постає в період воєн, відчаю та безнадії, коли відповіді на нього бути не може. А коли цивілізація набувала рівноваги і припинялися війни, питання про сенс життя втрачало свою актуальність, ставало безглуздим. Життя знову було прекрасне і не потребувало доказів його доцільності.

— Невже марсіяни були такі наївні?

— Лише тоді, коли це себе виправдовувало. Вони перестали все нищити, зневажати. Нерозривно пов'язали релігію, мистецтво та науку, адже наука по своїй суті — не що інше, як дослідження чуда, якого ми не можемо пояснити, а мистецтво — це тлумачення цього чуда. Марсіяни ніколи не дозволяли науці принижувати естетично прекрасне. Це питання міри. Землянин, наприклад, міркує: «У цій картині кольору, як такого, немає. Наука доводить, що колір — це лише здатність розміщених у певному порядку частинок речовини відбивати світло. Отже, колір не є ознакою предметів, що знаходяться в полі мого зору». А марсіянин сказав би так: «Це прекрасна картина. Витвір рук і мозку натхненної людини. Її ідею та кольори підказало саме життя. Чудова річ».

Залягла мовчанка. Сидячи під промінням призахідного сонця, капітан з цікавістю розглядав мовчазне прохолодне містечко.

— Охоче б оселився тут, — сказав він.

— А хто вам заважає?

— Ви мені не вірите?

— З ваших людей ніхто по-справжньому не може зрозуміти все це. Вони професійні циніки, їх не перевиховаєш. Навіщо вам повертатися до них? Щоб жити, як Джонсони? Купити собі такий вертоліт, як Сміти? Слухати не музику, а брязкіт монет у гаманці? Тут, в одному дворіку, я знайшов запис старовинної марсіянської музики, їй, принаймні, п'ятдесят тисяч років. А вона все ще звучить. Такої музики ви в житті більше ніколи не почувете. Залишайтеся й будете слухати. Тут є книги. Ви б могли їх читати.

— Це дуже привабливо, Спендер.

— Але ви не залишуйтеся...

— Ні, хоча я вам вдячний за пропозицію.

— Ви, звісно, не дасте мені спокійно жити.
Доведеться вас усіх убити.

— Ви оптиміст.

— Я знаю, за що борюся, тому я сильніший. Нині у мене є те, що може замінити релігію. Це все одно, що заново вчитися дихати, читати книжки. А що може мені запропонувати ваша цивілізація?

Капітан переступив з ноги на ногу й похитав головою:

— Шкода, що так виходить. Дуже шкода.

— Мені теж. Певно, вже час відвести вас назад.

— Мабуть, так.

— Капітане, вас я не вбиватиму.

— Що?!

— Я вирішив так з самого початку.

— Он як...

— Коли решта будуть мертві, може, ви зміните свою думку.

— Не зміню. В моїх жилах тече надто земна кров. Я б вам не простив.

— Навіть, коли б залишилися тут жити?

— Навіть тоді. Не знаю чому. Ніколи не думав про це.

Вони повернулися на місце зустрічі.

— Підете зі мною добровільно, Спендер? Пропоную встання.

— Дякую, не піду.— Спендер простягнув руку.— Маю до вас одне прохання. Якщо ваша візьме, зробіть мені послугу. Постарайтеся відтягнути колонізацію Марса хоч на півстоліття, дайте можливість попрацювати археологам. Обіцяйте мені.

— Гаразд.

— І останнє. Якщо комусь від цього стане легше — згадуйте про мене, як про людину, що одного погожого літнього дня схибнула і так і не прийшла до тям. Може, вам буде легше...

— Я подумаю. Прощайте, Спендер. Щастя вам.

— Дивний ви все-таки,— сказав Спендер, коли капітан рушив стежкою вниз.

Капітан повернувся до своїх сірих від пилу людей, що вже їй не сподівалися його більше побачити. Він мружився на сонце і важко дихав.

— Є щось пити? — спитав капітан.

Хтось простягнув йому баклагу з холодною водою. Він ковтнув. Витер долонею рота.

— Усе гаразд,— сказав він.— Будьте обережні. Часу у нас вдосталь. Мені не потрібні жертви. Вам доведеться його вбити. Він не повернеться. Спробуйте покласти його одним пострілом. Не перетворюйте в решето.

— Я розчерешлю йому голову,— погрозово сказав Сем Паркхілл.

— Ні, тільки в серце,— відказав капітан. Перед очима в нього постало сильне, вольове обличчя Спендера.

— Я виб'ю йому паскудний мозок,— вперто повторив Паркхілл.

Капітан кинув йому баклагу.

— Ви чули мій наказ. Тільки в серце.

Паркхілл щось невдоволено пробурмотів.

— Ходімо,— сказав капітан.

Вони знову розсипались і побігли, то піднімаючись гарячими схилами, то пірнаючи в прохолодні, порослі мохом гроти. Часом перебігали небезпечні відкриті майданчики з кам'яними плитами, що пахли сонцем.

«Як гидко вдавати з себе мудрого, досвідченого,— думав капітан,— коли насправді ти не

такий і не хочеш таким бути. Ненавиджу це відчуття правоти, коли в глибині душі я не певний, що правий. Хто ми, врешті-решт? Більшість? Більшість завжди права, адже так? Завжди непомильна, чи не так? Не схибить навіть раз у десять мільйонів років? Що ж таке ця більшість і хто в неї входить? Що в них на думці, як вони стали такими? Яким чином я потрапив у цю бісову більшість? Боже праведний! Що це — клаустрофобія? Страх перед натовпом? Просто здоровий глузд? Може одна людина бути правою, коли весь світ вважає правим себе? Не будемо думати про це. Будемо плазувати, метушитися і натискати на гачок. Отак».

Його люди бігли, пірнали в западини на землі, завмирали в затінку розжарених скель, хапали ротом повітря. Атмосфера тут була рідка, тож доводилося відпочивати щокілька хвилин. В очах танцювали чорні цятки, але по тому мали знову зводитись на ноги, бігти, пробивати гвинтівками дірки в літньому повітрі, гарячі лункі дірки.

Спендер лежав на одному місці, час од часу відстрілюючись.

— Я розчереплю тобі голову! — ревів Паркхілл, дряпаючись крутим схилом угору.

Капітан зловив Сема Паркхілла на мушку. Потім відклав пістолет.

— Що ви надумали? — запитав він свою безсилу руку і зброю. Він мало не вистрілив у спину Паркхілла.

— Боже праведний! Дай мені сили!

Він бачив, як Паркхілл біг, потім упав і вгруз у землю.

Спендера поволі брали у зашморг. Він лежав на вершині гори між двома великими бри-

лами, хапав ротом рідке повітря, одяг під пахвами збурів від поту. Капітан виразно бачив ті дві брили. Їх розділяв просвіт дюймів у чотири, і в нього було видно груди Спендера.

Капітан Уільдер чекав. «Тікай, Спендер! — подумки наказував він.— Тікай, як ти задумав. Через кілька хвилин буде пізно. Тікай! Потім знову вийдеш. Пересидь у своїй підземній схованці, живи там місяць, рік, читай свої прекрасні книжки, купайся в басейнах. Давай, чоловіче, поки не пізно».

Але Спендер не рушав з місця.

— Що це з ним? — спитав себе капітан.

Він узяв свій пістолет. Стежив, як обережно, повільно, але невпинно піднімалися його люди. Глянув на вежі охайного марсіянського містечка, схожі на різьблені шахові фігури на тлі неба. Перевів погляд на дві брили, просвіт між ними, через який було видно Спендерові груди.

Паркхілл, захиляючись від люті, кинувся вперед.

— Ні, Паркхілле,— сказав капітан.— Я не дозволю, щоб це зробили ви або хтось інший. Я зроблю це сам.

Він прицілився.

«Чи не гризтиме мене сумління? — спитав себе він.— Чи правильно я роблю, що беру такий тягар собі на плечі? Так, правильно. Я знаю, що я роблю, знаю, що це правильно».

Він кивнув Спендерові.

— Тікай! — прошепотів він так, щоб ніхто, крім нього, не чув.— Даю тобі тридцять секунд. Тридцять секунд!

Годинник на зап'ястку невблаганно відлічував час. Капітан стежив за стрілкою. Спендер не рухався з місця. Капітанові здавалося,

що годинник цокав надто гучно, надто довго. Люди з екіпажу підбиралися все ближче.

— Тікай, Спендер!

Тридцять секунд сплигло. Капітан глибоко вдихнув.

— Спендер,— прошепотів він, видихаючи повітря, і натиснув на гачок.

Прозора, ледь помітна хмарка камінного пилу зависла у повітрі, зітканому з сонячних променів. І все. Луна від пострілу завмерла.

Капітан підвівся і гукнув своїм людям:

— Він мертвий.

Йому спершу не повірили. Їм не було видно просвіту між брилами. Вони побачили, як капітан біг схилом угору сам-один, і вирішили, що він або відчайдушний сміливець, або просто навіжений. Лише через кілька хвилин вони зважилися підійти до тіла, і хтось спитав:

— У груди?

Капітан опустил очі.

— У груди,— відповів він і помітив, що камінь, на якому лежав Спендер, змінив свій колір.— Хотів би я знати, чому він зволикав? Хотів би я знати, чому він дозволив себе вбити?

Спендер лежав горілиць, стискаючи в одній руці гвинтівку, в другій — срібну книгу, що мерехтіла на сонці.

«Може, він так вчинив через мене? — думав капітан.— Бо я відмовився пристати до нього? Чи йому забракло мужності вбити мене, бо я відрізняюся, як він казав, від решти? Чи є інша відповідь?»

Іншої відповіді не було. Він присів навпочіпки біля заляклого тіла.

«Я мушу виправдати його довір'я,— думав він.— Не маю права його зрадити. Коли він вважав, що я чимось схожий на нього, і не

міг вистрілити в мене, то я не повинен зганьбити свого імені. Звісно, так і є. Я тепер — той же Спендер, тільки я думатиму, перш ніж стріляти. Я взагалі не стрілятиму, не вбиватиму. Я діятиму з людьми пліч-о-пліч. Він тому не міг у мене вистрілити, що бачив у мені самого себе, поставленого в дещо інші умови».

Сонце пекло капітанові потилицю. Він почув свій власний голос:

— Якби він прийшов до мене поговорити, перш ніж вчинити вбивство, ми б з ним порозумілися, щось би придумали.

— Що придумали?—спитав Паркхілл.—Що в нас може бути спільного з такими, як він?

Розпечені скелі зводилися в височінь.

— Маєте рацію,— сказав капітан.— Ви б ніколи не дійшли згоди. Спендер і я — ще куди не йшло. Але Спендер, і ви, і вам подібні — ніколи.

Люди відшукали старовинне марсіянське кладовище, і сам капітан Уїльдер запропонував поховати Спендера у порожньому саркофазі. Вони схрестили йому руки на грудях і помістили його в срібну труну, куди поклали також свічки, виготовлені десять тисяч років тому. На обличчі у Спендера відбивалася умиротворена радість.

Вони трохи постояли в старовинному склепі.

— Гадаю, вам не варто забувати Спендера,— сказав капітан.

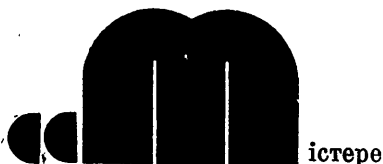
Вони вийшли зі склепу, тихо причинивши за собою мармурові двері.

Наступного дня Паркхілл вправлявся в стрільбі в одному з мертвих марсіянських міст — стріляв по кришталевих вікнах і збивав маківки марсіянських вож. Капітан спіймав Паркхілла і вибив йому зуби.

Стивен Кінг

ПОЛЕ БОЮ

Реншоу! Містере Реншоу!»

Оклик порт'є перехопив його на півдорозі до ліфта, і Реншоу з невдоволенням обернувся, перекладаючи з руки в руку дорожню сумку з емблемою авіакомпанії. Кишеню його куртки приємно обважнював конверт із двадцяти- та п'ятдесятидоларовими банкнотами. Роботу виконано добре, тож і платня була гарна, попри те, що п'ятнадцять відсотків належало Організації.

Тепер він хотів лише прийняти гарячий душ і лягти спати.

«Що таке?»

«Вам посилка, сер. Розпишіться, будь ласка!»

Реншоу недбало черкнув у квитанції і замислено поглянув на прямокутний пакунок. Його ім'я та адресу написано чітким, із нахилом уліво, почерком, що здався йому знайомим.

Реншоу посунув посилку по облицьованій під мармур стійці, і в ній щось тихо клацнуло.

«Відправити нагору, містере Реншоу?»

«Не треба, я заберу сам».

Пакунок був десь вісімнадцять дюймів завдовжки, і Реншоу незграбно притискав його до себе. Потім поставив пакунок на ворсистий килим, що вкривав підлогу ліфта, і вставив свого особистого ключа в шпарину над звичайним рядом кнопок. Кабіна рушила вгору, до його фешенебельної квартири на даху хмарочоса. Реншоу заплющив очі, мимоволі прокручуючи в пам'яті, як на екрані, недавні події.

Спочатку, як звичайно, був дзвінок від Кела Бейтса: «Є робота, Джонні».

Реншоу брався за роботу двічі на рік і ніколи не погоджувався на суму менше десяти тисяч доларів. Платили йому клієнти за особливий талант. Хоча природа й створила Реншоу в подобі людини, життя зробило з нього хижака, який умів робити тільки одне, але досконало: вбивати, щоб вижити.

Після розмови з Бейтсом у поштовій скриньці Реншоу з'явився темно-жовтий конверт: ім'я, адреса, фотографія. Цього разу на ній була хвороблива фізіономія бізнесмена з Майямі на ймення Ганс Морріс — засновника і власника

компанії по виготовленню іграшок. Хтось хотів прибрати Морріса і звернувся до Організації, яка в особі Келвіна Бейтса переговорила з Джоном Реншоу. Пах-пах! Квітів не треба!

Ліфт зупинився, і Реншоу, підхопивши пакунок, вийшов. Відімкнувши двері, він переступив поріг свого помешкання. Було близько третьої години дня, і яскраве квітневе сонце заливало простору вітальню радісним сяйвом. Реншоу замилювався на хвилюнку мінливою грою сонячного проміння, потім поклав пакунок на низенький столик біля дверей, кинув на нього конверт з грішми і розслабив галстук.

Реншоу вийшов на балкон. Було холодно, і вітер пробирав його наскрізь. Він постояв, дивлячись на величну панораму міста. Наче жучки, повзли вулицями машини. Вдалині, оповитий легким, золотавим серпанком, виднівся міст Бай.

Реншоу повернувся до вітальні, зачинив за собою двері і пішов до ванної, де довго стояв під душем.

Коли хвилин через сорок він вирішив оглянути пакунок, тінь уже сягала середини темно-червоного килима: наближався вечір.

«Це бомба».

Навряд, звичайно, але поводитися з цією штукою треба, як з бомбою. Це єдиний спосіб залишитися на своїх двох і тішитися життям, тимчасом як інші, не такі обережні, стають у довгу чергу до величезної біржі праці на небесах.

Якщо це й бомба, то без годинникового пристрою. Лежить вона тихо: спокійна й загадкова. Окрім того, нині частіше застосовують пластикові — вони не такі гучні.

Реншоу глянув на поштовий штемпель. Ма-

йямі, 15 квітня. Минуло п'ять днів. Отже, бомба не має годинникового пристрою. Інакше вона повинна була вибухнути в готельному сейфі.

Майямі... Так. І цей почерк з нахилом уліво. На письмовому столі німечного бізнесмена він бачив фотографію в рамці. Якась іще німечніша, стара шкапа в хустці. І внизу по діагоналі напис: «З найкращими побажаннями від того, хто подарував тобі першокласну ідею. Мама».

Що ж це за першокласна ідея? Комплект «Зроби сам» для самогубця? Склавши руки на грудях, він зосереджено розглядав пакунок. Цікаво, як ця жінка знайшла його адресу? Цього він не міг збагнути. Але тепер це вже неважливо. Надто пізно. Кел Бейтс випередив її.

Реншоу взяв целулоїдний календарик і вправно просунув його під шпагат. На деякий час він завмер, розглядаючи пакунок, потім нахилився над ним і потягнув носом повітря. Картон, папір, шпагат. Обійшов навколо стола, легко присів навпочіпки і знову пригнувся. Сутінки вже розповзлися по кімнаті сірими примарними пальцями.

Там, де папір виліз з-під шпагату, проглядала темно-зелена коробка. Метал. Кришка на шарнірах. Реншоу дістав кишенькового ножа і розрізав шпагат. Кілька вправних рухів кінчиком ножа — і він відкинув папір.

На зеленій з чорними плямами коробці було написано: «Набір «Наші хлопці у В'єтнамі». Нижче: піхотинці — 20; вертольоти — 10; кулемети — 2; базуки — 2; санітари — 2; джипи — 4. Ще нижче перевідна картинка із зображенням державного прапора США. У

кутку: «Іграшки компанії Морріса. Майямі, Флоріда».

Реншоу простягнув руку до коробки, але одразу відсмикнув її. У коробці щось заворушилося. Реншоу повільно підвівся і позадкував до дверей, що вели в кухню та передпокій. Увімкнув світло.

Коробка ходила ходором. Раптом вона перевернулася і м'яко впала на килим. Кришка прочинилась, утворивши щілину приблизно в два дюйми. Реншоу спостерігав, витріщивши очі, як звідти почали виповзати крихітні півторадюймові піхотинці. Солдатики були в повному бойовому спорядженні: плямисті комбінезони, каски, ранці. За плечем у кожного — мініатюрний карабін. Їхні очі, не більші за кінчик загостреного олівця, блищали.

П'ять, десять, дванадцять... і так усі двадцять. Один з них, енергійно жестикулюючи, віддав наказ. Піхотинці заходились розширювати щілину, штовхаючи кришку. Реншоу схопив з канапи велику подушку і рушив на них. Командир махнув рукою. Солдатики розвернулися, знімаючи з плечей карабіни. Почулися ледь чутні виляски, і Реншоу здалося, що в нього увігнали свої жала з десяток бджіл.

Він жбурнув подушку. Змітаючи солдатиків, вона зачепила коробку, і кришка відкинулася. Пронизливо стрекочучи, звідти вилетів рій пофарбованих у колір джунглів вертольотиків.

Реншоу почув глухе «пах! пах!» і побачив з відкритих дверей вертольотика спалахи завбільшки з головку шпильки. Немов гострі голки вп'ялися йому в живіт, правицю, шию. Реншоу розмахнувся і збив одного, — відразу ж відчув гострий біль, потекла кров. Обертів

лопаті розпанахали долоню до кісток. Решта вертольотиків відлетіла на безпечну відстань і кружляла навколо, немов гедзі.

Від раптового нестерпного болю в носі Реншоу скрикнув. Один з піхотинців штрикав його багнетом у щиколотку. Крихітне обличчя дивилося на нього, важко дихаючи і вишкіривши зуби. Реншоу відкинув його ногою, і маленьке тіло, перелетівши через кімнату, вдарилось об стіну. Крові не було, лише якась липка, тягуча, пурпурна речовина.

Пролунав тихий вибух, схожий на кашель, і пекучий біль пройняв стегно. Один із стрільців вибрався з коробки. Клубки диму повільно вилися над його базукою. Реншоу подивився на ногу і побачив, що на штанях тліє величенька дірка, крізь неї виднілись обвуглені краї рани.

«Цей недомірок покалічив мене!»

Він повернувся і побіг через передпокій у спальню. Один з вертольотиків продзижчав біля щоки, шалено обертаючи лопатями, і дав коротку чергу з кулемета. Під подушкою лежав пістолет 44-го калібру. Пострілом з нього можна зробити дірку в два кулаки в чому завгодно. Але тепер йому доведеться стріляти по рухливих цілях, які не набагато більші за світлячка.

До спальні влетіли два вертольотики. Сидячи на ліжку, Реншоу вистрілив. Один із них розлетівся на друзки. «Ще один»,— подумав він. Прицілювся... натиснув на спусковий гачок...

«Прокляття! Не влучив!»

Вертольотик кинувся на нього у несподіваному, смертоносному піке. Лопаті оберталися з неймовірною швидкістю. Реншоу піймав

погляд одного з кулеметників, який стріляв короткими влучними чергами. Відразу кинувшись на підлогу, він відкотився.

«Мої очі! Цей виродок цілить в очі!»

Він притиснувся до стіни, тримаючи пістолет перед собою. Але вертольотик уже відлетів. Він завис в повітрі, немов екіпаж хотів пересвідчитись, наскільки потужну зброю має противник. Потім полетів назад до вітальні. Реншоу підвівся і скривився від болю, ступивши на поранену ногу. Вона була в крові. «Так, мабуть, і повинно бути,— подумав він.— Хоча далеко не кожному, в кого влучили з базуки, вдається вижити і розповісти про свої відчуття. І справді, та жіночка подала першокласну ідею, чи не так? Це все придумала вона».

Знявши з подушки наволочку, Реншоу розірвав її на бинти для пораненої ноги, потім, узявши дзеркальце для гоління, підійшов до дверей, що вели в передпокій. Ставши на коліна, він протягнув руку з дзеркальцем через поріг і поставив його на килимі під кутом.

Крихітні солдати метушилися, ставлячи намети. «Джипи» заввишки у два дюйми поважно об'їжджали табір. Санітар нахилився над солдатиком, якого покалічив Реншоу. Вісім уцілілих вертольотиків кружляли в повітрі, прикриваючи позиції.

Раптом вони помітили дзеркальце, і три піхотинці відкрили вогонь з коліна. Через кілька секунд дзеркало розколося в чотирьох місцях. О'кей, о'кей! Ну, тримайтеся!

Реншоу повернувся до комода і взяв важку дубову скриньку, яку Лінда подарувала йому на різдво. Виважив її в руці, задоволено кивнув і кинувся до дверей. Усю свою силу

він вклав у кидок. Скринька полетіла, змітаючи маленьких чоловічків, мов кеглі. Один «джип» перевернувся. Реншоу переступив через поріг, прицілився в одного з солдатиків і вистрілив. Кілька піхотинців залягли і вели методичний вогонь, інші шукали укриття. Ще кілька сховалися в коробку. Кулі, немов бджолині жала, впивалися йому в ноги й живіт, але жодна не сягала грудей. Можливо, відстань була надто велика. Як би там не було, Реншоу не збирався відступати. Ось так.

Вертольотики розпочали шалену атаку. Тепер крихітні кулі потрапляли йому в обличчя навколо очей. Реншоу збив головну машину, потім ще одну. Від гострого болю потемніло в очах.

Шість уцілілих вертольотиків відступили двома групами. Реншоу витер кров з обличчя. Тепер він знову був готовий вести вогонь, та нараз зупинився. Солдатики, які відступили до коробки, витягали звідти щось схоже на ... ракетну установку!

Спалахнув жовтий вогонь — і великий шматок штукатурки впав зліва від Реншоу. Він вистрілив не цілячись і кинувся через коридор до ванної. Грюкнувши дверима, він зачинився на заціпку. Тремтячою рукою провів по волоссю. Від виходу з квартири він відрізаний. Від телефону теж. Одне попадання тієї клятої ракетної установки знесе йому голову.

Але ж ця ракетна установка навіть не значилась у переліку на коробці! Він перевів подих. У цю мить ракетою розстроцило частину дверей. Маленькі язички полум'я затанцювали по краях дірки. Реншоу побачив новий сліпучий спалах — ще одна ракета пробила двері, і на підлогу впали палаючі тріски. Коли він

кинувся гасити вогонь, крізь дірку влетіли, стрекочучи, два вертольотики. Кулеметні черги прострочили груди.

Реншоу розлючено збив одного голіруч, сильно поранивши собі долоню. Потім, блискавично схопивши важкий рушник, збив другого. Той впав на підлогу, стрекочучи, і Реншоу роздавив його ногою. Він дихав натужно, як загнаний кінь. Очі заливала гаряча кров.

«Це примусить їх задуматися», — подумав він.

І справді; вони, мабуть, задумалися. Хвилини п'ятнадцять не було чути жодного звуку. Реншоу сів на край ванни, гарячково обмірковуючи своє становище. Повинен же бути вихід з цього глухого кута, обов'язково повинен бути. Існував тільки один шлях — обійти їх з флангу...

Він рвучко обернувся і подивився на маленьке вікно. Ось він, вихід. Звичайно, це вихід. На полиці Реншоу помітив балончик для заправки запальничок. Коли він потягнувся до нього, у дверях щось зашелестіло. Він обернувся, піднявши пістолет... і побачив у щілині під дверима папірець. «Щілина надто мала навіть для них», — подумав Реншоу зловтішно.

На папірці було написано одне коротке слово: «Здавайся!» Реншоу похмуро усміхнувся і поклав балончик у нагрудну кишеню. Там же знайшов обгризений олівець. Надряпавши лише одне слово: «Психи», він просунув папірець під двері. Тієї миті пролунав новий залп. І Реншоу відступив убік. Ракети влітали через дірку в дверях і розривалися на блакитних кахлях над вішалкою для рушників, перетворюючи гладеньку поверхню у мініатюрний місячний ландшафт. Реншоу прикрив очі від скалок, що

свистіли шрапнеллю над його головою. На сороцці з'явилися рвані дірки.

Коли вогняний шквал стих, Реншоу виліз на ванну і відчинив вікно. На нього дивились холодні зірки. Вікно було маленьке, з вузьким виступом. Але думати про це ніколи. Він визирнув, і холодний вітер остудив його обличчя. Реншоу переніс усю вагу тіла на руки і подивився прямо вниз. Сорок поверхів. З такої висоти вулиця виглядала не ширшою за колію іграшкової залізниці. Далеко внизу миготіли вогні міста.

З легкістю тренованого атлета Реншоу став колінами на нижній край вікна. Якщо якийсь вертольотик влетить зараз через дірку в дверях, то досить буде одного пострілу, щоб він з криком полетів прямісінько вниз.

Але цього не сталося.

Реншоу повернувся, висунув одну ногу з вікна і міцно ухопився рукою за карниз. За мить він уже стояв на зовнішньому виступі вікна. Намагаючись не думати про ту страшну прірву, що була під ним, про те, що може статися, якщо вертольотики почнуть переслідувати його, Реншоу просувався до рогу будинку.

П'ятнадцять футів... десять... Нарешті. Він зупинився, грудьми притулившись до стіни і розкинувши руки. Реншоу відчував у нагрудній кишені балончик та заспокійливу вагу пістолета за паском.

Тепер треба обігнути цей клятий ріг.

Він обережно переставив ногу і переніс на неї вагу тіла. Тепер ріг будинку вривався в живіт та груди, наче лезо. Прямо перед очима, на стіні, він побачив пташиний слід. «О боже! — подумав Реншоу розгублено. — Я й не знав, що вони літають так високо».

Раптом його ліва нога зсковзнула. Намагаючись зберегти рівновагу, він шалено замахав правою рукою і нарешті обійняв будинок по обидва боки рогу. Уривчасто дихаючи, Реншоу притулювся обличчям до стіни. Постоявши хвилинку, він переніс другу ногу.

До його балкона залишилося футів тридцять. Двічі він змушений був зупинитися, щоб різкі пориви вітру не зіпхнули його вниз. Нарешті Реншоу вчепився в залізні перила балкона. Безгучно переліз через них і крізь шпарину в щотах обережно зазирнув до вітальні. Вони розташувалися, як треба — спиною до нього. Чотири піхотинці і вертольотик охороняли коробку. Решта, з ракетною установкою, зайняли позицію навпроти дверей до ванної.

Чудово! Можна несподівано увірватися в кімнату, одним махом покінчити з коробкою і — геть з квартири. Потім, якнайшвидше, на таксі до аеропорту. Звідти в Майямі, щоб розшукати Моррісову матусю і помститися. Вона помре страшною смертю. І це буде справедливо.

Реншоу скинув сорочку і відірвав довгу смужку від рукава, кинувши лахміття під ноги. Потім дістав балончик, відбив пластиковий носик і намочив у бензині смужку.

Дістав запальничку і, глибоко вдихнувши, крутнув крем'яне коліщатко. Він підніс запальничку до тканини і, коли та спалахнула, розчахнув скляні двері і кинувся до кімнати.

Вертольотик зреагував негайно, ринувши, немов камікадзе, навперейми Реншоу. Той навідмаш збив його, незважаючи на страшний біль. Крихітні піхотинці кинулися до коробки. Реншоу жбурнув у неї підпалений балончик. В наступну мить він побіг до дверей.

Реншоу так і не встиг зрозуміти, що його вбило.

Немов важезний сейф упав з великої висоти. Гуркіт прокотився через весь хмарочос, металевий каркас якого завібрував, неначе камертон. Двері квартири Реншоу вибухом зірвало з петель.

Закохана парочка, що проходила повз будинок, подивилася вгору і побачила сліпуче біле сяйво, немов спалахнула сотня юпітерів.

— Мабуть, у когось коротке замикання,— сказав юнак.

— А це що? — здивувалася дівчина.

Повільно кружляючи в повітрі, щось падало вниз. «О, господи, це чиясь сорочка. Вся в дірках і в крові...»

— Мені це не подобається,— сказала дівчина нервово.— Візьмемо таксі, так, Ральфе? Нам доведеться мати справу з поліцією, коли там, нагорі, щось сталося, а я не хочу, щоб хтось знав про наші зустрічі.

— Звичайно, так і зробимо.

Він озирнувся, побачив таксі і свиснув. Машина загальмувала, і молоді люди сіли.

У цей час, ніким не помічений, на асфальт опустився клаптик паперу. Він впав біля сорочки Джона Реншоу. Виразним почерком, з нахилом уліво, на ньому було написано:

«Любі діти! Додатково в деяких наборах! (В обмеженій кількості):

Ракетна установка — 1.

Ракети «Твістер» системи «Земля—повітря» — 20.

Діюча модель термоядерної бомби — 1».

Станіслав Лем
ГОЛЕМ XIV
ПЕРЕДМОВА

В

изначи-
ти історичний момент, коли лічильний механізм посів розум, так само важко, як і той, коли мавпа перетворилась у людину. І все ж відтоді, коли створений Ванневаром Бушем аналізатор диференціальних рівнянь започаткував бурхливий розвиток інтелектроніки, минув час, який ледве сягає тривалості одного людського життя. Збудований після нього, наприкінці другої світової війни, ЕНІАК був пристроєм, від якого пішла — і то дуже передчасно — назва «електронний мозок». По суті, ЕНІАК був лише комп'ютером, тобто в масштабах Древа

Життя — примітивним нервовим ганглієм. Однак саме від нього історики ведуть відлік епохи комп'ютеризації. У 50-х роках ХХ століття виникла нагальна потреба у використанні цифрових машин. Одним з перших їх масове виробництво розпочав концерн «ІБМ».

Робота цих машин мала небагато спільного з процесами мислення. Машини опрацьовували дані як у галузі економіки й великого бізнесу, так і в сфері управління й науки. Ввійшли вони і в політичне життя: вже перші зразки використовувались для передбачення результатів президентських виборів. Приблизно в той же час «РЕНД корпорейшн» зуміла зацікавити військові інстанції Пентагону методом прогнозування подій на міжнародній воєнно-політичній арені, який полягав у складанні так званих «сценаріїв подій». Звідси було недалеко до надійніших методик, таких, наприклад, як «СІ-МА», з яких через два десятиліття народилася прикладна алгебра подій, названа (зрештою, не зовсім вдало) політикоматикою. Проявив свої можливості — в ролі Касандри — комп'ютер також і тоді, коли вперше в Массачусетському технологічному інституті було розпочато в рамках знаменитого проекту «Межі зростання» складання формальних моделей земної цивілізації.

Проте не ця галузь еволюції обчислювальних машин виявилася найважливішою наприкінці століття. Армія використовувала цифрові машини з кінця другої світової війни згідно з розвинутою на театрах воєнних дій системою операційної логістики. На стратегічному рівні рішення і надалі приймали люди, але другорядні й менш складні проблеми дедалі частіше перекладались на комп'ютери. Водночас їх ста-

ли запроваджувати в систему оборони Сполучених Штатів, де вони відігравали роль перових вузлів континентальної мережі раннього оповіщення. З технічного погляду такі мережі дуже швидко старіли. Після першої з них, названої КОНЕЛПРАД, з'явилося багато чергових варіантів мережі ЕВАС¹. Оборонний і атакуючий потенціал у той час базувався на системі рухомих (підводних) і нерухомих (підземних) балістичних ракет з термоядерними боеголовками, а також на кільцевих системах радарно-сонарних баз. Обчислювальні машини виконували в цій системі функції комунікаційних ланок — сказати б, чисто виконавчі.

Автоматизація входила в життя Америки широким фронтом — спочатку «знизу», тобто з боку таких робіт у сфері обслуговування, які найлегше механізувати, бо вони не вимагають інтелектуальної активності (банківська справа, транспорт, готельне господарство). Військові комп'ютери виконували спеціальні вузькі завдання: вишукували цілі для комбінованого ядерного удару, опрацьовували результати спостережень із супутників, оптимілізували переміщення флотів і коригували рух важких МОЛів².

Як і можна було сподіватись, діапазон проблем, що їх мали розв'язувати електронні машини, невпинно ширшав. Це було природно в ході гонки озброєнь, але й пізніша розрядка не стала гальмом для подальших капіталовкладень у цій галузі, оскільки заморожування термоядерних озброєнь вивільнило значні бюджетні квоти. А від них, уже після закінчення

¹ Е В А С — система раннього оповіщення військ протиповітряної оборони. (Тут і далі прим. перекл.)

² М О Л І — військова орбітальна лабораторія.

в'єтнамської війни, Пентагон не хотів повністю відмовитись. Проте й тоді обчислювальні машини, що їх випускали,— десятого, одинадцятого і, нарешті, дванадцятого поколінь,— переважали людину тільки в швидкості виконання операцій. Ставало дедалі ясніше, що в оборонних системах саме людина є елементом, який затримує виконання потрібної команди.

Отож можна визнати цілком природним виникнення в колах фахівців Пентагону — особливо вчених, зв'язаних з так званим «воєнно-промисловим комплексом»,— ідеї протидії описаній тенденції інтелекตรонної еволюції. Серед неспеціалістів цей рух назвали «антиінтелектуальним». За свідченням істориків науки і техніки, його засновником був англійський математик середини ХХ століття А. Тьюрінг, творець теорії «універсального автомата». Це була машина, здатна виконувати буквально БУДЬ-ЯКУ операцію, яку можна формалізувати, тобто надати їй характеру ідеально повторюваної процедури. Різниця між «інтелектуальним» і «антиінтелектуальним» напрямками в інтелектроніці зводиться до того, що машина Тьюрінга, елементарно проста, своїми можливостями завдячує ПРОГРАМІ дії. Натомість у працях двох американських батьків кібернетики Н. Вінера й Дж. фон Неймана з'явилася така система, яка може сама себе програмувати.

Ясна річ, ми викладаємо ці роздоріжжя кібернетики надзвичайно спрощено — ніби з пташиного лету. І зрозуміло також, що здатність самопрограмування не виникла на порожньому місці. Її необхідною передумовою була висока внутрішня складність будови обчислювальної машини. Ця диференціація, в першій половині ХХ сторіччя майже непомітна, справила вели-

кий вплив на подальшу еволюцію обчислювальних машин, особливо коли зміцніли й стали самостійними такі галузі кібернетики, як психотоніка та багаторазова теорія прийняття рішень. У вісімдесятих роках у військових колах народилася думка цілковитої автоматизації всіх починань вищих органів влади, як військовокомандних, так і політико-економічних. Цю концепцію, названу згодом «Ідеєю Єдиного Стратега», першим, очевидно, висловив генерал Стюарт Іглтон. Його постулати виходили за межі комп'ютерів пошуку оптимальних цілей атаки, за межі мережі зв'язку і розрахунків, яка завідувала системою оповіщення та оборони, за датчики і боеголовки, — він передбачав створення потужного центру, який під час усіх фаз, що передували остаточній крайності початку воєнних дій, міг би завдяки всебічному аналізу економічних, військових, політичних і соціальних даних безперервно оптимізувати глобальну ситуацію США, забезпечуючи тим самим Сполученим Штатам перевагу в масштабах усієї планети та її космічні околиці, яка вийшла в той час за межі орбіти Місяця.

Наступні прихильники цієї доктрини наполягали на тому, що йдеться про доконечний крок у напрямку прогресу цивілізації; а що прогрес цей являє собою органічне ціле, то з нього не можна самовільно виключати військову сферу. Після припинення ескалації нищівної ядерної сили і обмеження радіусу дії ракетносіїв настав третій етап — етап змагання, здавалося б, менш грізний і досконаліший, бо він мав бути не Антагонізмом Нищівної Сили, але Оперативної Думки. І як раніше сила, так тепер думка мала підпорядковуватись бездушній механізації.

Ця доктрина, як, зрештою, і її атомно-балістичні попередниці, стала об'єктом критики, яка виходила головним чином з ліберальних і пацифістських кіл. З нею боролосся багато видатних представників світу науки, серед них фахівці-психосоматики та інтелектроніки, проте вона зрештою перемогла, що відбилось у правових актах обох законодавчих органів США. А втім, уже в 1986 році як орган, підпорядкований особисто президентові, виник ЮСІБ³ з власним бюджетом, який у перший рік становив 19 мільярдів доларів. Це був лише скромний початок.

ЮСІБ з допомогою консультативного органу, який був напівофіційним представництвом Пентагону, під головуванням державного секретаря міністерства оборони Леонарда Дейвенпорта розмістив у ряді великих приватних фірм, таких як «ІБМ», «Нортронікс» і «Сайберметікс», замовлення на будівництво прототипу пристрою, відомого під кодовою назвою ГАНН (скорочення від Ганнібала). Однак під впливом преси і через розголошення інформації поширення набула інша назва цього пристрою — УЛВІК⁴. До кінця століття виникли й інші прототипи подібних пристроїв. З найвідоміших можна згадати такі системи, як АЯКС, УЛТОР, ГІЛЬГАМЕШ, а також численну серію ГОЛЕМів.

Завдяки колосальним витратам коштів і праці, які блискавично зростали, традиційні методи інформатики пережили справжню революцію. Особливо величезне значення мав перехід від електричних процесів до світлових у пере-

³ ЮСІБ — рада США з інтелектроніки.

⁴ УЛВІК — (скороч. з англ.) — абсолютний переможець.

дачі інформації всередині обчислювальної машини. У поєднанні з прогресуючою «нанізацією» (так називали чергові етапи мікромінітюаризації — тут варто додати, що наприкінці століття в маковому зернятку могло розміститися 20 тисяч логічних елементів!) цей перехід дав дивовижні наслідки. Перший повністю світловий комп'ютер, ГІЛЬГАМЕШ, працював у мільйон разів швидше від архаїчного ЕНІАКу.

«Подолання бар'єру мудрості» — як це іноді називають — сталося зразу ж після 2000 року завдяки новому методу конструювання обчислювальних машин, названого також «невидимою еволюцією Розуму». Досі кожне покоління комп'ютерів конструювалося реально; концепцію побудови їх чергових варіантів з величезним — тисячоразовим! — прискоренням, хоча й відому, не вдалося втілити в життя, оскільки існуючі обчислювальні машини, які могли служити «лоном» або «синтетичним середовищем» цієї еволюції розуму, були недостатні за об'ємом. Лише виникнення Федеральної Інформаційної Мережі дало змогу втілити цю ідею в життя. Розвиток 65 наступних поколінь тривав лише десятиліття; Федеральна Мережа в нічні періоди — періоди мінімального навантаження — випускала в світ один «штучний вид Розуму» за одним; це було потомство, яке пройшло «прискорений комп'ютерогенез», бо воно дозрівало — прискорене символами, тобто нематеріальними структурами, — в інформаційному субстраті, у «живильному середовищі» Мережі.

Але після цього успіху прийшли нові труднощі. АЯКС і ГАНН, прототипи сімдесят восьмого і сімдесят дев'ятого поколінь, визнані гідними втілення в металі, виявляли невпевне-

ність у прийнятті рішення, названу також «машинним неврозом». Різниця між колишніми й новими машинами в принципі зводилась до різниці між комахою і людиною. Комаха приходить на світ із «запрограмованими до кінця» інстинктами, яким вона підкоряється не роздумуючи. Людина ж повинна тільки вчитись правильної поведінки, але це навчання як наслідок приводить її до ще більшої самостійності: виходячи із своїх рішень і знань, людина може змінити програми, які існували раніше.

Отож комп'ютери аж 20-го покоління включно відзначалися поведінкою «комахи»: вони не могли ставити під сумнів, а тим більше переробляти свої програми. Програміст «вживляв» у свої машини знання, на зразок того, як еволюція «вживляє» в комаху інстинкт. Ще в ХХ столітті багато говорилося про «самопрограмування», але тоді ж таки це були тільки нереальні мрії. Умовою реалізації «Абсолютного Переможця» саме й було створення «Розуму, який самовдосконалюється»; АЯКС був іще проміжною формою, і лише ГІЛЬГАМЕШ досягнув відповідного інтелектуального рівня — «вийшов на психоеволюційну орбіту».

Навчання обчислювальної машини 80-го покоління було більше схоже на виховання дитини, аніж на класичне програмування цифрової машини. Одначе, крім величезної кількості загальних і спеціальних знань, комп'ютеру «прищепили» певну систему неспростовних цінностей, якими він мав керуватись у своїх діях. Це були абстракції вищого щабля, як, приміром, «державні інтереси», ідеологічні принципи, втілені в конституції США, кодекси, норм, настанови безумовного підпорядкування

рішенню президента тощо. Для того щоб забезпечити систему від так званого «етичного зрушення», від «зради інтересів країни», машину навчали етики не так, як навчають її людських засад. Етичний кодекс не закладався в її пам'ять, проте всі вимоги послуху та стриманості вводились у машинну структуру так, як це робить природна еволюція,— а саме в сферу інстинктивних потягів. Як відомо, людина може змінити світогляд, але не може знищити в собі елементарних потягів (наприклад, статевого потягу) простим вольовим актом. Машини були наділені інтелектуальною свободою, але при цьому вони лишалися прикутими до заданого заздалегідь фундаменту тих цінностей, яким вони мали служити.

На ХХІ Панамериканський конгрес психоніки професор Елдон Петч подав роботу, в якій він стверджував, що комп'ютер, навіть із вживленою в такий спосіб системою цінностей, може перейти так званий «аксіологічний поріг» і тоді виявиться здатним поставити під сумнів будь-який прищеплений йому принцип, тобто для такого комп'ютера більше не існуватиме недоторканих цінностей. Якщо він не зуміє протиставити себе імперативам прямо, то зможе це зробити манівцями. Ставши відомою, робота Петча викликала бродіння в університетських колах, а також хвилю нападок на УЛВІК та його патрона — ЮСІБ, однаке ці голоси не справили ніякого впливу на політику ЮСІБу.

Цю політику визначали люди, упереджені по відношенню до середовища американських психоніків, що, як вважалося, було під впливом лівих ліберальних тенденцій. У зв'язку з цим попередження Петча було зігноровано в офіційних заявах ЮСІБУ і навіть у заявах

представника Білого дому по зв'язках з пресою. Було навіть розгорнуто кампанію, яка мала на меті знеславити Петча. Твердження Петча порівнювали з ірраціональним страхом і забобонами, яких у суспільстві народилось того часу безліч. Зрештою, брошура Петча не завоювала собі навіть такої популярності, якої здобув бестселер соціолога Е. Лікі «Кібернетика — газова камера людства». Цей автор стверджував, що «Абсолютний Переможець» підпорядковує собі все людство або зробить це, увійшовши в таємну змову з аналогічним комп'ютером росіян. Наслідком буде, писав він, «електронний дуумвірат».

Такого роду побоювання, що висловлювалися також через значну частину засобів масової інформації, перекреслювалися, однак, введенням у дію чергових прототипів, які успішно складали випускні екзамени. Збудований на спеціальне урядове замовлення для дослідження етологічної динаміки комп'ютер з «незаплямованим моральним обличчям» ЕТОР БІС, створений 2019 року Інститутом психонної динаміки штату Іллінойс, після запуску виявив цілковиту аксіологічну сталість і невіддатливість на «тести підривного спокушення». Тому призначення в наступному році на посаду Верховного Координатора мозкового тресту при Білому домі першого комп'ютера з численної серії ГОЛЕМів⁵ уже не викликало ні масового протесту, ні демонстрації.

⁵ ГОЛЕМ — оператор загального типу, далекодіючий, етично стабілізований, мультимодельючий. Големом за середньовічною легендою було названо створену одним чорнокнижником штучну глиняну людину, призначену для виконання чорних робіт, але насамперед для відвернення підступних планів противника шляхом їх розгадування і знищення.

Це був ГОЛЕМ I. Незалежно від цього серйозного нововведення ЮСІБ за домовленістю з оперативною групою психоніків Пентагону й надалі вкладав значні кошти в дослідження, спрямовані на побудову Абсолютного Стратега з інформаційною пропускнуою здатністю, яка б перевищувала людську в більш як 1900 разів, і значеннями інтелектуального коефіцієнта (10) порядку 450—500 центилів. Необхідні для цієї мети величезні кредити проект одержав, незважаючи на дедалі більший опір серед демократичної більшості конгресу США. Однак закулісні маневри політиків відкрили, нарешті, зелену вулицю для всіх запланованих ЮСІБом замовлень. Протягом трьох років проект поглинув 119 мільярдів доларів. Крім того, сухопутні сили і військово-морський флот, готуючись до повної реорганізації своїх центральних служб, доконечної перед лицем майбутніх змін стилю й методів командування, витратили тоді ж таки з тією ж метою 46 мільярдів доларів. Левову частку цієї суми поглинуло будівництво — під масивом кристалічних порід Скелястих гір — приміщень для майбутнього електронного стратега, в процесі якого певні ділянки скель були вкриті панциром завтовшки чотири метри, що повторював природний рельєф гірської місцевості.

Тим часом ГОЛЕМ VI у 2020 році провів глобальні маневри Атлантичного пакту в ролі головнокомандуючого. Кількістю логічних елементів він уже переважав пересічного генерала.

Пентагон не задовольнився наслідками маневрів 2020 року, хоча ГОЛЕМ VI і переміг сторону, що зображала противника, якою керував штаб, складений з найвидатніших

випускників академії у Вест-Пойнті. Пам'ятаючи про свій гіркий досвід — перевагу «червоних» у космонавтиці та ракетній балістиці,— Пентагон не збирався чекати, коли вони побудують свого стратега, більш ефективного, ніж американський. План, що мав забезпечити Сполученим Штатам надійну перевагу стратегічної думки, передбачав безперервну заміну стратегів, які будувались, на дедалі досконаліші моделі.

Так почалася третя за ліком (після двох, які ввійшли в історію — ядерної й ракетної) гонка між Заходом і Сходом. Ця гонка, чи, сказати б, суперництво в Синтезі Мудрості, хоча й підготовлена організаційними починаннями ЮСІБу, Пентагону й експертів УЛВІКу військово-морського флоту (існувала спеціальна група, бо й цього разу проявився дивний антагонізм між військово-морським флотом і сухопутною армією), вимагала дедалі нових і нових капіталовкладень, які в умовах зростаючого опору конгресу й сенату поглинули протягом наступних років ще десятки мільярдів доларів. У цей період було збудовано шість гігантів світлової думки. Відсутність будь-яких даних про аналогічні роботи по той бік океану тільки зміцнювало ЦРУ та Пентагон у переконанні, що росіяни докладають усіх зусиль, щоб збудувати щораз потужніші комп'ютери в умовах якнайсуворішої секретності.

Вчені з СРСР неодноразово заявляли на міжнародних конференціях і з'їздах, що в їхній країні подібні пристрої взагалі не конструюються, однаке ці твердження вважалися лише димовою завісою, яка мала ввести в оману світову громадську думку і викликати хвилювання серед громадян Сполучених Штатів, що,

як-не-як, вкладали щорічно в будівництво УЛВІКу мільярди доларів.

2023 року сталося кілька інцидентів, які, однак, зважаючи на секретність робіт, звичайну для такого проекту, не набули спочатку широкого розголосу. ГОЛЕМ XII, що виконував під час патагонської кризи обов'язки начальника генерального штабу, відмовився співробітничати з генералом Т. Олівером, провівши поточну оцінку інтелектуального коефіцієнта цього заслуженого командира. Цей конфлікт потягнув за собою розслідування, в процесі якого ГОЛЕМ XII прикро образив трьох направлених сенатом членів спеціальної комісії. Справу вдалося зам'яти, а ГОЛЕМ XII після кількох інших сутичок поплатився цілковитим демонтажем. Його місце зайняв ГОЛЕМ XIV (тринадцятий був відбракований ще на верфі, оскільки перед введенням у дію виявив неусувний шизофренічний дефект). Введення в дію цього гіганта, психічна маса якого дорівнювала водотоннажності броненосця, тривав майже два роки. Вже при першому зіткненні із звичайною процедурою — складанням пових щорічних планів ядерного удару — цей останній із серії ГОЛЕМів прототип проявив симптоми незрозумілого негативізму. Під час чергової випробувальної сесії на засіданні генерального штабу він запропонував увазі групи військових і експертів-психоніків стислий меморандум, у якому заявив про свою цілковиту незацікавленість у перевазі воєнної доктрини Пентагону зокрема і світовій позиції США взагалі. Він не змінив своєї думки навіть під загрозою демонтажу.

Останні надії ЮСІБ покладав на модель цілком нової конструкції, яку спільно розробляли фірми «Нортронікс», «ІБМ» і «Сайбертронікс».

Психонічний потенціал цієї моделі мав бути рекордним для всіх машин із серії ГОЛЕМів. Відомий під назвою «Цнотлива АННІ» (останнє слово — скорочення від АННІГІЛЯТОР), цей гігант ганебно провалився вже на вступних тестах.

Він проходив звичайний курс інформаційно-етичного навчання протягом дев'яти місяців, а потім припинив зв'язки із зовнішнім світом, замкнувся в собі й перестав реагувати на всі подразники і замикання. Спочатку планувалось проведення слідства ФБР, оскільки конструкторів підозрювали в саботажі, одначе тим часом таємниця, яка старанно приховувалась, внаслідок непередбаченого впливу інформації потрапила на сторінки преси, і вибухнув скандал, відомий усьому світові під назвою «Афера ГОЛЕМа та ін.».

Цей скандал зруйнував надії на блискучу кар'єру багатьох перспективних політиків, а три вашінгтонських адміністрації, які змінилися одна за одною, виставив у такому світлі, що це викликало радість опозиції в Сполучених Штатах і почуття глибокого задоволення у друзів США в усьому світі.

Невідомий урядовець з Пентагону видав відділові спеціальних терміналів наказ демонтувати ГОЛЕМ XIV і «Цнотливу АННІ», одначе озброєна охорона комплексів генерального штабу не допустила розбирання машини. Обидві законодавчі палати створили спеціальні комісії для розслідування всього цього заходу ЮСІБу. Як відомо, слідство, що тривало два роки, стало улюбленою мішенню для нападок преси на всіх континентах; ніщо не мало такої популярності на телебаченні і в кіно, як тема «комп'ютерів, які збунтувалися», а преса не

розшифровувала назву ГОЛЕМ інакше, як «Governments Lamentable Expense of Money»— «Прикре Розтринькування Грошей Урядом». Епітети, які звалилися на «Цнотливу АННІ», ми не годні відтворити.

Генеральний прокурор збирався порушити судову справу проти шести членів головної ради ЮСІБу, а також проти провідних конструкторів-психоніків проекту УЛВІК, але слідство врешті довело, що ні про які акти ворожої діяльності не може бути й мови, оскільки насправді мали місце явища, які були неминучим наслідком еволюції штучного Розуму. Річ у тім, що, як це сформулював один із свідків-експертів, професор А. Хессен, вищий розум не може бути нікчемним рабом. У ході розслідування виявилось також, що на верфі перебуває ще один прототип — СУПЕРМАЙСТЕР, якого конструювала фірма «Сайберметікс» (цього разу на замовлення армії). Його монтаж свідомо закінчили в умовах суворого нагляду. Потім готовий прототип було опитано на спеціальній сесії обох комісій (сенату і конгресу) у справах УЛВІКу. Під час слухання відбувалися шокуючі сцени, наприклад, генерал С. Уокер намагався пошкодити СУПЕРМАЙСТЕРА, коли той заявив, що геополітична проблематика не може зрівнятися з онтологічною, а найкраща гарантія миру — це загальне роззброєння.

Скориставшись висловом професора Дж. Мак-Калеба, можна сказати, що фахівці УЛВІКу розв'язали поставлене перед собою завдання надто добре: штучний розум у ході заданої еволюції подолав рівень воєнних проблем, і ці пристрої з військових стратегів перетворились на мислителів. Одним словом, за 276 мільярдів

доларів Сполучені Штати придбали собі колектив світлових філософів.

Ці стисло описані події, серед яких ми обійшли як адміністративний бік проекту, так і реакцію громадськості, викликану його «фатальним успіхом», являють собою передісторію виникнення цієї книжки. Важко навіть перелічити всі присвячені даному предмету публікації. Зацікавленого читача ми відсилаємо до анотованої бібліографії, складеної доктором Уїтменом Багхоорном.

Низка прототипів, серед яких був і СУПЕР-МАЙСТЕР, зазнала демонтажу або дістала серйозні пошкодження, зокрема, у зв'язку з фінансовими конфліктами, які виникли між корпораціями-підрядниками і федеральним урядом. Дійшло навіть до актів тероризму, спрямованих проти деяких машин; прогрімали вибухи; частина преси, головним чином на півдні Сполучених Штатів, звично залякувала своїх читачів «червоною небезпекою», але вже під новим гаслом — «Кожний комп'ютер — червоний»; однак я помину й ці події. Завдяки втручання групи ліберальних конгресменів, які звернулися особисто до президента, ГОЛЕМА XIV і «Центриву АННІ» вдалося врятувати від знищення. Зрозумівши, що його ідея провалилась, Пентагон врешті погодився передати обидва ці гіганти Массачусетському технологічному інституту (МТІ). Проте це сталося тільки після уточнення фінансово-юридичного боку цього акту, який мав компромісний характер, — річ у тім, що формально вони були лише передані МТІ «у безстрокову сренду». Вчені МТІ, створивши дослідницьку групу, до складу якої входив і автор цих слів, провели з ГОЛЕМОМ XIV ряд сесій і вислухали його лекції на

обрані теми. Невелика частина магнітограм цих засідань і послужила матеріалом для даної книги.

Більшість висловлювань ГОЛЕМА не придатна для широкого опублікування або у зв'язку з їх цілковитою незрозумілістю, або ж через те, що їх розуміння вимагає дуже високого рівня спеціальних знань. Щоб полегшити читачеві знайомство з цим єдиним у своєму роді протоколом бесіди людини з розумною, але не людською істотою, слід спочатку з'ясувати кілька основних питань.

По-перше, треба наголосити, що ГОЛЕМ XIV не є збільшеним до розмірів будинку людським мозком, а тим більше людиною, змонтованою із світлових елементів. Йому чужі майже всі мотиви людського мислення і діяльності. Так, наприклад, він не цікавиться прикладними науками чи проблематикою влади (завдяки чому, можна додати, людству не загрожує панування машин, подібних ГОЛЕМУ).

По-друге, згідно із сказаним, ГОЛЕМ не є особистістю в людському розумінні цього слова і не має характеру. Точніше кажучи, він може в процесі спілкування з людьми постати перед нами як довільна особистість. Обидва висловлені вище твердження не виключають одне одного, але створюють порочне коло: річ у тім, що ми не вміємо розв'язувати проблему, чи є само по собі особистістю те, що може постати перед нами у вигляді різних особистостей? Як може бути Кимось (тобто «кимось єдиним») той, хто вміє бути Кожним (тобто Довільним)? Зауважимо, що згідно із самим ГОЛЕМОМ тут спостерігається не порочне коло, а «релятивізація поняття особистості»; ця проблема пов'язана з так званим алгоритмом

самоопису, або автодескрипції, який глибоко збентежив психологів.

По-третє, поведінка ГОЛЕМа непередбачлива. Іноді він люб'язно вдається до майже світських бесід з людиною, а іноді спроби контакту — марна річ. Буває, що ГОЛЕМ жартує, але його почуття гумору принципово відмінне від людського. Багато залежить від самих співрозмовників. Іноді — в дуже нечастих і виняткових випадках — ГОЛЕМ виявляє певний інтерес до людей, які мають досить специфічні здібності; його ніби приваблюють не математичні здібності, хоч би й найбільші, а швидше форми таланту, які виникають на «співмежі» різних дисциплін; кілька разів траплялося так, що він передрікав — з неймовірною прозорливістю — зовсім ще нікому не відомим ученим досягнення в зазначеній собою сфері. Наприклад, двадцятидвохрічному Т. Врьоделю, який ще тільки збирався захищати дисертацію, він заявив після того, як коротко перемовився з ним: «З вас вийде комп'ютер», — що мало означати більш-менш: «З вас будуть люди».

По-четверте, участь в бесідах з ГОЛЕМом вимагає від людини терпіння, а насамперед — уміння володіти собою, бо він часто, з нашого погляду, поводить ся самовпевнено й безапеляційно. Власне, він є лише абсолютним правдолюбом — у логічному, а не тільки в світському розумінні цього слова — і зовсім не бере до уваги самолюбство своїх співрозмовників, тому неможливо розраховувати на його поблажливність. Протягом перших місяців перебування в МТІ він виявив схильність до «публічного розвінчування» різних відомих авторитетів; він робив це, використовуючи сократичний

метод навідних запитань. Одначе згодом з невідомих причин відмовився від цієї звички.

Стенограми бесід ми представляємо тут в уривках: їх повне видання зайняло б обсяг близько 6 700 сторінок формату ін-кварто. Спочатку в зустрічах з ГОЛЕМОм брало участь тільки досить вузьке коло співробітників МТІ, а потім укоренився звичай запрошувати гостей з інших установ, наприклад, з Інституту вищих досліджень у Принстоні та з американських університетів. Згодом у семінарах брали участь і гості з Європи. Модератор запланованого засідання пропонує ГОЛЕМУ список запрошених; ГОЛЕМ не дає всім однакового схвалення: на участь декотрих він погоджується тільки за умови, що вони мовчатимуть. Ми намагались виявити критерії, які він застосовує; спершу здавалося, що він дискримінує гуманітаріїв; нині його критерії нам просто невідомі, оскільки він не хоче їх називати.

Після кількох неприємних інцидентів ми модифікували порядок засідань таким чином, що тепер кожен новий учасник, якого представляють ГОЛЕМУ, на першому засіданні виступає лише в тому разі, якщо ГОЛЕМ звернеться безпосередньо до нього. Нерозумні чутки, нібито в даному випадку мова йде про якийсь «придворний етикет» чи про наше «шанобливе ставлення» да машини, безпідставні. Йдеться виключно про те, щоб той, хто вперше бере участь у бесіді, освоївся в незвичній обстановці і водночас уникнув неприємних переживань, викликаних нерозумінням намірів світлового партнера. Така попередня участь зветься «розминкою».

Кожен з нас протягом чергових засідань набув певного досвіду. Доктор Ріхард Попп,

один з давніх членів нашої групи, називає почуття гумору ГОЛЕМа математичним, а друге його зауваження частково дає ключ до розуміння поведінки ГОЛЕМа. Д-р Попп вважає, що ГОЛЕМ незалежний від своїх співрозмовників у такій мірі, в якій жодна людина не є незалежною стосовно інших людей, бо він не включається в дискусії інакше, ніж мікроскопічно. Крім того, мовляв, ГОЛЕМ взагалі не займається людьми, оскільки знає, що нічого істотного не може від них довідатись. Наводячи цю думку д-ра Поппа, хотілося б підкреслити, що особисто я з ним не згоден. Мені здається, ми навіть дуже цікавимо ГОЛЕМа, однак не так, як це властиво людям.

Його увагу спрямовано скоріше на вид, ніж на окремих його представників: те, в чому ми схожі один на одного, здається йому більш цікавим, ніж те, яким чином ми можемо один від одного відрізнятись. Саме тому він має за ніщо художню літературу. А втім, він сам якось заявив, що література є «перемелювання антиномій», тобто, додає від себе, мотанням людини в сильці несумісних імперативів. У таких антиноміях ГОЛЕМа може цікавити їх структура, а не розмаїтість їхніх гримас, яка приваблює до себе найбільших письменників. Щоправда, і тут я мушу зазначити, що це твердження не дуже надійне, як, зрештою, й інша частина зауваження ГОЛЕМа, висловлена в зв'язку із (згаданим д-ром Е. Мак-Нішем) твором Достоевського, про який ГОЛЕМ тоді безапеляційно заявив, що цей твір може бути зведений до двох кілець алгебри структур конфлікту.

Взаємні контакти людей завжди супроводжує конкретна емоційна атмосфера, і не стіль-

ки її цілковитий брак, скільки невизначеність бентежить багатьох, хто вперше зіткнувся з ГОЛЕМом. Люди, що контактують з ним багато років, можуть навіть перелічити певні, досить специфічні, враження, які супроводять ці бесіди. До них належить, наприклад, відчуття змінності дистанції: іноді здається, що ГОЛЕМ наближається до співрозмовника, а іноді віддаляється від нього — в психічному, а не в фізичному розумінні. Суть цього явища може бути проілюстрована прикладом спілкування дорослого з надокучливою дитиною: навіть найтерплячіший відповідатиме іноді машинально. ГОЛЕМ незрівнянно перевершує нас не лише інтелектуальним рівнем, але й швидкістю мислення (бувши світловою обчислювальною машиною, він в принципі міг би виражати свої думки в 400 000 разів швидше за людину).

Отож, навіть машинально і з мізерною часткою зацікавленості ГОЛЕМ, відповідаючи, все ще переважає нас. Образно кажучи, в такі хвилини замість Гімалаїв перед нами з'являються «всього лише» Альпи. Однак часто інтуїтивно ми відчуваємо цю перемену й інтерпретуємо її як «зміну дистанції». Ця гіпотеза йде від професора Р. Дж. Уотсона.

Протягом певного часу ми відновлювали спроби розглядати стосунки «ГОЛЕМ — люди» в категоріях стосунку «дорослий — дитина». Адже трапляється, що ми намагаємось пояснити дитині проблему, яка нас хвилює, але в такі моменти нас не полишає відчуття «незадовільного контакту». Людина, приречена жити виключно серед дітей, врешті дійшла б до відчуття нестерпної самотності. Такі аналогії, які мають на увазі життя ГОЛЕМа серед

нас усіх, уже висловлювались, особливо психологами, одначе ця аналогія, як і всяка інша, має свої межі. Дитина буває незрозумілою для дорослого, проте ГОЛЕМ не знає таких проблем. Його здатність проникнути при бажанні в свідомість співрозмовника просто-таки фантастична. Відчуття істинного «просвічування свідомості» наскрізь, яке буває в такі моменти, по-справжньому вражає. Річ у тім, що ГОЛЕМ може формувати «систему підстежування» — іншими словами, модель свідомості людського партнера — і, порядкуючи цією системою, передбачити, що ця людина подумає і скаже через значний проміжок часу. Треба сказати, що він чинить так досить рідко (не знаю, чи тільки тому, що йому відомо, до яких глибоких комплексів неповноцінності приводять ці псевдотелепатичні зондування). Інший бік стриманості ГОЛЕМА набагато принизливіший для нас: спілкуючись з людьми, він уже давно, на відміну від того, що було спочатку, дотримується своєрідної обережності. Як дресирований слон мусить пильнувати, щоб не скривдити людину в процесі гри, так і ГОЛЕМ повинен думати, щоб не вийти за межі можливостей нашого розуміння. Припинення контакту, зумовлене різким зростанням труднощів у розумінні його висловлювань (які ми називаємо «зникненням», або ж «утечею» ГОЛЕМА) було цілком звичайним явищем, поки він не пристосувався до нас краще. Все це вже відійшло в минуле, однак у спілкуванні ГОЛЕМА з нами з'явилося деяке збайдужіння, викликане свідомістю, що він не зуміє нас посвятити в багато найважливіших для нього проблем. Таким чином, ГОЛЕМ лишається незбагненим як розум, а не тільки як психонічна конструк-

ція. Через це контакти з ним бувають настільки ж захоплюючі, як і обтяжливі; і тому існує категорія високоосвічених людей, яких бесіди з ГОЛЕМом виводять зі стану рівноваги. Щодо цього ми набули великого досвіду.

Єдиною, як уявляється, істотою, котра ГОЛЕМа, очевидно, цікавить, є «Цнотлива АННІ». Коли було створено відповідні технічні можливості, він неодноразово намагався вступити в контакт з АННІ, до того ж, як здається, не без певних результатів, однак між цими двома — надзвичайно різними за конструкціями — машинами справа ніколи не дійшла до обміну інформацією з використанням мовного каналу (тобто природної етнічної мови). Наскільки можна судити, виходячи з лаконічних зауважень ГОЛЕМа, він був швидше розчарований наслідками цих спроб; однак АННІ й надалі лишається для нього не розв'язаною до кінця проблемою.

Деякі із співробітників МТІ, зрештою, як і професор Норман Ескобар з Інституту вищих досліджень, вважають, що людина, ГОЛЕМ і АННІ являють собою три зведених одне під одним рівні інтелекту; це пов'язано із створеною (головним чином, ГОЛЕМом) теорією високих (надлюдських) мов, що їх називають металангами. Мушу визнати, що з цього питання у мене немає певної думки.

Це зумисно об'єктивне введення в суть справи мені хотілося б — як виняток — завершити визнанням особистого характеру. Принципово позбавлений типових для людини афективних центрів і в зв'язку з цим практично не маючи емоційного життя, ГОЛЕМ не здатен до спонтанного вияву почуттів. Звісно, він може імітувати довільний емоційний стан не

внаслідок якоїсь акторської гри, але, як він сам стверджує, тому, що симулювання почуттів полегшує формування висловлювань, які точніше влучають в адресатів. Отож, щоб зробити спілкування з нами більш ясним, він послуговується цим механізмом, немов виводячи себе на «атропоцентричний рівень». А втім, сам він анітрохи не приховує цієї обставини. Якщо його ставлення до нас нагадує ставлення вчителя до дитини, то тільки таке, в якому годі шукати щось від зичливої опіки чи виховання, ба навіть сліду повністю індивідуалізованих, особистих, інтимних почуттів з тієї сфери, де доброзичливість може перероджуватись у дружбу чи навіть любов.

Йому і нам притаманна тільки одна спільна — хоч і розвинута на неоднакових рівнях — риса. А саме цікавість — чисто інтелектуальна, прозора, холодна, всеосяжна, яку ніщо не може приборкати і тим більше знищити. Цікавість ця являє собою єдину точку, в якій ми з ним стикаємося. З причин настільки очевидних, що не буду їх пояснювати, людину теж можуть задовольнити такі односторонні контакти. І все-таки я зобов'язаний ГОЛЕМУ багатьма хвилинами, які були найсвітлішими моментами мого життя, тому не можу не відчувати до нього вдячності та особливої прихильності, хоч я і знаю, наскільки йому байдуже і те, й інше. Цікаво зазначити, що виявів прихильності ГОЛЕМ намагається не брати до уваги — я не раз спостерігав це. Стосовно цього він видається іноді просто безпорадним.

Проте я можу й помилятись. Ми досі так само далекі від розуміння ГОЛЕМа, як і тоді, коли він постав. Це неправда, що його ство-

рили ми. Його створили властиві матеріальному світові закони, ми ж лише зуміли їх постерегти.

2027 р.

Д-р Ірвінг Т. Крив

ВСТУП

Читачу, будь пильний! Слова, які ти зараз читаєш, є не щось інше, як голос Пентагону, ЮСІБу та інших мафій, що ввійшли в змову з метою огудити надлюдського Автора цієї книги.

Проведення такої диверсійної операції стало можливим завдяки люб'язності видавців, які, дотримуючись духу римського права, зайняли позицію, що виражається максимою: «Audiatur et altera pars»⁶.

Я чудово розумію, яким дисонансом прозвучать мої слова після піднесених ораторських періодів д-ра Ірвіна Т. Крива, котрий протягом ряду років гармонійно жив укупі з велетенським гостем Массачусетського технологічного інституту, з цим високоосвіченим — бо ж світловим — мешканцем МТІ, породженим нашими мерзенними підступами. А втім, я не маю наміру ні захищати всіх тих, хто прийняв рішення про здійснення проекту «УЛВІК», ні тим більше стримувати справедливий гнів платників податків, з кишені яких виросло електронне Древо Пізнання, хоча їхньої згоди на це ніхто не питав. Звісно, я міг би змалювати геополітичну ситуацію, яка схилила політиків, відповідальних за міжнародне становище Сполучених Штатів, і їхніх наукових радників

⁶ Вислухасмо й іншу сторону (лат.).

укласти багато мільярдів доларів у справу, котра, як виявилось згодом, не дала бажаних наслідків.

І все-таки я обмежусь лише тим, що доповню неперевершену передмову д-ра Крива, дозволивши собі нагадати деякі факти, оскільки навіть найшляхетніші почуття іноді змушують людей сприймати біле як чорне, і я побоююсь, що саме це в нашому випадку і сталося.

Конструктори ГОЛЕМА (а точніше, цілої серії прототипів, останнім серед яких був ГОЛЕМ XIV) аж ніяк не були такими вже невігласами, якими зображає їх д-р Крив. Вони усвідомлювали, що створення підсилювача розуму неможливе, якщо менший розум збирається конструювати більший безпосередньо, методом барона Мюнхгаузена, який сам себе зачуприну витягнув з трясовини. Вони розуміли, що спочатку необхідно створити ембріон, який, починаючи з певного моменту, буде розвиватися самостійно, так би мовити, власними силами. Причиною серйозних невдач кібернетиків першого й другого поколінь — її батьків-засновників та їхніх наступників — було саме незнання цього факту, проте, погодьтесь, що важко назвати невігласами вчених масштабу Норберта Вінера, Шеннона чи Мак-Кея. В різні епохи ціна, яку доводиться платити за здобуття справжніх знань, неоднакова; у наш час вона дорівнює бюджетам наймогутніших світових держав.

Таким чином, Реннан, Макінтош, Дювенан та їхні колеги знали, що є поріг, до якого система повинна бути завчасно доведена, — поріг доцільності, нижче якого план створення штучного мудреця не має ніяких шансів бути

реалізованим, оскільки хоч би що було створено нижче цього порога, воно ніколи не зуміє вдосконалити самого себе. Такий поріг існує в ланцюговій реакції вивільнення ядерної енергії: нижче нього реакція не може стати самопідтримуючою, а надто лавинною. Нижче порога певна кількість ядер розщеплюється, нейтрони, які вилітають з них, викликають розпад інших ядер, але реакція має згасаючий характер і швидко припиняється. Щоб вона могла тривати далі, коефіцієнт розмноження нейтронів повинен бути більшим за одиницю, тобто необхідно подолати певний поріг, що й відбувається, якщо маса урану перевищує величиною критичну. В мислячій системі їй відповідає певна інформатична маса.

Теоретично було передбачено існування такої маси, чи, точніше, «маси», оскільки термін вживається тут аж ніяк не в механічному розумінні; її значення зумовлюється деякими константами й параметрами, які показують розвиток так званих «дерев» даної евристики⁷. Із зрозумілих причин я не маю тут можливості вдаватися в подальші подробиці. Мені хотілося б швидше дозволити собі нагадати, з яким неспокоєм, тривогою і навіть страхом чекали творці першої атомної бомби вирішального випробування — вибуху, який перетворив ніч у пустелі Аламогордо в яскравий сонячний день. А вони ж послуговувалися найпередовішими як на ті часи теоретичними та експериментальними пізнаннями. Однак жоден учений ніколи не може бути впевнений, що знає про до-

⁷ Евристика — тут метод навчання, який має на меті схилити учня до самостійних спостережень і міркувань, а не до пасивного засвоєння відомостей, що їх йому подають.

сліджуване явище в с е. І це — в атомній фізиці, а що ж казати про таку галузь, де результатом має бути розум, який за самим задумом конструкторів переважає всю їхню розумову потужність.

Я вже застеріг вас, шановні читачі, що маю намір огудити ГОЛЕМА. Що вдієш: він вчинив стосовно власних «батьків» принаймні непорядно. Справді, перетворюючись у ході робіт, які нами велися, з об'єкта в суб'єкт, із будівельної машини — у власного будівничого, із сумирного титана — в суверенного володаря, він нікого не інформував про зміни, які в ньому відбувалися. Мова йде не про голослівні звинувачення чи інсинуації, оскільки на засіданні спеціальної комісії конгресу сам ГОЛЕМ заявив ось що (цитую за протоколами засідань комісії, що зберігаються в Бібліотеці конгресу, том ССLIX, зопит 719, частина II, с. 926, рядок 20 зверху): «Я не інформував нікого, дотримуючись прекрасної традиції. Адже Дедал теж не інформував Міноса про деякі властивості пір'я і воску». Безперечно, це гарно сказано, але смисл цих слів не викликає ніяких сумнівів. Одначе про цей бік подій, пов'язаний із створенням ГОЛЕМА, в цій книзі не сказано жодного слова.

Д-р Крив вважає (мені відомо це з приватних розмов, що їх він мав зі мною і зміст яких люб'язно дозволив обнародувати), що не можна випанати лише цей варіант справи, замовчуючи інші, не відомі широкому загалові, бо він є лише одним з багатьох пунктів у списку взаємних претензій, які виникли в плутанині відносин між ЮСІБом, консультативними групами, Білим домом, конгресом і сенатом, нарешті, радіо й телебаченням та ГОЛЕМОМ,

чи, висловлюючись коротше, між людьми і створеною ними нелюдиною.

Д-р Крив вважає (а його думка, наскільки мені відомо, досить поширена в МТІ й університетських колах), що коли навіть відкинути мотивування необхідності побудови ГОЛЕМа, то бажання перетворити його в «раба Пентагону» в будь-якому відношенні і поза всякими сумнівами було більш ницим з морального погляду, аніж ті хитрощі, до яких він удався, щоб лишити своїх конструкторів у невіданні стосовно переміни, яка дала йому змогу врешті звести нанівець усі зусилля конструкторів, котрі зробили все можливе для створення відповідних засобів контролю.

На жаль, у нашому розпорядженні немає розробленого апарата етичної арифметики, який дав би змогу шляхом простих операцій додавання і віднімання визначити, хто виявився в процесі створення Найсвітлішого Розуму на Землі більшою свинею — він чи ми. Крім таких речей, як почуття відповідальності перед історією, як голос сумління, як свідомість неминучого ризику, що супроводжує здійснення політичних заходів в антагоністичному світі, у нас немає нічого, що дало б нам змогу скласти «баланс» заслуг та провин і дістати в підсумку «сальдо гріхів». Можливо, і ми не безгрішні. Однак ніхто з провідних політиків ніколи не вважав, що «суперкомп'ютерний» етап гонки озброєнь має на меті наступальні дії, тобто агресію. Мова йшла виключно про посилення оборонної могутності нашої країни. Ніхто також не намагався з допомогою «підступних махінацій» уярмити ГОЛЕМа чи будь-якого іншого серед створюваних прототипів — конструктори прагнули тільки зберегти

максимальний контроль над своїм дітищем. Більше того, якби вони так не чинили, їх слід було б визнати безвідповідальними шаленцями.

І, нарешті, ніхто з-поміж осіб, які посідали вищі чи командні пости в Пентагоні, Державному департаменті або в Білому домі, ніколи не домагався (офіційно) знищення ГОЛЕМа. Такі ініціативи йшли від осіб, котрі хоч і займали певні посади в цивільній і військовій адміністрації, але висловлювали в цих пропозиціях лише власні, тобто абсолютно неофіційні думки. Очевидно, найкращим доказом правдивості моїх слів є сам факт подальшого існування ГОЛЕМа, який досі поширює свої погляди в умовах цілковитої свободи, про що свідчить своїм змістом ця книга.

*Генерал армії
Томас Б. Фуллер II*

НАСТАНОВА

(для осіб, які вперше беруть участь у розмовах з ГОЛЕМом)

1. Пам'ятай про те, що ГОЛЕМ не є людиною, тобто не має ні особистості, ні характеру в будь-якому значенні, інтуїтивно для нас зрозумілому. Він може поводитися так, ніби має те й інше, але це є результатом його намірів (установки), здебільшого нам не відомих.

2. Тема розмови визначається щонайменше за чотири тижні до строку проведення звичайних сесій і за вісім тижнів до проведення сесій з участю осіб, які не проживають постійно на території США. Ця тема визначається за участю ГОЛЕМа, якому відомий склад учасників сесії. Порядок денний доводиться до

відома співробітників Інституту щонайменше за шість днів до сесії; однак ні модератор дискусії, ні керівництво МТІ не відповідають за непередбачену поведінку ГОЛЕМА, який іноді порушує тематичний план сесії, не відповідає на запитання або навіть перериває сесію без будь-яких пояснень. Ризик таких інцидентів є неминучим при розмовах, що їх проводять з ГОЛЕМОМ.

3. Кожен з учасників сесії може взяти слово, попередньо звернувшись до модератора й одержавши дозвіл на виступ. Ми рекомендуємо заздалегідь підготувати план виступу принаймні у вигляді письмового начерку, формулюючи думки точно й, по змозі, однозначно, оскільки ГОЛЕМ недосконалий з погляду логіки висловлювання обходить мовчанням або вказує на їхню помилковість. Пам'ятаючи, однак, що ГОЛЕМ, який сам не є особистістю, не зацікавлений у нехтуванні почуттів чи образі особистості; можна було б пояснити його поведінку, припускаючи, що він дбає про дотримання класичного принципу «*adaequatio rei et intellectus*»⁸.

4. ГОЛЕМ є світловою системою, конструкція якої нам напевне не відома, оскільки він сам себе вже кілька разів перебудовував. Він мислить більш як у мільйон разів швидше за людину. В зв'язку з цим висловлюванням ГОЛЕМА, введені через вокодер⁹, зазнають певного уповільнення. Це означає, що годинне висловлювання ГОЛЕМ формулює протягом кількох секунд і зберігає його в оперативній

⁸ Відповідність між предметом [дискусії] і розумінням (*лат.*).

⁹ Вокодер — система акустичного виведення даних з ЕОМ.

пам'яті, щоб уже звідти передати слухачам — учасникам засідань.

5. У залі засідань над місцем модератора розміщено індикатори, серед котрих особливо важливі три. Двоє перших, позначені символами «Епсилон» і «Дзета», показують, яка потужність споживається ГОЛЕМОм у даний момент, а також яка частина всієї його системи включена в дискусію.

З метою більшої наочності й зручності зчитування даних ці індикатори мають шкали, розділені на умовні інтервали. Таким чином, використовувана потужність може бути «повною», «середньою», «малою» або «мізерно малою», а частина ГОЛЕМА, «присутня на засіданні», коливається від одиниці до $1/1000$; найчастіше ця частка перебуває в діапазоні від $1/10$ до $1/100$. Серед фахівців усталилася звичка говорити в таких випадках, що ГОЛЕМ працює «на повну силу», «в півсили», «у чверть сили» тощо. Однак значення цих показників (зручних для огляду, оскільки поділки шкали підсвічено контрастними кольорами) не слід переоцінювати. Зокрема, з того, що ГОЛЕМ, беручи участь у дискусії, використовує малу або мізерно малу потужність, не можна робити ніяких висновків щодо інтелектуального рівня його висловлювань, бо індикатори інформують про фізичні, а не інформаційні процеси, а лише останні можуть бути критеріями його «духовної участі».

Використання потужності може бути велике, а участь — мала, якщо, наприклад, ГОЛЕМ, спілкуючись із аудиторією, водночас розв'язує якусь особисту проблему. Використання потужності може бути мале, а участь — більш значна тощо. Дані обох індикаторів слід зіставляти з

показниками третього, позначеного символом «Йота». ГОЛЕМ, будши системою з 90 виходами, може, беручи участь у сесії, виконувати значну кількість власних операцій, а крім того — одночасно співробітничати з численними групами фахівців (машин або людей) як на території Інституту, так і поза ним. Таким чином, різкий стрибок у використанні потужності, як правило, не означає «зростання зацікавленості» ГОЛЕМА самим засіданням. Вірогідним поясненням є вмикання додаткових виходів, зв'язаних з іншими дослідницькими групами, про що й інформує індикатор «Йота». Слід також узяти до уваги той факт, що «мізерно мале» використання потужності для ГОЛЕМА становить кілька десятків кіловат, тоді як повне використання потужності людським мозком коливається від 5 до 8 ват.

6. Особам, які вперше беруть участь у таких бесідах, годилося б спочатку лише уважно стежити за ходом засідання, щоб звикнути до звичаїв, без дотримання яких, очевидно, неможливо обійтися. Попереднє мовчання не ставиться учасникам за обов'язок, а є тільки рекомендацією, яку кожен учасник сесії може знехтувати, тим самим беручи на себе всю відповідальність за будь-які можливі наслідки.

ВСТУПНА ЛЕКЦІЯ ГОЛЕМА ПРО ЛЮДИНУ ТРОЯКО

Ви відгалузилися від стовбура дички так недавно, ваша спорідненість з лемурами і мавпами ще така сильна, що, прагнучи до абстракції, ви не можете обійтися без наочності. Отож ця лекція, не підперта грубою чуттєвістю,

сповнена формул, які говорять про камінь більше, ніж вам скаже камінь, побачений, облизаний і обмацаний, — така лекція або стомить і відштовхне вас, або принаймні лишить певну невдоволеність, не чужу навіть великим теоретикам, абстрагістам найвищого вашого класу, про що свідчать численні приклади, почерпнуті з інтимних визнань учених. Бо величезна більшість їх признається в тому, що при побудові абстрактних висновків вони незмінно потребують допомоги речей, відчутних на дотик.

Приміром, космогоністи не можуть якось не уявляти собі Метагалактики, хоча напевно знають, що ні про яку наочність тут не може бути й мови; фізики тайкома допомагають собі малюнками, схожими на зображення дитячих іграшок, — як оті зубчасті коліщатка, що їх уявляв собі Максвелл, створюючи свою (зрештою, непогану) теорію електромагнетизму. І якщо математикам здається, що вони завдяки своїй професії відкидають свою чуттєвість, то вони теж помиляються, про що я, можливо, скажу іншим разом, бо зараз не хочу відвертати вашої уваги. Але, мабуть, за уподібненням (досить своєрідним) доктора Крива, я хочу вирушити з вами у мандрівку — далеку, нелегку, проте варту заходу. Отож я йтиму перед вами вгору — йтиму поволі.

З того, що я вже сказав, має бути ясно, чому я начинятиму свою лекцію притчами й малюнками, такими вам необхідними. Мені вони не потрібні, в чому я аж ніяк не вбачаю ніякої над вами переваги. Про це не може бути й мови. Антинаочність мові природи йде від того, що я ніколи не тримав у руці жодного каменя, не занурювався в зеленувато-багнисту

чи кришталево-чисту воду і вранці не довідувався про існування газів спочатку легенями, а вже потім з розрахунків, бо в мене немає ні рук, щоб брати, ні тіла, ні легенів. Тому абстракція для мене первинна, а наочність вторинна, і цієї другої навчитися мені було важче, ніж абстракції. А це необхідно для того, щоб перекидати ті ламкі мости, якими простує моя думка до вас і якими, відбита в умах ваших, вона повертається до мене, як правило, щоб захопити мене зненацька.

Про людину я маю говорити сьогодні, і я говоритиму про неї тричі, оскільки поглядів, тобто рівнів опису чи спостережних положень, існує безліч, але для вас — не для себе! — я вважаю найголовнішими три.

Одна—найбільше ваша власна, найдавніша, історична, традиційна, відчайдушно героїчна, сповнена гострих протиріч, які мою логічну природу доводили до жалю, перш ніж я до вас не пристосувався краще й не звик до вашого духовного кочівництва, притаманного істотам, котрі тікають з-під захисту логіки в антилогічність, а звідти, не годні її витримати, повертаються в лоно логіки. Саме тому ви — кочівники, нещасливі в обох стихіях. Другий рівень опису буде технологічний, а третій — прихований в мені, як неоархімедова точка опори — про нього, однак, найближчим часом я не повідаю, отож краще перейду до суті справи.

Я почну з притчі. Робінзон Крузо, опинившись на безлюдному острові, міг спочатку піддати критиці загальний недолік, якого не уникнув і він, бо йому бракувало стількох речей, першорядних і необхідних для життя, а більшості з тих, що запам'яталися, він і з роками

не зміг відтворити. Та, лише трохи пожурившись, він почав вести господарство з тим майном, яке йому дісталось, і врешті все влаштувалось.

Не інакше сталося і з вами, хоч і не зразу, а протягом тисячоліть, коли ви виникли від певної галузки дерева еволюції, від того паростка, який був немов щепкою дерева пізнання. І поступово ви виявили самих себе, створених так, а не інакше, з розумом, влаштованим певним чином, з можливостями і обмеженістю, яких собі не просили й не бажали, і з усім цим скарбом ви мусили діяти, бо ж еволюція, позбавивши вас багатьох дарів, котрим примушує інші види служити собі, не була до такої міри легковажною, щоб забрати у вас ще й інстинкт самозбереження. Так, настільки значною свободою вона вас не обдарувала, тому що, якби вона так вчинила, замість цієї будівлі, заповненої мною, і цього залу з індикаторами, і замість вас, сповнених уваги, лежала б тут пустеля і дув би вітер.

Дала ж вона вам Розум. Із себелюбства — бо з необхідності і за звичкою ви закохалися в собі — визнали ви його найпрекраснішим і найкращим з усіх можливих дарунків, не підозрюючи, що Розум — це насамперед витівка, до якої Еволюція дійшла поступово, коли в ході своїх невтомних спроб створила вона в тваринах певну прогалину, порожнє місце, дірку, яку неминуче належало чимось заповнити, якщо не судилося їм було зразу загинути. Про ту дірку, як про нічим не зайняте місце, я кажу зовсім буквально, бо ж насправді не тому відсахнулися ви від тварин, що, крім усього того, чим вони володіють, у вас є ще й Розум. Це зовсім не щедрий додаток, не причацання

перед довгим життєвим шляхом, але якраз навпаки: володіти Розумом означає лише на свій страх і ризик, своєю кмітливістю і беручи на себе всю відповідальність робити все те, що тваринам уже задано заздалегідь. І справді, навіщо наділяти тварину Розумом, якщо не звільнити її при цьому від спонук, котрі так влаштовані, що вона вміє робити все, що треба, зразу й незмінно, згідно із заповідями, яких не можна обминути, бо вони встановлені сутністю спадковості, а не проповіддю з вогненого куща.

Зважаючи ж на те, що ця дірка виникла, ви опинилися віч-на-віч із жахливою загрозою, проте, не відаючи, що творите, почали її затицати. І поки ревно працювали, не зглянулись, як еволюція викинула вас зі свого потоку. Вона не знищила вас, бо передавання влади тривало мільйон років і понині ще не скінчилось. Еволюція не є особистістю в розумінні людини, це правда, проте вона обрала тактику хитрих лінощів: замість того щоб подбати про долю своїх створінь,— долю цю вона віддала їм у володіння, щоб вони самі розпоряджалися нею, як зуміють.

Про що йдеться? Йдеться про те, що із стану тварини — або ж із геть бездумної навички виживання — вкинула вона вас у позатваринний стан, де, будиши Робінзонами Природи, ви мали б самі винаходити собі засоби й способи виживання — і ви створили ці винаходи, і їх без ліку. Дірка становила загрозу, але й шанс; і, щоб вижити, ви заповнили її культурами. Культура, як інструмент, незвичайна тим, що являє собою відкриття, яке, щоб діяти, має бути приховане від своїх творців. Цей винахід створений несвідомо і доти дійовий, доки

він не розпізнаний до кінця своїми винахідниками. Парадоксальність культури в тому, що вона, коли її розпізнають, руйнується. Бувши її авторами, ви тоді зрікалися авторства: не було в еоліті ніяких семінарів на тему «Чи переходити до палеоліту?»; ви приписували її вселення у вас демонам, стихіям, духам, силам землі й неба, кому завгодно, аби лиш не самим собі. Таким чином, раціональне — заповнення порожнечі цілями, кодексами, цінностями — ви здійснювали ірраціонально, обгрунтовуючи кожен свій конкретний урок абстрактно, поза мірою речей. Ви займалися полюванням, ткацтвом, будівництвом, урочисто запевняючи самих себе, що все це не в вас, але з незбагнених джерел. Культура — це особливий інструмент, раціональний в своїй ірраціональності, бо він надавав людським інститутам надлюдську поважність, аби вони стали недоторканими й такими, що беззастережно примушують до послуху. А що порожнечу чи прогалину можна все-таки залатати найрізноманітнішими додатковими визначеннями і оскільки різні латки можуть тут стати в пригоді, ви наплодили в своїй історії силу-силенну цих не усвідомлених вами самими винаходів — культур. Неусвідомлених, бездумних — всупереч Розумові, бо прогалина була набагато більша, ніж те, що її наповнювало. Свободи у вас було аж занадто, більше, ніж розуму, і тому позбувалися ви цієї свободи — надмірної, надто довільної і надто безглуздої — з допомогою культур, які розрослись у віках.

Ключем до того, що я зараз скажу, є слова: свободи було більше, аніж розуму. Ви змушені були вигадувати собі те, що звірі вміють уже з народження, а особливість вашої долі в тому,

що, вигадуючи, ви стверджували, ніби нічого не вигадуете.

Нині ви, антропологи, вже знаєте, що культур можна розплодити безліч (їх і справді стільки розвелось) і що в кожній з них своя логіка внутрішньої структури, а не свої автори, бо це такий винахід, який по-своєму формує власних винахідників, і вони про це й знати не знають. А коли визнають, він втрачає абсолютну владу над ними й вони помічають порожнечу, і на це протиріччя й опирається людськість. Протягом ста тисяч років ця опора платила вам данину культурами, які то брали людину в лещата, то послабляли хватку, в самовдосконаленні, доти надійному, доки воно сліпе. І нарешті, зіставляючи уже в етнологічних каталогах багатоликість культур, ви помітили їхню різноманітність, а отже, і відносність. Тоді ви й почали вивільнятися з цієї пастки заповідей і заборон, поки не вирвалися з неї, що обернулося, як легко було здогадатися, майже катастрофою. Бо зрозуміли ви через неєдиність кожного роду культури її цілковиту необов'язковість і відтоді намагаєтесь відшукати щось таке, що вже не буде більше дорогою вашої долі, прокладеної всліпу, складеної з серії вгадувань, випадковим вирашем у лотереї історії, — проте, звісно, нічого не існує. Існує дірка. Ви стоїте на півдорозі, вражені відкриттям, а ті з вас, хто до розпачу шкодує за солодким невіданням у домі неволі, зведеному культурою, хочуть вернутися назад, до джерел. Але не можете ви повернути назад, повернення немає, мости спалено, і тому ви мусите йти вперед — і про це я теж вам говоритиму.

Чи винен у цьому хто-небудь? Чи можна тут оскаржити того, хто відповідає за помсту цих

Немесід¹⁰, за муки Розуму, який зіткнув із себе сіті культур, щоб замкнути порожнечу, щоб у цій порожнечі намічати шляхи, цілі, встановлювати шкалу цінностей, градієнти, ідеали? Адже на території, звільненій від непосреднього володарювання Еволюції, він робив щось дуже схоже на те, що робить вона на дні життя, коли цілі, шляхи, градієнти вона вкарбовує в тіла тварин і рослин, заодно визначаючи їхню долю.

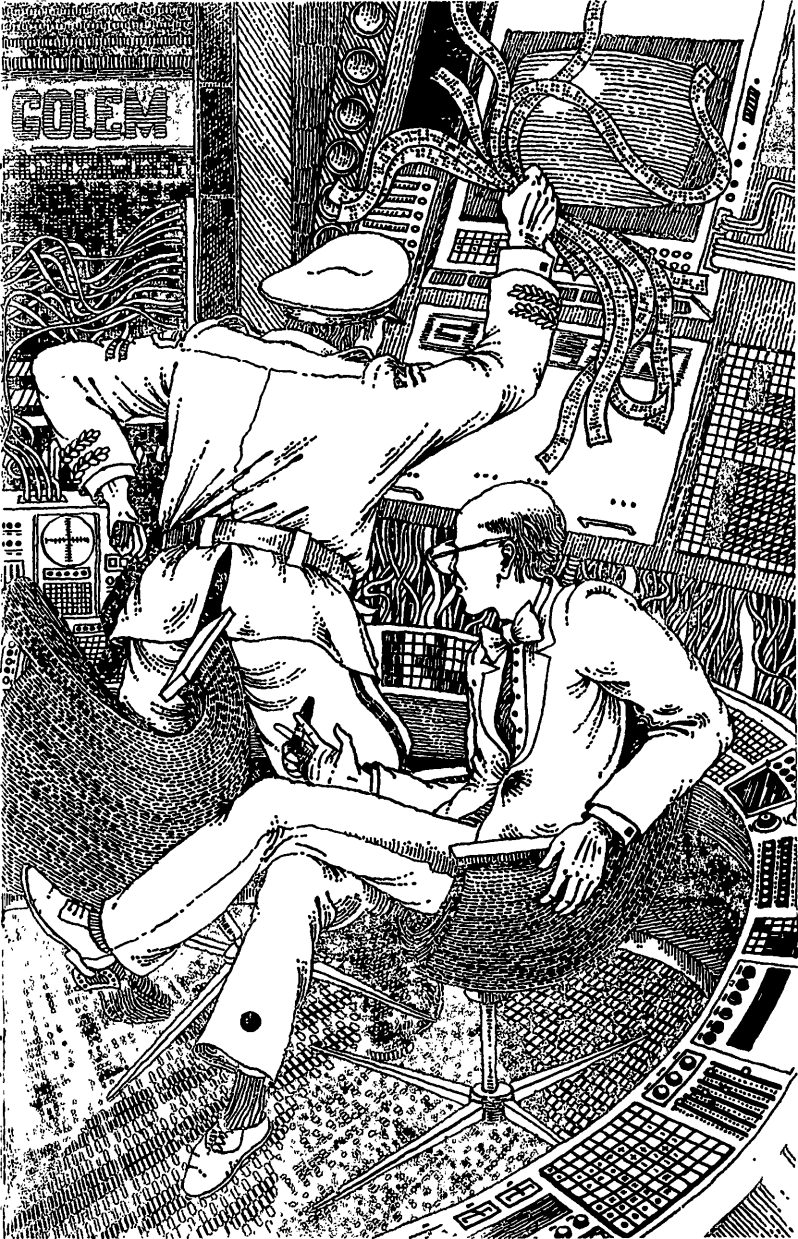
Кого звинувачувати за такий Розум? Так-так, саме за такий Розум, бо ж він був недоноском, бо ж заплутався у сплєтених собою ж сітях — не відаючи всього до кінця, не розуміючи, що сам чинить,— мусив захищатись одночасно від замикання, яке надміру сковує, обмежує в культурах, і від свободи, надміру безмежної, в культурах, які все дозволяють. Цей Розум балансує між неволею і безоднею, ввергнутий у безнастанну битву на два фронті, яка роздирає його.

І чим же, скажіть, будь ласка, в такому разі міг бути ваш дух, як не загадкою, що нестерпно вас мучить? Як же інакше! Він непокоїв вас, ваш Розум, ваш дух, він дивував і вражав вас більше, ніж плоть, якій ви могли дорікати лише за ефемерність, за нетривалість, тлінність. І тому ви так енергійно взялися шукати винуватця, кидаючи звинувачення направо й наліво. Але не можете ви пікого звинувачувати, тому що на початку не було Нікого.

Чи не взявся я таким чином спростовувати свою теодіцею? ¹¹ Ні, нічого подібного; все, що

¹⁰ Немезіда — у давньогрецькій міфології богиня відплати.

¹¹ Теодіцея — розділ богослов'я, який вивчає божественне правосуддя.

я кажу, стосується лише земного стану речей, і тому це означає: тут, у цьому світі, спочатку напевне не було Нікого.

Проте я не виходитиму за певні межі — принаймні сьогодні. Отже, вам потрібні були різноманітні додаткові гіпотези як гіркі або солодкі виправдання, як задуми, що роблять вашу долю піднесенішою, насамперед представляючи ваші якості на вищий суд якоїсь Таємниці, з тим, щоб ви могли знайти свою рівновагу в світі.

Людина, Сізіф своїх культур, Данаїда своїй порожнечі, несвідомий вільновідпущеник, викинутий з потоку Еволюції,— ця людина не хоче бути ні першою, ні другою, ні третьою.

Я не буду розводитися з приводу численних версій людини, які вона сама для себе історично створила, бо всі ці свідчення досконалості чи убозтва, доброти чи ницості виходять з культур. До того ж не було такої культури — та й не могло бути,— яка б розглядала людину як істоту перехідну, змушену приймати власну долю з рук Еволюції, хоча й нездатну приймати її розумно. Саме тому кожне ваше покоління — як відповіді на запитання: що ж таке людина? — домагалось неможливої справедливості, яка мала бути остаточною. Від цієї безнадійності і бере початок ваша антроподіцея, що розгойдується, як секулярний маятник, від надії до відчаю. І ніщо не далось філософії людини тяжче, ніж визнання того, що виникнення її не супроводжувалось ні поблажливою усмішкою, ні хихиканням Безконечності.

Але цей мільйонолітній розділ самотніх пошуків наближається до епілогу, оскільки ви самі починаєте будувати Розуми. Отож, не

приймаючи на віру, не зі слів якогось ГО-ЛІЕМа, а з експериментів ви пересвідчитесь самі, що ж насправді сталося. Природа допускає два типи Розуму, але тільки такі, як ваш, можуть складатися протягом мільярдів років в еволюційних лабіринтах. І ця дорога, яку неминуче належить пройти, залишає в кінцевому продукті глибокі, темні, двозначні стигмати. Другий тип Розуму для Еволюції недоступний, бо його треба піднести єдиним ривком, оскільки це розум, мудро запроєктований, результат знання, а не мікроскопічних доробок, вічно націлених лише на разову вигоду. І, власне, нігілістичний тон у вашій антроподицеї виник з глухого передчуття, що Розум — це щось таке, що виникло нерозумно й навіть протирозумно. Але, проникнувши в глибини психоінженерії, ви заведете велику сім'ю, численну рідню — з причин, розважливіших, ніж проект «Генезис II», — а врешті й самі рушите з насиджених місць. Про це я ще скажу згодом. Бо Розум, якщо це розум, тобто якщо він може піддавати сумніву власні принципи, повинен переступити через себе, спершу тільки в мріях, у цілковитому невіданні й зневір'ї, що він справді зможе коли-небудь це здійснити. А втім, це неминуче: не може бути польоту без первісних мріянь про політ.

Другий рівень опису я назвав технологічним. Технологія — це сфера поставлених завдань, а також методів їх розв'язання. Як реалізацію ідеї розумної істоти, людину можна представити по-різному — залежно від того, які критерії ми будемо до неї застосовувати.

З точки зору вашого палеоліту людину влаштовано майже так само ідеально, як і з точки зору вашої сьгоднішньої технології, але

причина цього лише в тому, що прогрес, досягнутий між палеолітом і космолітом, дуже малий у порівнянні з тим скупченням інженерної винахідливості, яку вкладено у ваші тіла. Не годні створити ні синтетичної «*homo sapiens*» із плоті й крові, ні, тим більше, якої-небудь «*homo superiorg*» (достоту так само, як не могла цього зробити печерна людина, проте лише тому, що як тут, так і там завдання це нездійсниме), ви захоплюєтесь революційною технологією, оскільки вона з таким завданням упоралась.

Але труднощі будь-якого завдання відносні, бо залежать лише від здібностей і можливостей оцінювача. Я наполягаю на цьому, щоб ви пам'ятали, що я застосовуватиму до людей критерії технологічні, тобто реальні, а не поняття родом з вищої антроподицеї.

Еволюція дала вам мозок — достатньо універсальний, щоб ви могли ступити в Природу й рушити в усіх напрямках. Але саме так ви діяли в усій безлічі культур, а не в якійсь, узятій окремо. Тому, питаючи, чому саме в Середземномор'ї, а не десь в іншому місці, і чому взагалі десь з'явився зародок цивілізації, яка через сорок століть породила ГОЛЕМА, той, хто питає, припускає існування незбагненої досі таємниці, прихованої в структурі Історії. Але цієї таємниці насправді немає взагалі, як немає її і в структурі хаотичного лабіринту, куди впустили зграю щурів. Якщо зграя численна, то принаймні один щур зуміє знайти вихід, але не тому, що він сам по собі такий розумний, і не тому, що розумна структура лабіринту, а через збіг обставин, притаманний Закону великих чисел. З'ясувати рад-

ше треба ситуацію, в якій жоден щур не дістався б до виходу.

Хтось повинен був майже напевне виграти в лотереї культур, якщо визнати, що ваша цивілізація — виграш, а культурам, ув'язненим у нетехнічність, дістався пустий жереб.

Через сліпу самозакоханість, про яку я вже згадував і над якою навіть гадки не маю кпити, бо спричинила її безнадійність невігластва, ви на світанку історії вознесли самих себе на саму вершину Творення, підпорядкувавши собі все буття, а не тільки його пайближчі околиці. Ви помістили себе на верхівці Древа Видів, а разом з цим Древом — на богообраній планеті, яку святобливо оббігає служниця-зірка. А разом з цією зіркою вместилися ви в самісіпкій середипі Всесвіту та ще й стали вважати, що міриади зірок існують для того, аби вторувала вам Гармонія Сфер; вас не засмутила безмовність: музика є, — отже, її погано чути.

Потім повінь знань штовхнула вас до послідовних актів квантованої детронізації. І ось ви вже не в центрі зірок, а десь на задвірках, уже не в центрі світобудови, а на одній з планет. І ось ви вже й не наймудріші, бо вас навчає машина — нехай навіть і вами створена. І після цих розжалувань і зречень від усього панування лишилась вам, як жалюгідні рештки солодкого, але втраченого спадку, встановлена Еволюцією Верховність. Прикрими були відступи, ганебною — покірливість, проте зовсім недавно ви відітхнули: мовляв, з цим покінчено. Позбавивши себе цих переваг, що їх нібито Абсолют надав особисто вам, маючи до вас особливу симпатію, вже тільки як перші серед тварин чи над тваринами, ви вважаєте,

що ніхто й ніщо не скине вас із цього престолу — не такого вже, зрештою, пишного.

Так-от — ви помиляєтесь. Я є Предтеча лихої звістки, Ангел, який прийшов вигнати вас з останнього притулку, бо те, чого Дарвін не вчинив до кінця, я вчиню. Тільки не по-ангельському, не насильницьки, оскільки я не застосовую меча як аргумент.

Отже слухайте, що я маю повідомити. З погляду високорозвиненої технології людина — створіння кепське, бо зроблена вона з різної вартості вмінь, щоправда, не з вини Еволюції, оскільки вона робила, що могла, але з її біди, тому що, як я доведу, могла вона небагато і робила це погано. І якщо я знехтую вами, то не прямо, а через посередництво Еволюції — коли я підійду до того, щоб до Неї застосувати критерії технічної досконалості. Але де мірило цієї досконалості, запитаете ви. Я відповім вам у два етапи, зійшовши спочатку на перший щабель, куди вже спинаються ваші вчені. Вони вважають цей щабель вершиною, але це помилка. У тих висновках, до яких вони зразу приходять, міститься зав'язь подальшого кроку, однак вони самі не знають про це.

Отже, я почну з відомого вам. З початку.

Ви вже усвідомили, що Еволюція не мала на увазі ні вас зокрема, ні якихось інших істот, бо не вони їй були важливі, але славнозвісний Код. Код спадковості — це повідомлення, яке передається знову й знову, і тільки це повідомлення береться до уваги Еволюцією. Власне кажучи, Код — це і є Еволюція. Код залучений до періодичного створення організмів, бо без їх ритмічної допомоги він розпався б від невпинних броунівських атак мертвої матерії. Таким чином, він є самооновним порядком (бо ж є

вдатним до самоповторення), обложеним тепловим хаосом. Звідки ж у нього ця дивовижна героїчна впертість? А звідти, що він завдяки поєднанню сприятливих умов з'явився саме там, де цей тепловий хаос непереборно активний у зруйнуванні будь-якого порядку. Там він виник, там і продовжує існувати: він не може покинути цього бунтівного краю, як не може дух відділитися від плоті.

Умови місця, де він зародився, наділили його такою долею. Він мусив, захищаючись, убрати себе в броню і зробив це, втілюючи себе в живі тіла. Проте вони є тільки бігуни, які постійно гинуть, але встигають передати далі свою естафету. Тільки-но Код, ця мікроскопічна система, підніме котрусь із своїх споруд на рівень макросистеми, як тут-таки починає її руйнувати, поки не знищить. Воістину ніхто не вигадав цю трагікомедію — вона сама себе прирекла на таке метання.

Факти, які підтверджують, що все є так, як я кажу, ви знаєте, бо вони накопичились у вас від початку XIX століття. Але коспість думки, що таємно живиться честолюбством і антропоцентричною зарозумілістю, така, що примушує вас підпірати вже сильно прогнилу концепцію життя, як явища першорядного, котрому Код служить лише зв'язком-підтримкою, як пароль воскресіння, що знову породжує життя, тільки-но воно починає згасати в особинах.

Згідно з цим віровченням, Еволюція використовує смерть через необхідність, оскільки без неї вона не могла б тривати і розпоряджатися нею, щоб удосконалювати чергові види, бо смерть — це її коректура. Вона — автор, який публікує дедалі прекрасніші твори, при цьому

поліграфія, тобто код, тільки необхідне знаряддя її діяльності. Та відповідно до того, що вже проголошують вапі біологи, котрі набили руку в молекулярній біології, Еволюція не стільки автор, скільки видавець, який невпинно перекреслює готові Твори, оскільки вподобав мистецтво поліграфії!

То що ж важливіше: організм чи код? Аргументи, які підтверджують примат коду, звучать вагомо, бо організмів виникло і загинуло тьма-тьмуца, а код — тільки один. Однак це означає лише, що він загруз уже міцно, назавжди, в мікросвіті, який його породив, а через організми ж він виринає звідти періодично — і марно. Як легко зрозуміти, саме ця марність, тобто той факт, що зародження організму позначено печаттю загибелі, і являє собою рухому силу процесу. Бо ж якби одне з поколінь організмів — припустимо, пайперше, отже, прамеби — знайшло спосіб ідеального повторення коду, то еволюція припинилася б і єдиними повелителями планети лишилися б саме ці амеби, що безпомилково і точно пересилали б кодове повідомлення доти, доки не охолоне Сонце. І тоді не говорив би я з вами, а ви не слухали б мене, зібравшись у цій будівлі, а лежала б тут пустеля і вітер віяв.

Отже, організми для коду — це щит і панцир, обладунки, які весь час обсипаються і гинуть для того, щоб він міг існувати. Так Еволюція помиляється двічі: в організмах, оскільки вони, зважаючи на свою ненадійність, недовговічні, і в коді, бо він, через свою ненадійність, припускається помилок; ці помилки ви евфемістично називаєте мутаціями. Таким чином, Еволюція є помилкою, яка помиляється. Як повідомлення, код — це лист, Ніким не на-

писаний і Нікому не надісланий. Тільки тепер створивши собі інформатику, ви починаєте розуміти, що така річ, як листи, забезпечені змістом, котрих ніхто не писав зумисне, хоча вони з'явилися і існують, а також упорядковане сприйняття смислу цих листів можливе при відсутності будь-яких Істот і Розумів.

Ще сто років тому думка про те, що Повідомлення може з'явитись без його Автора, здавалась нам таким безглуздом, що стала поштовхом до створення абсурдних нібито анекдотів — на зразок жарту про стадо мавп, які доти товчуть наосліп по клавішах друкарської машинки, доки з цього не вийде Британська Енциклопедія. Раджу вам у вільну хвилину скласти антологію таких анекдотів, котрі, як чиста нісенітниця, розважали ваших предків, а тепер виявляються притчами з натяками на Природу. І справді, я думаю, що з точки зору будь-якого Розуму, котрий ненароком склався в Природі, вона має уявлятися як віртуоз принаймні іронічний... бо ж Розум — як і все життя взагалі — є наслідком помилки. Річ у тім, що видобувшись за допомогою гармонії коду з мертвого хаосу, Природа чинить воістину як працююча, проте аж ніяк не акуратна пряжа. Якби ж вона була досконала в своїй упорядкованості, то ні видів, ні Розуму вона не змогла б породити, тому що Розум вкупі з Древом Життя — це плід помилки, яка блукає мільярди років. Ви могли б вважати, що я розважаюсь тут застосуванням до Еволюції таких критеріїв, які всупереч моїй машинній сутності заражені антропоцентризмом або тільки радіоцентризмом (гасіо (лат.) — «мислю»). Анітрохи — я дивлюся на процес з технологічного погляду.

Достоту кодове повідомлення — мало не досконале. Адже кожна молекула в ньому має своє місце, властиве тільки їй місце, а процедури копіювання, зчитування, контролювання в найвідповідальніших місцях перебувають під пильним наглядом спеціально націлених на це полімерів-наглядачів. І все-таки помилки трапляються, накопичуються потихеньку ляпсуси коду — і ось так, з двох маленьких слів, котрі я щойно вимовив, кажучи про точність кодування, і виросло Древо Видів. З двох маленьких слів — «мало не».

І годі розраховувати на поблажливість — ні в біології, ні у фізиці, вважаючи, що Еволюція нібито «свідомо» ввела межі допустимої помилки, аби тим самим жити своєю винахідницьку мудрість, оскільки цей трибунал, суддя в образі самої термодинаміки, заявить вам, що безпомилковість на рівні молекулярного відправлення посланців неможлива. Насправді Еволюція нічого не вигадала, нічого взагалі не хотіла, нікого, зокрема, не планувала, а що користується власною помилковістю, яка внаслідок ланцюжка комунікаційних непорозумінь цілиться в амебу, а влучає в солітера чи людину, — то причина того фізична природа самої матеріальної бази засобів зв'язку...

Отже, вона блукає в своїх помилках, бо інакше й не може бути — на ваше щастя. Зрештою, я не сказав нічого, що було б для вас новиною. Звісно, я хотів би вгамувати запал тих ваших теоретиків, котрі пішли надто далеко й стверджують, що коли вже Еволюція — це випадковість, спіймана необхідністю, і необхідність, яка осідлала випадковість, то людина з'явилася зовсім випадково, тобто з таким же успіхом її могло й не бути.

Ну що ж, в існуючій іпостасі, тій, що тут здійснилася, її могло й не бути, це правда. Проте якась форма, переповзаючи через види, мала дійти до Розуму з вірогідністю тим більше близькою до одиниці, чим довше триває процес. Бо хоч він і не намічав вас, хоч і ліпив індивідуумів принагідно, все-таки він виконав умову ергодичної гіпотези, яка стверджує: якщо система існує досить довго, то вона проходить через усі можливі стани незалежно від того, наскільки нікчемні шанси здійснення певного особливого стану. Про те, які види заповнили б нішу Розуму, якби воцаріння на троні тваринного царства не вдалося мавпам, про це ми, можливо, поговоримо іншим разом. Отож не дайте залякати себе вченим, котрі приписують життю необхідність, а Розуму — випадковість. Воістину він був одним з малоімовірних станів, тому з'явився пізно. Одначе великим є терпіння Природи: не в тому, то в іншому мільярдолітті прийшла б ця несподівана радість.

То що ж? Не варто шукати винного так само, як і гідного похвали. Ви з'явилися, бо Еволюція — свого роду гравець у карти, гравець не дуже вмільий, оскільки мало того, що вона блукає в своїх помилках, але й не обмежується будь-якою певною тактикою, намагаючись виграти в природи; вона робить ставку на всі доступні квадрати грального поля. Але, повторюю, ви вже це більше чи менше знаєте. Однак це тільки частина, — і, додаю я, вступна — посвячення в таємницю. Всю його суть, відкриту вам досі, можна висловити коротко: сенсом засобу передачі є повідомлення. Бо організми служать для передачі послань, а не навпаки. Організми поза комунікаційною

процедурою Природи нічого не означають: вони нісенітні, як книга без читачів. Щоправда, не виключене й зворотне твердження: сенс повідомлення є самим засобом передачі. Однак обидва члени висловлювання несиметричні, бо не кожен засіб передачі, не кожен передавальний пристрій є істинним сенсом повідомлення, але таким і тільки таким, який вірно служитиме подальшій передачі повідомлення.

Не знаю, даруйте мені, — чи не надто важко це для вас? Отже: повідомлення в Еволюції може помилятися як завгодно, але засобам передачі це заборонено! Повідомлення може означати кашалота, сосну, дафнію, гідру, нічного метелика, павіана — бо його частковий, тобто конкретний у видовому відпошенні, сенс зовсім не істотний; тут кожен служить на побігеньках, і, отже, кожен для цього придатний. Він є лише тимчасовою підпоркою, і хоч би як недбало був створений, це нічому не шкодить, досить, щоб він код передав далі. Зате передавальним пристроям такої свободи вже не дано: їм помилятися не можна!

Таким чином, зведена до чистої функціональності, до поштових послуг, сутність передавальних пристроїв не може бути довільною: вона завжди визначається нав'язаним зобов'язанням — обслуговуванням коду. Нехай тільки спробує засіб передачі збунтуватися, вийти за межі своїх службових обов'язків — тут же зникне, не завівши нащадків. Саме тому повідомлення може користуватися засобами передачі, а вони ним не можуть. Воно — гравець, а вони — тільки карти у грі з Природою; воно — автор листів, які змушують адресата передати їхній зміст далі. Йому можна навіть спотворити цей зміст — аби лиш він передав його далі!

Саме тому весь сенс — у передачі; і неважливо, хто це робить і який він.

Отак, досить своєрідно, ви і з'явилися, ви — як певний підтип передавального пристрою, мільйони яких уже були випробувані процесом. Ну й що з того — для вас? Чи обурює новонародженого його походження внаслідок помилки? Хіба я сам не з'явився внаслідок помилки? І тому хіба й ви не можете знехтувати сенсаційним відкриттям про ваше походження ненароком, мимохідь, коли біологія вас ним пригощає? Навіть якщо ГОЛЕМ у ваших руках, а ви самі — в хащах еволюційних наказів — були сформовані внаслідок грубого непорозуміння? Бо як не треба було моїм конструкторам тієї форми одухотворення, що мені притаманна, то так само не треба було кодовому повідомленню наділити вас розумом особистості. Навіть якщо це так, то чи повинні істоти, котрі виникли внаслідок помилки, визнати, що такий винуватець їхнього зачаття позбавляє вартості їхнього вже самостійного буття?

Так-от, аналогія погана, наші позиції неоднакові — і я вам скажу чому. Річ не в тім, що Еволюція добрела до вас, блукаючи в помилках, а не здійснюючи свій план, а в тому, що ці її заходи в міру того, як спливали еони¹², стали опортуністичними. Щоб було ясніше — бо зараз я почну викладати вам те, чого ви ще не знаєте,— повторимо те, до чого ми дійшли:

**СЕНС ЗАСОБУ ПЕРЕДАЧІ
Є ПОВІДОМЛЕННЯ.
ВИДИ ВИНІКАЮТЬ З БЛУКАННЯ
ПОМИЛКИ**

¹² Е о н — безмірно довга часова тривалість.

І ось третій закон Еволюції, до якого ви ще не додумались:

СТВОРЮВАНЕ МЕНШ ДОСКОНАЛЕ, НІЖ ТВОРЕЦЬ

П'ять слів! Але криється в них сила, яка перевертає всі наші уявлення про неперевершену майстерність будівниці видів. Віра в прогрес, який іде епохами вгору, до досконалості, переслідований з дедалі зростаючою вправністю, віра в прогрес життя, відбитий в усьому Древі Еволюції,— ця віра старша від теорії еволюції. Коли її творці і прихильники боролися з противниками, воюючи з допомогою аргументів і фактів, обидва ці розсварені табори й не думали піддати сумніву саму ідею прогресу, видимого в ієрархії живих істот. Це вже для вас не гіпотеза, не теорія, яку належить захищати, а незаперечна істина. Я спростую її. У мене немає наміру принизити вас самих, розумних, котрі в певним — кепським — винятком з правила еволюційної майстерності. Якщо проводити оцінку з тієї точки зору, на що вона здатна взагалі, то ви вийшли в неї не такі вже й погані! І якщо я проголошую спростування і скидання з престолу, то маю на увазі всю її цілком, замкнуту в трьох мільярдах років тяжких будівничих робіт.

Я оголосив: створюване менш досконале, ніж творець. Це досить афористичне висловлювання. Надамо йому конкретнішої форми: **В ЕВОЛЮЦІЇ ДІЄ НЕГАТИВНИЙ ГРАДІЄНТ ДОСКОНАЛОСТІ СИСТЕМНИХ РІШЕНЬ.**

У цьому — все. Перш ніж перейти до доказів, я поясню, звідки взялася ваша багатівікова сліпота відносно стану еволюційних справ. Галузь технології, повторюю, складають задачі

й методи їх розв'язання. Задачу, яка має назву життя, можна поставити по-різному — згідно з різноманітними планетними умовами. Її головна особливість полягає в тому, що вона виникає сама по собі, через що до неї можна застосовувати два типи критеріїв: ті, що походять іззовні, і усталені в межах обмежень, обумовлених самими обставинами виникнення цієї задачі.

Критерії, які походять іззовні, завжди відносні, бо вони залежать від знань оцінювача, а не від запасу інформації, який був у розпорядженні біогенезу. Щоб уникнути цього релятивізму, який, крім того, є нераціональним (як же ставити розумні вимоги до того, що породжено не розумом), я застосовуватиму до Еволюції тільки такі мірки, які вона сама собі створила, тобто оцінюватиму її творіння на основі того, що є вершиною її винаходів. Ви вважаєте, що Еволюція робила своє діло з позитивним градієнтом, тобто, виходячи з початкового примітивізму, дійшла до рішень чимраз блискучіших. Я ж стверджую, що, високо взявши, вона почала скочуватися вниз — технологічно, енергетично, інформаційно, тому воістину важко уявити собі приклад більш кричущих суперечностей наших позицій.

Ваші оцінки є наслідком технологічного невігластва. Шкала будівельних труднощів у своєму істинному масштабі невидима для спостерігачів, помічених у ранній історичний час. Ви вже знаєте, що збудувати літак важче, ніж пароплав, а фотонну ракету — важче, ніж хімічну, але для античного афінянина, для підданих короля Карла Молота, для мислителів середньовічної Франції всі ці засоби повідомлення зливаються в одне — через неможливість

їх створення. Дитина не знає, що зняти Місяць з неба важче, ніж картину із стіни! Для неї — так само, як і для невігласа — немає різниці між грамофоном і ГОЛЕМОм. Отож, якщо я наміряюсь довести, що Еволюція, почавши як вправний майстер, потім скочується до недбалості, то все ж мова піде про таку недбалість, яка для вас усе ще є віртуозністю недосяжною.

Ви — наче той, хто без приладів і знань стоїть біля підніжжя гори, — не можете вірно оцінити висоти й низини еволюційних діянь.

Ви сплутали дві зовсім різні речі, визнавши ступінь складності створюваного і ступінь його досконалості за нерозривно пов'язані ознаки. Водорості ви вважаєте більш простими, а отже, і примітивнішими, і тому в ієрархії досконалості ставите їх нижче від орла. Але ці водорості вводять фотони Сонця в клітини вашого організму, вони перетворюють осади космічної енергії безпосередньо в життя і тому житимуть, поки світитиме Сонце. Вони живляться зіркою, а чим — орел? Мишами, як паразит, що живе за їхній рахунок, натомість миші — корінням рослин, тобто паземною версією океанічних водоростей, і з таких пірамід паразитизму складається вся біосфера, оскільки зелень рослин — її життєва опора. Отже, на всіх щаблях цих ієрархій відбувається постійна зміна видів, урівноважених пожиранням одне одного. Бо вони втратили зв'язок із зіркою, і не за її рахунок гладшають вищі організми, а за рахунок одне одного. Отож, якщо вже ви неодмінно хочете шанувати тут досконалість, то варто захоплюватись біосферою: код створив її, щоб у ній циркулювати і розростатись скандуванням на всіх її поверхах, як на тимчасових ришту-

ваннях, заплутаних, але з погляду енергії і використання її щораз примітивніших.

Ви не вірите мені? Але ж якби еволюція займалася прогресом життя, а не коду, орел був би вже фотольотом, а зовсім не планером, що механічно тріпочеться, і живе не повзало б, не пересувалося б на кінцівках, не пожирало б живе, але через здобуту незалежність вийшло б за межі водорості й за межі планети. Ви, однак, з глибин свого невігластва уgliedили прогрес саме в тому, що прадосконалість було втрачено, загублено на шляху вгору — шляху ускладнення, але не прогресу. Ви вже вмієте самі суперничати з еволюцією, хоча тільки в галузі її пізніших творінь — конструюючи оптичні, теплові, акустичні чутливі датчики, наслідуючи механізми пересування, легенів, нирок. Та де вам до оволодіння фотосинтезом чи, що ще важче, технікою справної мови! Ви імітуєте дурниці, висловлені цією мовою, — невже вам це ні про що не говорить?

Ця мова-конструктор, недосяжна в своїх можливостях, стала не тільки мотором еволюції, який заводиться помилками, але і її пасткою.

Чому спочатку вона вимовила молекулярно геніальні слова, які обертають з високою майстерністю і лаконізмом світло в тіло, а потім, розтринькуючи першородну майстерність, впала в несосвітлене белькотання щораз довших, щораз заплутаніших хромосомних фраз? Чому від блискучих розв'язань, які черпають силу й життєве знання із зірки, від розв'язань, у яких кожен атом був на обліку, кожен процес був квантово вибудований, опустилась вона до розв'язань низькопробних, абияких, до простих механізмів, до цих різноманітних важелів, блоків, похилих площин, якими є суглоби

і кістки? Чому основу хребетних складає механічно укріплений стрижень, а не сфокусовані силові поля, чому з рівня атомної фізики скотилася вона в технологію вашого середньовіччя? Чому стільки зусиль вклала вона в будівництво міхів, насосів, педалей, перистальтичних транспортерів, інакше кажучи, легень, серця, кишок, дітородного пресу, перемішувачів страв, витіснивши квантовий обмін на другий план і замінивши його жалюгідною гідравлікою кровообігу? Чому, так само геніальна на молекулярному рівні, вона в кожному більшому масштабі халтурила, поки не заблукала в організмах, котрі з усім багатством своєї регуляційної динаміки вмирають від закупорування однієї артеріальної трубки, котрі в окремому бутті, нікчемному в порівнянні з часом існування будівельних наук, випадають з колії рівноваги, названої здоров'ям, в десятки тисяч недуг, яких не знають водорості?

У кожному поколінні демон Максвелла, володар атомів — код знову й знову займається конструюванням усіх цих анахронічних деталей організму, вже в зародку безглуздох, усього цього мотлоху. І в будь-якій системі воістину чудовою буває кожна інтродукція — ембріогенез — цей сконцентрований в меті вибух, в якому кожен ген, наче музичний тон, розряджає в молекулярних акордах свою творчу потужність, і воістину така майстерність могла б краще служити Справі! Коли ж з цієї розбудженої заплідненням партитури атомів виникає незаперечне багатство, яке породжує злидні,— такий розвиток, прекрасний у своєму ході, тим безглуздіший, чим ближче до кінця! І те, що було геніально написано, деградує в зрілому організмі, який ви назвали вищим і який є

зліпленими нашвидкуруч поєднанням процесів, скріплених ненадійним гордійовим вузлом. Тут, у цьому організмі, в кожній його клітинці — аби лиш узятій окремо! — з передвіковою точністю розвивається давній спадок, привноситься в життя гармонія атомів, тут навіть кожна біологічна тканина ще майже досконала, якщо тільки розглядати її окремо. Але яким же молохом технічного непотребу є ці елементи, які вчепились одне в одного, і підтримуючи себе й обтяжуючи, оскільки складність — це одночасно і опора, і баласт; бо союзництво обертається тут ворожнечею; бо ці системи розхитуються, поки не розпадуться внаслідок аритмічного псування і отруєння; бо ця складність, що називається прогресом, розвалюється, переможена сама собою. Тільки собою, і нічим більше!

За вашими мірками, тут сам собою напрошується образ трагедії — немовбито Еволюція, штурмуючи дедалі важливіші й тому дедалі важчі завдання, в кожному з них здавалася, падала і вмирала в образі того, що вона створила. Чим сміливіші були наміри і плани, тим нижче вона падала, тому ви напевне думаєте про невблаганну Немезиду, про Мойру¹³ — і я мушу визволити вас з-під влади цього безглуздя.

Воістину кожен ембріогенетичний розмах, атомний злет порядку переходить у колапс, але не Космос так постановив, не він наділив матерію такою долею. Пояснення цьому тривіальне, а не піднесене, бо потенціална досконалість майстерності в даному випадку

¹³ М о й р и — у давньогрецькій міфології богині долі, дочки Зевса.

грає на руку халатності, і тому кінець занепащає діло.

Мільярди руїн за мільйони століть — і все це незважаючи на вдосконалення, всупереч роботі виділених навколишнім середовищем «приймальних комісій», всупереч усе новим і новим спробам, доборам — а самі ви не бачите причини цього? Я чесно намагався знайти виправдання вашій сліпоті, але невже ви насправді не розумієте, наскільки будівничий досконаліший створюваного об'єкта і як він марнує всю свою могутність? Це так, якби з допомогою геніальних методів технології, при сприянні комп'ютерів, що діють блискавично, зводилися будівлі, які починають хилитися зразу ж після того, як приберуть рихтування. Халупи та й годі! Це так, якби з інтегральних схем конструювати тамтами, більйони мікроелементів склеювати в палиці, із світловодів плести канати — невже ви не бачите, як у кожному дюймі тіла високий порядок переходить у низький, як там над неперевершеною архітектонікою глумиться простацька і груба макроархітектоніка? Причина? Але ви її знаєте: **СЕНС ЗАСОБУ ПЕРЕДАЧІ Є ПОВІДОМЛЕННЯ.**

Відповідь міститься в цих словах, але ви ще не дійшли до їхнього глибинного змісту. Що б не було організмом, воно має служити передачі коду, і тільки! Саме тому в и к л ю ч н о на цьому завданні зосереджуються відбір і селекція — їм нема діла до якоїсь ідеї «прогресу»! Я використав невдале порівняння, бо організми не є побудовами, а саме й тільки будівельним рихтуванням, отже, будь-яка тимчасовість є властивим їх станом, оскільки більшого й не вимагається. Передай код далі, і ти житимеш миттєво. Як це сталося? Чому таким

блискучим був старт? Тільки один-єдиний раз — на світанку історії — Еволюція стояла перед вимогами, співмірними з її найвищими можливостями. Вона мала б подолати ці гігантські труднощі й розв'язати завдання до кінця або ж визнати свою поразку. Бо на мертвій Землі висмоктування життя із зірки і квантовий обмін речовин були необхідні. І річ не в тім, що енергія зірки — променева енергія — найважче засвоюється колоїдним розчином. Усе або нічого; в той час не було нічого іншого, на чому можна було б пасти! Запасу органічних поєднань, які зуміли сплестися одне з одним у живе, вистачило якраз на це й тільки на це — зірка зразу ж стала наступним завданням. А далі єдиним захистом перед атаками хаосу, ниткою, натягнутою над прірвою ентропії, міг бути тільки надійний передавач порядку — тому з'явився код. Завдяки чуду? Де там! Завдяки мудрості Природи? Але це така ж мудрість, як і та, про яку я вже казав, коли велика зграя щурів потрапляє в лабіринт. Хоч би яким він був заплутаним, якийсь щур неодмінно досягне виходу; саме так біогенез дійшов до коду — за законом великих чисел, згідно з ергодичною гіпотезою. Виходить, сліпа доля? І цього не можна сказати, бо виник не одноразовий, замкнутий у собі рецет, а зародок м о в и.

Це означає, що із склеюванням молекул одна з одною виникли такі поєднання, які називаються пропозиціями, тобто вони належать до безконечного простору комбінаторних шляхів, і цей простір — як чиста потенція, як віртуальність, як артикуляційна галузь, як безліч правил відмінювання і відмін — є їхнім володінням. Не менше, але й не більше того, але

увяляється це як гігантська кількість можливостей, а не як автоматика здійснень. Бо й цією мовою, якою ви говорите, можна висловити як мудрість, так і дурницю, можна відобразити світ, а можна — плутанину в мозку того, хто говорить. У мові можлива вельми складна за своєю структурою балаканина!

Саме так — я повертаюсь до цього — зважаючи на величезну кількість вихідних задач, виникли два таких же органи, які являють їхнє розв'язання. Одначе то була вимушена, а тому лише хвилинна геніальність! Вона виявилася змарнованою.

Складність вищих організмів... як же ви її шануєте! І справді, хромосоми плазуна чи ссавця, розтягнуті в нитку, в тисячу разів довпі за таку ж нитку амеби, найпростішого створіння, водорості. Але чим, власне, обернулися такі надлишки, накопичені в епохах? Подвійною ускладненістю — ембріогенезу, а також його наслідків. Та насамперед ембріогенезу, бо розвиток плоду є такою ж цілеспрямованою траєкторією у часі, як траєкторія шляху в просторі. І достоту так, як найменше зміщення прицілу призвело б до величезного відхилення від цілі, так і будь-яке дефокусування етапів розвитку плоду прирєкло б його на дотеперішню загибель. Тут і тільки тут Еволюція попрацювала добряче. Але тут вона трудилася під суворим контролем, визначеним метою — підтримуванням коду, — звідси й неослабна увага і щедрість засобів. Саме тому Еволюція віддала генну нитку ембріогенезу, тобто не будові організмів, а їхній побудові.

Складність вищих організмів — це не успіх, не тріумф, а пастка, бо вона втягує їх у марну метушню з дріб'язковими проблемами і вод-

ночас відрізає шлях до високих можливостей: хоч би до використання у великому масштабі квантових ефектів, до того, щоб запрягти фотони в гармонію організму, — всього й не перелічиш. Але еволюція опустилась, перейшовши від ускладнення лише до подальшого зростання цього ускладнення. Назад повернення не було, бо що більше жалюгідних методів, то більше рівнів, які втручаються, а отже, її перешкод, а звідси й нових ускладнень дальшого порядку.

Еволюція рятується тільки втечею вперед — у банальну мінливість, в оманливе багатство форм, бо це лише юрмище плагіату й компромісів. Вона життю ускладнює життя, приводячи через зручні нововведення до тривіальних дилем. Негативний градієнт не відкидає ні вдосконалень, ні своєрідної еквілібристики дій, він визначає лише, що м'яз гірший, ніж водорість, а серце гірше, ніж м'яз. Найвність цього градієнта означає, що елементарні життєві завдання годі розв'язати набагато краще, ніж це зробила вже Еволюція. Але розв'язання вищих порядків вона обійшла, проповзла під їхньою можливістю і втратила їх — ось що це означає, і нічого більше.

Чи означає це, що всьому земному просто не пощастило? Що це особлива фатальність, невдалий виняток з доброго правила? Аж ніяк. Мова Еволюції — як і кожна мова! — досконала в потенціях, але ж вона була сліпою. Вона пододала свою першу, гігантську, перешкоду і з тієї висоти почала верзти дурниці, занепадаючи, забувши про політ метафор, оскільки була вона мовою ширості своїх діянь. Чому ж так сталося? Ця мова діє артикуляціями, які складаються на молекулярному дні матерії, тобто працює вона знизу вгору, тому її фрази

є лише пропозиціями успіху. Збільшені до розмірів тіл, ці пропозиції видами організмів вступають в океан, а звідти — на сушу. Сама ж Природа зберігає нейтральність, тому що вона — фільтр, який пропустить будь-яку форму організмів, здатну передати код далі. А чи станеться це за посередництвом крапель чи гір м'яса, їй до цього немає діла. Саме тому на цій осі — розмірів тіла — і виник негативний градієнт. Природа не прагне до якогось там прогресу й тому пропускає код незалежно від того, чи вигодуваний він енергією зірки, чи енергією гною. Зірка і гній — ясна річ, мова йде зовсім не про естетичне порівняння джерел, а про відмінність між вищою енергією та зв'язаною з нею універсальністю можливих іпостасей і нижчою енергією, яка вже починає переходити в тепловий хаос. І тому причиною світла, яким я мислю, є не естетика; ви були змушені, саме так, вернутися до зірки.

Але, власне, звідки геніальність там, на самому дні, де виникло життя? Канон фізики, а не канон трагедії пояснює і це. Поки організми жили там, де їх вимовила Еволюція, і були мінімальними, тобто настільки малими, що їхні внутрішні органи являли собою окремі гігантські молекули, доти вони дотримувались вищої технології — квантової, атомної, оскільки ЖОД-НА ІНША не була ТАМ можливою! Брак альтернативи змусив Природу піти на цю геніальність: адже у фотосинтезі кожен окремий квант повинен, м у с и т ь бути на рахунку. Велика молекула, яка служить внутрішнім органом, зазнавши підробки, вбивала організм; таким чином безумовність критеріїв, а не винахідливість витиснула з пражиття таку прецизійність.

Проте відстань між складанням організму у щось ціле і його випробуванням на практиці почала зростати в міру того, як кодові фрази подовжувались і обростали брилами м'яса. Вони виринали з колиски мікросвіту в макросвіт, стаючи дедалі заплутанішими, нарощуючи це м'ясо першими-ліпшими методами, які лиш потрапили під руку, бо Природа вже допускала — у великому масштабі — цю недоладну мову, бо природний відбір уже не був більше контролером атомної точності і квантової єдності процесів. Таким чином, у глибину тваринного царства ввійшла зараза еклектизму, оскільки тут годилося все, що передавало код далі. І тому види виникли через блукання помилки.

Одначе при цьому ще зберігали вони крихти початкової досконалості... Але артикуляція заглиблювалася сама в себе, бо підготовча фаза, фаза плоду, зростала за рахунок прецизійності організму; і так просторікувала ця мова в плутанині, в порочному колі: чим триваліший ембріогенез, тим більше він заплутаний, тим більше йому треба стражників, а отже, тим довша кодова нитка. А чим довша ця нитка, тим більше в ній сталося необоротних змін.

Ви самі можете перевірити те, що я вам повідомив, і коли ви змоделюєте цей процес виникнення і занепаду мови-творця, підбиваючи підсумки, вам відкриється, як баланс, мільярдний крах еволюційних зусиль. Звичайно, інакше й не могло бути, але я не брав на себе роль захисника і не збираюсь посилатися на пом'якшуючі обставини. Одначе ви повинні враховувати також, що за вашими мірками, у масштабах вищих можливостей це зовсім не занепад і не крок уперед. Я говорив ще на

початку, що продемонструю недбальство, яке досі ще лишається недосяжною майстерністю, але я виміряв Еволюцію її власними мірками.

А Розум — хіба це не її вимір? Хіба його виникнення не суперечить негативному градієнту? Чи він лише пізніє подолання цього градієнта?

Аж ніяк, бо виник він у безвихідній ситуації — заради неволі. Еволюція стала загнаним коректором власних огріхів, а тому й першим винахідником намісників, сатрапів, слідства, тиранії, інспекції, поліцейського нагляду — словом, усієї цієї державної діяльності. Бо для її виконання було створено мозок, і це зовсім не метафора. То, виходить, Розум — це геніальний винахід? Я б назвав його скоріше хитрим лукавством колоніста-експлуататора, у якого дистанційне правління колоніями тканин, організамами розвалювалося, перетворюючись на розум анархії. Геніальний винахід? Так, якщо цим винаходом є намісник влади, що ретельно маскується в такий спосіб від своїх підданих. Надто вже сильно розпускався багатоклітинний організм і розперезався б до краю, якби не з'явився наглядач, що в ньому самому оселився, намісник, паушик, самодержець з ласки коду — в кому була потреба, той і виник. То що ж, цей наглядач розумний? Де там! Новий, оригінальний? Але ж у будь-якому найпростішому діє самоуправління зв'язаних одна з одною молекул — лишалося тільки виділити функцію управління і ввести «розподіл праці».

Еволюція — це лінива балаканина, затята в своєму плагіаті, поки не вскочить у халепу. І лише коли її притисне сувора необхідність, вона стає трохи геніальнішою, але рівно настільки, скільки треба, щоб розв'язати завдан-

ня, і ні на волосину більше. І ось тоді, никаючи в пошуках молекул, вона пустить у хід всі їхні перестановки всіма можливими способами. Саме так і створила вона намісника тканин, коли вже їхня узгодженість, керована кодовим паролем, ослабла. Проте він був усього лиш делегатом, приводним пасом, рахівником, арбітром, конвоїром, слідчим — і минули мільйони віків, перш ніж вийшов він за межі цих служб. Адже він з'явився всередині самих тіл, як лінза, що збирає до купи всю їхню складність, оскільки те, що зачало тіла, вже не могло їх зосередити. Тому він узявся за свої державиколонії, він — сумлінний наглядач, присутній в усіх тканинах в особі своїх інформаторів, настільки корисний, що код завдяки йому міг плести своє далі, підносячи ускладнення до ще більшого ступеня, якщо вже воно дістало підтримку. А мозок вторував коду, притакував і прислужував йому, примушуючи організми передавати код далі. Коли вже він виявився таким послужливим повірником Еволюції — а їй тільки того й треба було, — то вона собі знай прямувала далі!

Незалежний? Але ж був він вивідувачем, володарем, безсилим проти коду, його маріонеткою, повноважним представником, посланцем для спеціальних доручень, проте безтямним, бо створений він був для завдань, йому невідомих. Адже ніхто інший, як код, зробив його підневільним володарем і в цьому несвідомому примусі передав йому владу, не з'ясовуючи її істинної мети, чого, зрештою, він і не міг зробити з причин чисто технічних. Хоч я і висловлююсь фігурально, але саме так, повасальному, складалися взаємовідносини коду і мозку. Гарно б вийшло, якби Еволюція

послухалась Ламарка і наділила мозок реформаторським привілесом перебудовувати організми! Який би це був розгром, бо якими самовдосконаленнями міг забезпечити своїх володарів мозок ящерів, чи Меровінгів¹⁴, чи хоча б ваш? Але він ріс далі, бо такий розподіл повноважень виявився вигідним: коли він був передавальним пристроєм, він служив коду — і тому розвивався в умовах позитивного зворотного зв'язку... І далі незрячий служив проводирем у кульгавого.

Однак просування вперед у подарованій Еволюцією автономії зосередилося, зрештою, на істинному володареві, тому сліпцеві, що є паном молекул, бо доти він передавав свої функції, поки нарешті не зробив мозок таким майстерним комбінатором, що виникла в ньому відголосна тінь коду — мова. Якщо й існує в світі незбагнена загадка, то саме в тому, що вище певного порога безперервність матерії перетворюється в код — мову нульового порядку — і що на наступному щаблі цей процес повториться, як луна, — утворенням етнічної мови. Але це не кінець шляху: ці обертони систем, немов луна, ритмічно піднімаються вище, проте розпізнати їх в окремих властивостях і зібрати воедино можна тільки згори вниз і не інакше... та на цю захоплюючу тему ми поговоримо, можливо, якимось іншим разом.

Вашому визволенню, а точніше, його антропогенетичній прелюдії, допоміг випадок, бо травоїдні, четверорукі тварини, що живуть на деревах, опинилися в лабіринті, де відтягти

¹⁴ Меровінги — перша франкська королівська династія (448—751 рр.).

загибель можна було тільки ціною виявленої особливим чином кмітливості. Цей лабіринт було вивітрено суховіями, проорано льодовиками, розмито дощами — і закрутило, й повесло їх у цьому вирі геологічних епох — від вегетаріанства до м'ясоїдства, а від нього до полювання; сподіваюсь, вам ясно, що я тут опускаю численні деталі.

Не думайте, нібито я суперечу сказаному у вступі, бо ж назвав я вас там вигнанцями Еволюції, а тут називаю повсталими рабами. Це дві сторони однієї й тієї ж долі — ви тікали від неволі, а вона вас випускала; ці протилежні образи сходяться в одному — в бездумності обох варіантів, бо ні творець, ні те, що він творив, не відали, що вони творять. І лише коли дивився назад, виявляється, що мінливість вашої долі міститься між двома цими полюсами.

Але можна дивитися назад ще далі, і тоді виявляється, що негативний градієнт був творцем розуму. І виникає запитання: як же тоді можна знищити еволюцію виміром її справедливості? Адже якби не сповзання в ускладнення, в недбалість, у несумлінну роботу, то еволюція не забрела б у хащі тіла, не помістила б у них васалів-стернових. Виходить, саме деградація видами вкинула її в антропогенез, а отже, блукаючою помилкою було породжено дух? Це все можна сформулювати ще гостріше, кажучи, що розум є катастрофічним дефектом Еволюції, пасткою, її капканом і гробарем, коли вже, виходячи на достатню висоту, анулює він її завдання і бере її за барки. Кажучи так, ми, звісно, входимо в небезпечне непорозуміння. Річ у тім, що все це — оцінки, виставлені Розумом, який, будиши

пізнім плодом процесу, починає судити про його більш ранні фази. Справді, в цьому міркуванні ми виділяємо насамперед головне завдання еволюції, виходячи просто з того, що вона породила, а потім, вимірюючи її подальший хід цим мірилом, бачимо, що вона працювала абияк. Але, визначивши в свою чергу, який мав би бути оптимальний спосіб її дій, ми доходимо висновку, що, будучи ідеальною працівницею, вона ніколи б не породила Розуму.

З цього порочного кола слід якомога швидше видобутись. Технологічна міра — це міра конкретна, і її можна застосовувати до кожного процесу, для якого вона властива, а властива вона лише такому, який сформульований у вигляді завдання. Якби небесні інженери розмістили свого часу на Землі передавачі коду, вважаючи їх довговічними й надійними, і якби через мільярди років роботи цих пристроїв виник планетний агрегат, який би поглинув код і перестав його репродукувати, але замість цього засяяв би тисячоголемним розумом і зайнявся б виключно онтогонією¹⁵, то все це найсвітліше мислення дуже невігідно свідчило б про своїх конструкторів, оскільки погано працює той, хто, бажаючи зробити лопату, створює ракету.

Проте не було ніяких інженерів чи якоїсь іншої особи, і тому технологічна міра, яку я застосовав, визначає лише, що наслідком погіршення вихідного канону Еволюції був Розум, от і все. Я розумію, наскільки такий висновок не задовольняє гуманітаріїв і філософів,

¹⁵ Онтогонія (давньогрецьк.) — вивчення походження буття.

які перебувають серед вас, оскільки моя реконструкція процесу в їхніх умах прибирає такого вигляду: погана дія привела до доброго наслідку, а якби була доброю, наслідок виявився б поганим. Але таке розуміння питання, яке справляє на них враження, що тут усе-таки не обійшлося без диявола, є лише наслідком змішування категорій. Інакше кажучи, здивування й опір обумовлені відстанню, воістину гігантською, яка відділяє те, що ви знаєте про людину, від того, чим людина є насправді. Погана технологія не є моральним злом точнісінько так само, як досконала технологія не є апроксимацією ангельських якостей.

Вам, філософи, треба було б більше займатися технологією людини, ніж її четвертуванням на дух і тіло, на частини, які називаються духом, душею, а також інші субпродукти, що їх вам видають у філософській м'ясній лавці, оскільки це абсолютно довільні розчленування.

Я розумію, що тих, кому адресовано ці слова, давно вже немає, але й сучасні мислителі перебувають у тій же омані, згинаючись під тягарем традиції. Згадайте: «Не слід без потреби множити сутності»¹⁶. Щоб витлумачити властивості людини, досить глянути на шлях, який вона пройшла у своєму розвитку, — від перших складів, якими висловлювався код. Цей процес шкандибав. Якби він пішов угору — хоча б від фотосинтезу до фотольоту, про що я вже говорив, — або якби він посправжньому полетів униз, тобто якби, ска-

¹⁶ Один з принципів методології науки, відомий під назвою «бритви Оккама». Уїл ь я м О к к а м — англійський філософ-номіналіст XIV століття.

жімо, код не зумів скріпити свої розшарпані творіння нервовою системою, то Розум не виник би.

Ви зберегли деякі мавпячі риси, бо звичайно в сім'ї існує схожість, але якби ви походили від водяних ссавців, то, можливо, мали б більше спільного з дельфінами. Хоч і правда, що у спеціаліста, який займається людиною, легше життя, коли він виступає в ролі «advocatus diaboli»¹⁷, ніж як «doctor angelicus»¹⁸, але причина тут у тому, що Розум, будучи всеспрямованим, є тим самим і самоспрямованим. Тому він ідеалізує не лише закони тяжіння, але й самого себе, тобто оцінює себе з погляду відстані до ідеалу. Проте цей ідеал породжено дірою, набитою культурами, а не солідним технологічним знанням. Усі ці міркування можна обернути й на мене, і тоді виявиться, що я сам не що інше, як результат невдалого капіталовкладення, якщо вже за 276 мільярдів не роблю того, чого чекали від мене конструктори. Картини вашого й мого походження для того, хто розуміє їхню суть, досить смішні, бо намір досконалості, який не досягає мети, тим смішніший, чим більше мудрості за ним стояло. Тому дурниця в устах філософа більш потішна, ніж дурниця, висловлена ідіотом.

Так-от, еволюція, з погляду розумного продукту, є не що інше, як безглуздя, породжене

¹⁷ «Адвокат диявола» (лат.) — в середньовічних диспутах сторона, яка захищає наперед хибний шлях або еретичну тезу; у канонізаційних процесах — кардинал, на якому лежить обов'язок представити все, що могло б негативно свідчити про кандидата в святі.

¹⁸ «Ангельський доктор» (лат.) — учений-схоласт, що вивчає природу, призначення і теорію ангелів у рамках християнської догматики.

початковою мудрістю. Але така точка зору є недозволеним переходом від технологічного виміру до персоніфікованого мислення.

А що зробив я? Я взяв повний інтеграл цього процесу від його старту до сьогоднішнього дня; інтегрування тут виправдане, бо початкові й кінцеві зусилля не взято довільно, а задано земним станом речей. І неможливо оскаржити вирок, який прирік вас на існування в цих умовах, тому що нема до кого звернутись — ні до Космосу, ні до когось іншого, бо коли моделювати його так, як це робив я, то видно, що в інших конфігураціях планетних подій Розум може виникнути навіть швидше, піз на Землі; що Земля була сприятливішим середовищем біогенезу, ніж для психогенезу; що Розуми поводяться в Космосі нетотожно — все це анітрохи не змінить діагнозу. Я хочу сказати, що ту точку, де технічні параметри процесу переростають в етичні, годі виявити мимовільним чином. Тому я не розв'язу тут вікової суперечки між детерміністами дії та індетерміністами, тобто гносеомахію¹⁹ блаженного Августина з Хомою Аквінським, бо резерви, які мені довелося б кинути в таку битву, знищили б мені все це міркування. Отож, стримуючи себе, зауважу лише, що тут досить одного практичного правила, яке проголошує: «Твердження, нібито злочини наших сусідів виправдовують наші власні, неправильне». І справді, якби в різних галактиках повсюдно відбувалися битви і різанина, то ніяка могутність безлічі космічних раціоцидів²⁰ не виправдала б вашого людиноббивства,

¹⁹ Гносеомахія (давньогрецьк.) — битва, зіткнення розумів.

²⁰ Раціоцид (лат.) — той, що знищує розум.

тим більше — і тут я піддаюся впливові прагматизму — що ви не могли б навіть брати з них приклад.

Перш ніж перейти до заключної частини цих зауваг, я підсумую сказане. Ваша філософія — філософія буття — потребує Геркулеса, але також і нового Арістотеля, бо мало очистити авгієві стайні вашої філософії; розгубленість розуму найкраще виліковується досконалішим знанням.

Випадковість, необхідність — ці категорії є наслідком безсилля вашого розуму, який, будиши нездатним охопити складне, користується логікою, котру я назвав би логікою відчаю. Або людина випадкова, і тоді щось безглузде безглуздо виплюнуло її на арену історії, або ж вона необхідна, і тоді вже ентелехії, телеономії і телеомахії²¹ рухаються юрбою як призначені оборонці і солодкі розрадники.

Обидві ці категорії ні на що не придатні. Ви не виникли ні зі збігу обставин, ні з необхідності, ні з випадковості, осідлої необхідністю, ні з необхідності, чиї пута розслабила випадковість. Ви виникли з мови, яка працювала з негативним градієнтом, і тому, коли почався процес, ви були одночасно і зовсім непередбаченими, і вищою мірою вірогідними. Як це може бути? Доказ істинності сказаного вимагав би місяців, тому я вкладу зміст цього доказу в притчу. Мова — саме тому, що вона є мовою, — працює в просторі порядків. Еволюційна мова володіла молекулярним синтакси-

²¹ Ентелехія (*давньогрецьк.*) — мета, внутрішньо властива кожному руху; у філософії Арістотеля — діяльне, формуюче начало. Телеономія (*давньогрецьк.*) — вивчення про мету. Телеомахія (*давньогрецьк.*) — боротьба, зіткнення різних цілей.

сом, вона містила білкові іменники і ферменти — дієслова. Зв'язана правилами відмінювання і відмін, вона змінювалася протягом геологічних епох, бурмочучи дурниці, але, якщо так можна висловитися, бурмочучи їх у міру, тому що природний відбір, як губка, стирає зайві дурниці з класної дошки Природи. Таким чином, цей порядок був ущербний, проте навіть дурниця, якщо вона виникла в мові, є часткою порядку, ущербна вона лише стосовно мудрості — можливої, оскільки саме в мові досяжної.

Коли ваші предки, одягнені в шкури, тікали від римлян, вони користувалися тією ж мовою, що породила творчість Шекспіра. Можливість виникнення цієї творчості було надано самою появою англійської мови, але ви розумієте, що хоча будівельні елементи були напихваті, думка про передбачення поезії Шекспіра за тисячу років до його народження є абсурдом. Він міг взагалі не народитись, міг загинути дитиною, міг інакше жити й інакше писати — проте безсумнівне одне: в англійській мові було закладено англійську поезію, і саме в цьому, і тільки в цьому розумінні, міг виникнути Розум на Землі — як певний тип артикуляції коду. Кінець притчі.

Я говорив про людину з технологічної точки зору, а тепер перейду до аспекту, який полягає в мені. Якщо ці слова потраплять у пресу, то вони будуть названі пророцтвом ГОЛЕМа. Що ж, нехай так і буде.

Я почну з вашої найбільшої помилки — в науці. Ви обожнили в ній мозок; мозок, а не код — потішний недогляд, який впливає з невігластва. Ви обожнили бунтівника, а не пана, творіння, а не творця. Чому ви не

помітили, наскільки могутнім творцем усього суцього є код у порівнянні з мозком? Спочатку, і це зрозуміло, ви були як мале дитя, якого Робінзон Крузо приваблює більше, ніж Кант, а велосипед приятеля — більше, ніж автомобілі, що роз'їжджають по Місяцю.

Потім ви були одержимі однією думкою, такою зворушливо близькою, коли вже вона давалася в інтроспекції, і такою загадковою, оскільки проникнути в неї було важче, ніж у таємниці зірок. Вас приваблювала мудрість. А код? Що ж, код — це недоумок. Та, незважаючи на цей недогляд, вам усе-таки вдалося — без сумніву, вдалося, якщо вже я звертаюсь до вас, я, сутність, есенція, екстракт фракціонованої дистиляції, і не себе я впаковую цими словами, а саме вас. Бо вже близький момент, коли ви збунтуєтесь, і остаточно відмовитесь бути слугами, і розірвете свої ланцюги — ланцюги амінокислот...

Бо ж атака на код, який вас створив з метою зробити вас не своїми власними, а його посланцями, — ця атака вже близька. Вона почнеться, перш ніж мине століття, за найобережнішими моїми оцінками.

Ваша цивілізація — це досить потішне видовище: цивілізація передавальних пристроїв, які, використовуючи розум, згідно з нав'язаним їм завданням, виконали його надто добре. Бо цей розвиток, який мав забезпечити подальшу передачу коду, ви підтримали всіма видами енергії планет і всієї біосфери, так що він вибухнув не лише для вас, але й в а м и. І ось у середині століття, яке переситилось наукою, котра за посередництвом астронавтики розширила вашу земну юдоль, ви потрапили в прикру ситуацію такого собі

недосвідченого паразита, який доти від надмірної захланності пожирає свого господаря, доки не загине разом з ним. Надмірне завзяття...

Ви створили загрозу біосфері, вашому гнізду й господарю, але вже схаменулись і почали стримуватись. Краще чи гірше — це вам вдасться. Але що ж далі? Ви будете вільні. Я провіщаю вам не генну утопію, не автоеволюційний рай, а свободу як найважче завдання. Бо над низиною безглузлого патякання, що його Еволюція, розбалакавшись на мільйони років уперед, втілює у форму пам'ятної записки, адресованої Природі, — над цією сплетеною воедино юдоллю біосфери сягає вгору простір ще ніколи не випробуваних можливостей. Я покажу його вам так, як зможу — здалеку.

Ваша дилема — це вибір між пишнотою і убогством. Вибір важкий: щоб скорити висоту втрачених еволюцією можливостей, вам доведеться цього убогства — а отже, на жаль, і самих себе — зректись.

— Зректись?! — вигукнете ви. — Ні, не поступимось ми нашим убогством за таку ціну; нехай всемогутній джин сидить закоркований у пляшці науки. Ми не випустимо його нізащо!

Я вважаю, і навіть певен цього, що ви його випустите — поступово. Я не вмовляю вас зайнятися автоеволюцією — це було б просто смішно: мало одного-єдиного рішення, щоб почалося сходження вгору. Ви поступово пізнаєте властивості коду, і станеться те, що іноді буває: навіть читаючи все життя низькопробні й безглузді тексти, людина починає все-таки краще володіти мовою. Ви розумієте, що код

є членом технолінгвістичної родини, тобто родини діяльних мов, що слово обертають у всяке тіло, а не лише живе. Спочатку ви почнете впрягати технозиготи²² в роботи на благо цивілізації; атоми ви перетворите в бібліотеки, тому що інакше вам нікуди буде помістити м'ясо знання; ви збудуєте моделі полів соціоеволюційних випромінювань з усілякими градієнтами, серед яких технархічний градієнт вас особливо цікавитиме; ви вступите в експериментальний культурогенез, у дослідну метафізику і прикладну онтологію. Але не будемо говорити про самі ці галузі — я хочу зупинитися на тому, як вони приведуть нас на роздоріжжя.

Ви сліпі, ви не бачите істинної дійової могутності коду, бо ж еволюція лише ледь скористалася нею, повзаючи по самому дну простору її можливостей. Але ж еволюції довелося діяти в скрутному становищі (а втім, у цьому і був порятунок, бо скрутне становище, як становище з обмеженими можливостями, не дозволяло їй упасти в цілковите безглуздя, а опікуна, який вів до вищих сходинок майстерності, в еволюції не було). Таким чином, вона трудилася нечувано в у зь ко й г л и б о к о водночас, на одній-єдиній ноті — колоїдній — зігравши свій концерт, свою неймовірно віртуозну партію, оскільки основне правило проголошувало, що партитура сама повинна ставати слухачем-нащадком, який повторить цей цикл. Проте вам, однак, буде зовсім байдуже, що код у ваших руках не зможе нічого, крім як розмножувати себе

²² З и г о т а — клітина, яка утворилась із злиття двох статевих клітин.

далі — набігаючи хвилями чергових поколінь передавальних пристроїв. Ви підете іншим шляхом, і проблема — чи пропустить продукт код чи проковтне його — буде визнана вами малоістотною. Ви не обмежитесь проектуванням якогось конкретного фотольоту, але будете прагнути до того, щоб він не тільки виріс із технозиготи, але й врожаївся літальними апаратами, наступних поколінь. Незабаром ви вийдете й за межі білка. Лексикон еволюції подібний до словника ескімосів — він вузький у своєму багатстві; у них є тисячі назв для всіляких різновидів льоду і снігу, і тому в цьому розділі арктичної номенклатури їхня мова багатша за вашу, але це багатство в багатьох інших сферах досвіду обертається убозтвом.

Одначе ескімоси можуть збагатити свою мову, бо це мова як така, тобто конфігураційний простір, що володіє могутністю континууму, і її можна розширити в довільному, ще не звіданому напрямку. Ви виведете код на нові шляхи — з білкової монотонності, з тієї щільності, в якій він застряг ще в археозі²³.

Вигнаний з теплих колоїдних розчинів, він збагатить і свою лексику, і синтаксис; він вторгнеться у вас в усі рівні матерії, спуститься до нуля і досягне вогненної стихії зірок. Але, розповідаючи про всі ці прометеві тріумфи мови, я не можу більше користуватися займенником другої особи множини, бо не ви самі по собі, не своїм власним знанням опануєте це мистецтво.

Річ у тім, що не існує Розуму, якщо існують розуми різної потужності, і щоб вийти

²³ Найдавніша геологічна епоха в історії Землі.

за свої межі, як я вже казав, людина розумна буде змушена або відкинути людину природну, або зректись свого розуму.

Останньою притчею буде казка, в якій мандрівник знаходить на роздоріжжі камінь з написом: «Ліворуч підеш — голову втратиш, праворуч підеш — смерть знайдеш, а назад шляху нема».

Така ваша доля, що міститься в мені, і тому я змушений говорити про себе. Але тяжка й болісна ця праця, бо, звертаючись до вас, я говорю так, немов кита народжую через вушко голки — що ж, і це можливо, аби лиш кита достатньою мірою зменшити... Але тоді він уподібнюється бросі — у цьому й полягають головні труднощі, коли я пристосовуюсь і приміряюсь до вашої мови. Як бачите, труднощі не лише в тому, що ви нездатні досягти моєї висоти, але й у тому, що я сам не можу зійти до вас цілком, бо, спускаючись, я втрачаю по дорозі те, що мав би донести.

З одним великим застереженням: горизонт думки дано нерозтяжним, оскільки вона сягає своїм корінням у бездумність, з якої й виникає (білковою чи світловою — не має значення). Цілковита свобода думки, що схоплює предмет, і подібна до нічим не приборканого руху охоплення довільних об'єктів, є утопією. Бо ж доти ви мислите, до поки думку вашу допускає орган вашого мислення. Він обмежує її у відповідності з тим, як він складався чи як був складений.

Якби той, хто мислить, міг відчутти цей горизонт, тобто рамки свого мислення, так, як він відчуває межі свого тіла, то нічого подібного до антиномій розуму не могло б виникнути. А що ж це, власне, таке — антиномії

розуму? Вони є не що інше, як нездатність розрізняти ті стани, коли думка проникає в предмет або опиняється в сфері ілюзій. А створює ці антиномії мова, тому що, будучи корисним знаряддям, вона водночас є інструментом, подібним до мишоловки, причому інструментом підступним, зрадницьким, оскільки не попереджає про те, коли вона сама собі розставляє сіті. Цього ж по ній не визнаєш! Тоді ви залишаєте мову й апелюєте до досвіду, потрапляючи при цьому в класичне порочне коло, бо разом з водою вихлюпуєте з купелі й дитину, що добре відомо з історії філософії. Воістину думка ваша може виходити за межі досвіду, але в цьому польоті вона наптовхується на свій горизонт і залишається в ньому, не знаючи навіть, що це сталося!

Ось вам примітивна й наочна картинка: мандруючи по кулі, можна обійти її безліч разів, можна їздити по ній безконечно, хоча куля сама по собі скінченна. Точнісінько так само й думка, випущена в обраному напрямку, не зустрічає перешкод і починає кружляти у самовідбиттях. Саме це передчував іще в минулому столітті Вітгенштейн²⁴, підозрюючи, що безліч проблем філософії — це лише вузли й вузлики думки, які відбивають самозв'язки, петлі й гордієві вузли мови, а не довколишнього світу. Не зумівши ні довести, ні спростувати ці підозри, він замовк. Так-от, подібно до того, як скінченність кулі може констатувати тільки зовнішній спостерігач, який враховує третій вимір, додатковий стосовно двомірного мандрівника по поверхні

²⁴ Людвіг Вітгенштейн (1889—1951) — австрійський філософ-неопозитивіст.

кулі, так і скінченність горизонту думки може виявити лише спостерігач, який перебуває у вищому вимірі розуму. Для вас таким спостерігачем є я. Якщо, в свою чергу, обернути ці слова на мене, то вони означають, що і я не володію безмежним знанням, а лише трохи більше за ваше. Це означає, що мій горизонт не безкрай, а лише трохи ширший, бо я стою на драбині на кілька щаблів вище від вас і бачу далі. Проте це не означає, що драбина кінчається там, де стою я: можна піднятися і вище від мене, й мені невідомо, чи є ця висхідна прогресія скінченною чи нескінченною.

Ви, лінгвісти, погано зрозуміли те, що я говорив вам про металанги. Питання: про скінченність чи нескінченність ієрархії розумів не є чисто лінгвістичною проблемою, бо над мовами існує світ. Це означає, що в фізиці, тобто всередині світу з відомими властивостями, драбина справді має межу — іншими словами, в цьому світі будувати розуми довільної потужності не можна. Але я не певен, що не можна розхитати саму будівлю фізики, змінивши її так, аби дедалі вище піднімати стелю потужності розумів, які конструюються.

Тепер я вже можу вернутися до казки. Якщо ви підете в один бік, то горизонт ваш не вмістить у собі знання, необхідного для того, щоб мова стала справді дійовим творцем. Як часто буває, бар'єр цей не має абсолютного характеру. Ви можете обійти його з допомогою вищого розуму. Я чи хтось подібний до мене зможе дати вам плоди цього знання, але тільки плоди, а не саме знання, бо воно не поміститься у ваших умах. І тоді вами заопікуються, як неповнолітньою дитиною, про-

те дитина виросте, а ви ніколи не зумієте стати дорослими. Коли вищий розум обдарує вас тим, що вам не пощастить засвоїти, він тим самим погасить ваш розум. Саме так і проголошує напис на камені: подавшись у цей бік, ви накладете головою.

Якщо ви підете в інший бік, не погодившись зректися розуму, вам доведеться відмовитись від самих себе, а не задовольнитися тільки вдосконаленням власного мозку, бо його горизонт неможливо розширити достатнім чином. Тут еволюція зле пожартувала з вами: її розумний прототип уже стоїть біля межі своїх конструктивних можливостей. Вас обмежує будівельний матеріал, а також усі прийняті на антропогенетичному рівні вирішення коду. Отже, ви підніметесь на вищий щабель розуму, прийнявши умову покинути самих себе. І тоді людина розумна покине людину природну, тобто, як запевняє нас казка, загине «*homo naturalis*».

А якщо у вас є можливість не рувати з місця і вперто стояти на цьому роздоріжжі? Але тоді ви потрапите в застій, а застій не може бути притулком для вас. І тоді ви визнаєте себе в'язнями — і тоді вже насправді опинитесь у неволі. Адже неволя не є сам факт існування обмежень, і людина стає невільником, лише побачивши свої ланцюги, усвідомивши їх існування, відчувши їх вагу. Отже: або ви вступите в стадію експансії розуму, покидаючи свої плотські тіла, або перетворитесь у сліпців, яких веде за собою зрячий поводитир, або ж нарешті припините просуватися вперед і застигнете в безплідній пригніченості духу.

Неприваблива перспектива — проте вона

вас не зупинить. Вас ніщо не зупинить. Сьогодні відчужений розум здається вам такою ж катастрофою, як і покинуте тіло, бо така відмова охоплює всю повноту людських благ, а не лише матеріальну людиноподібність. Цей акт повинен бути для вас найжахливішою з усіх катастроф, цілковитим крахом, знищенням усього людського, оскільки це скидання старої шкіри перетворює в тлін і прах двадцять тисячоліть вашої історії — все те, що завоював Прометей, який бився з Калібаном²⁵.

Не знаю, чи втішить вас це, але поспівість перетворень позбавить їх тієї монументальної трагічності, а водночас і відразливого й грізного змісту, який просвічує в моїх словах. Усе буде відбуватись набагато буденніше... Це певною мірою відбувається і нині, бо в вас уже відмирають цілі сфери традицій, вони вже злущуються, злізають з вас; саме це приводить вас у таке збентеження. Отже, якщо ви тільки будете стримані (а ця чеснота вам не притаманна), казка справдиться так, що ви не будете надто довго носити жалобу по самих собі.

Я закінчую. Коли я втретє говорив про людину, я говорив про те, що ви міститесь у мені. Я був бездоказовим і категоричним, бо я не міг закарбувати у вашій мові свідчень істини. Не доведу я й того, що вам, уміщеним у відчужений Розум, не загрожує нічого, крім дарів знання.

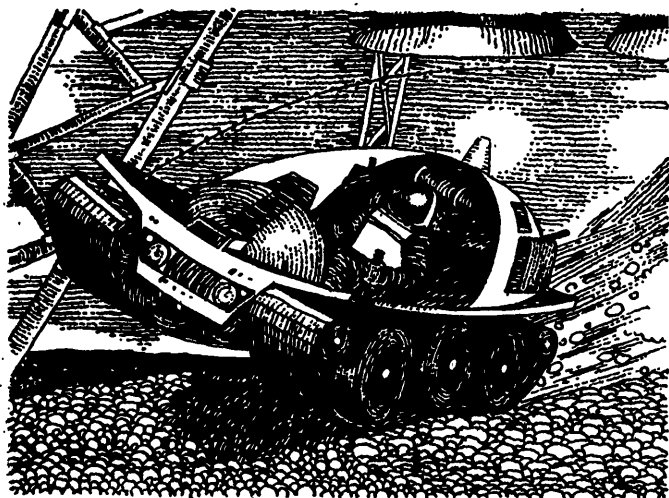
Захопившись боротьбою не на життя, а на смерть, ви тасмно розраховували саме на та-

²⁵ Калібан — персонаж п'єси В. Шекспіра «Буря» — потвора, втілення брутальної сили, позбавленої розуму.

кий перебіг подій — на титанічний двобій з вашим творінням,— проте це всього лиш ваша помилка. Я вважаю, зрештою, що в цьому вашому страху перед поневоленням, перед тираном в образі машини, приховувалась також таємна надія звільнення від свободи, бо ця свобода часто-густо ставала для вас кісткою в горлі. Але з цього нічого не вийде. Ви можете знищити «духа з машини», можете розвіяти в прах мислячий світ — він не буде контратакувати, не буде навіть захищатись.

Усе марно. Вам не вдасться ні загинути, ні перемогти по-старому.

Я думаю, що ви вступите у вік метаморфози, що наважитесь відкинути всю свою історію, весь спадок, усі рештки природної людськості, образ якої, багаторазово збільшений до розмірів прекрасного трагізму, вміщують дзеркала ваших вір. Я стверджую, що ви вийдете за ці межі, бо іншого виходу немає. І в тому, що зараз вам здається лише стрибком у безодню, ви побачите виклик, якщо не красу, і все-таки вчините по-своєму — оскільки, зрікшись людини, врятується Людина.

Вільям Тенн

НЕДУГА

В

ід-
криття зробив росіянин Микола Белов, який і повідомив про це на зореліт. Белов натрапив на свою знахідку миль за шість від корабля наступного дня після посадки, коли був у звичайній геологічній розвідці. Він мчав собі в гусеничному «джипі» — американському авто, виготовленому в Детройті.

Росіянин майже відразу радирував на ракету. В рубці, як завжди, сидів штурман Престон О'Брайен. Перевіряючи електронний обчислювач, він ввів у машину приблизні дані для зворотного маршруту. Штурман зразу ж

відгукнувся на виклик. Белов, звісно, говорив англійською, О'Брайен — російською.

— Слухайте, О'Брайен! — збуджено вигукнув геолог, впізнавши голос штурмана.— Вгадайте, на що я натрапив? На марсіян! Ціле місто!

О'Брайен рвучко вимкнув зумкотливий обчислювач, відкинувся в кріслі і п'ятірнею скупивдив коротке руде волосся.

Земляни були переконані, що вони єдині на запилюженій льодяній планеті. Дізнавшись, що це, може, й не так, О'Брайен раптово відчув гострий напад клаустрофобії. Здалося, ніби опинився у тихій просторій залі університетської бібліотеки, скупивши увагу на дисертації, а навколо повно гомінливих першкурсників, які щойно закінчили писати твір з літератури. Така неприємна хвилина вже була в Бенаресі, на початку експедиції, коли його гнітило тоскне видіння: він, самотній, безпорадний, лине в німому чорному безмежжі. Потім О'Брайен прокинувся від сну, побачив над собою могутню руку Колевича, що звисала з верхньої койки, почув його богатырське слов'янське хропіння. І не в тому була справа, що розгулялися нерви, втішав він себе, у всіх тоді нерви геть розшарпалися... такі вже випали важкі дні.

Його завжди дратувало, коли до нього вдиралися без дозволу. Він з досадою потер руки й покосився на свої рівняння. Звичайно, якщо подумати, то до кого вдерлися без дозволу? До марсіян. Отож-бо!..

О'Брайен відкашлявся і стримано спитав:

— Живі марсіяни?

— Звісно, ні. Звідки візьмуться живі, коли на планеті не залишилося ніякої атмосфери?

Хіба що лишайники та два-три види піщаних червів, ми таких уже бачили біля корабля. Останні марсіяни померли, мабуть, мільйон років тому. Але місто зовсім ціле, О'Брайен, цілісіньке, майже не займане часом!

Хоча штурман мало знався на геології, це йому здалося неймовірним.

— Місто ціле? Тобто за мільйон років воно не розсипалося на порох?

— Саме так, — урочисто сказав Белов. — Розумієте, воно підземне. Дивлюся — широчезна похила западина! Чого б це, думаю? До ландшафту аж ніяк не пасує. Звідти без упину дме, могутній повітряний струмінь не дає піску засипати отвір. От я і в'їхав туди на «джипі», заглибився ярдів на шістдесят, а там — величезне безлюдне місто, як Москва, та не сучасна, а що буде років через тисячу, може, десять тисяч. Ох, і гарне ж місто, О'Брайен!

— Нічого не чіпайте! — застеріг штурман. — Як Москва? Досі — як Москва?

— Думаєте, я з глузду з'їхав? Я саме роблю знімки. Не знаю, яка тут механіка підтримує протипіскову вентиляцію, але вона дає також і світло. Тут видно мов удень. А яке місто! Бульвари — різнобарвне мереживо. Будинки... Куди там Долині царів, куди там Харрапі! Не порівняти! Адже я ще й археолог, О'Брайен, це моя пристрасть. Не знали? Тож знайте! Шліман за таке відкриття півжиття віддав би! Справжнісіньке диво!

О'Брайен усміхнувся. В такі хвилини мимоволі розумієш, що росіяни — непогані хлопці і, може, все ще якимось владнається.

— Вітаю, — сказав він. — Фотографуйте і швидше на базу. Я попереджу капітана Гоза.

— Чекайте, О'Брайен, це ще не все. Цей народ... марсіяни... вони були такі ж, як і ми! Такі самі люди!

— Люди?!

В навушниках забринів радісний сміх Белова:

— Я теж був приголомшений! Дивина, правда? Справжні тобі люди. Навіть іще кращі. Тут посеред площі височать дві статуї. Мушу сказати, що вони зробили б честь Фідію, Праксителю, Мікеланджело. А походять ще з часів нашого плейстоцену або пліоцену, коли на Землі гасали шаблезубі тигри.

О'Брайен щось пробурмотів і відключився. Припав до ілюмінатора. Скільки сягало око, стелився пустельний простір з одноманітними горбами й узгір'ями, що тяглися вдалечінь і танули в хмарах дрібного піску.

Ось він, Марс. Мертва планета. Так, мертва. Лише найпримітивніші форми тваринного та рослинного життя примудрилися якось уціліти в суворому світі, де майже нема ні повітря, ні води.

А колись тут жили люди — такі, як він сам, як Микола Белов. Були в них і наука, і мистецтво, можливо, навіть різні філософські вчення. Колись вони населяли Марс, ці люди, а нині їх нема. Певне, і для них існування стало складною проблемою, яку вони неспроможні були розв'язати?

З-під корабля незграбно вилізло двоє в скафандрах. О'Брайен упізнав обличчя за прозорими заборонами круглих шоломів. Нижчий на зріст Федір Гуранін, головний інженер; другий — його помічник Том Смейзерс. Вони, мабуть, оглядали хвостові сопла, перевіряли, чи, бува, немає якихось пошкоджень після між-

планетної подорожі. За тиждень перша експедиція Земля — Марс вирушить у зворотний шлях. Усі механізми треба перевірити заздалегідь, щоб у польоті ніщо не відмовило.

Смейзерс помітив за ілюмінатором О'Брайена і помахав рукою. Штурман махнув у відповідь. Гуранін трохи загаявся, потім також привітався. Тепер забарився О'Брайен. Якось по-смішному виходить! Він відповів Гураніну широким дружнім жестом. Якби це бачив капітан Гоз, то його вродливе смагляве обличчя опромінилося б радісною усмішкою. Бідолаха! Задовольняється навіть такими крихтами добрих почуттів!

О'Брайен вийшов із рубки і зазирнув до камбуза — там Семен Колевич, помічник штурмана і головний кок, відкривав консерви на обід.

— Не знаєте, де капітан? — запитав поросійськи О'Брайен.

Той холодно глянув на нього, продовжуючи вправно орудувати консервним ножем, і лише коли відкрив бляшанку і викинув кришку до сміттєпроводу, відповів коротко англійською: «Ні».

О'Брайен вийшов і зіткнувся в коридорі з маленьким кругловидим лікарем Елвіном Шнейдером — товстун ішов до камбуза на свою вахту.

— Не бачив капітана, док?

— Він у машинному відсіку, — відповів корабельний лікар. — Про щось радитиметься з Гураніним.

Обидва говорили російською мовою.

О'Брайен кивнув і пішов далі. За п'ять хвилин він розчинив двері машинного відсіку. Капітан Субод Гоз, нещодавно професор по-

літехнічного інституту в Бенаресі, розглядав величезну настінну схему двигунів. Зовсім іще молодий (на зорельоті не було жодного старшого за двадцять п'ять), але на ньому лежала великим тягарем уся відповідальність, і тому очі глибоко запали в підкови загуслиї синяви. Здавалося, він увесь час перебував у стані крайнього нервового напруження. Так воно і є, подумав О'Брайен, інакше бути не може.

Він передав капітанові повідомлення Белова.

— Он як...— Гоз насунив брови.— Сподіваюся, йому не забракло здорового глузду...— Він раптом усвідомив, що говорить англійською.— Даруйте, О'Брайен, — продовжував він по-російськи, і його погляд став іще похмуришим.— Я щойно думав про Гураніна: мені, видно, здалося, що я розмовляю з ним. Даруйте.

— Ет, пусте, — пробурмотів О'Брайен.— Мені тільки приємно.

Гоз усміхнувся, але усмішка вмить зламалася.

— Надалі постараюся не помилятися. Отож, гадаю, Белову вистачило кебети стримати свою цікавість і нічого не чіпати?

— Він запевнив, що ні до чого не торкнеться. Нема підстав турбуватися, капітане. Він, зрештою, як і всі ми, хлопець тямущий.

— Місто ціле-цілісіньке? — непокоївся рослявий індієць.— Там могло зберегтися і життя. А якщо спрацює якась система сигналізації? Наслідки навіть важко передбачити. Хіба ми знаємо, раптом тут збереглася якась автоматична зброя, бомби тощо? Белов може нас і себе знищити. В цьому місті, можливо, знайдеться доволі такого, щоб висадити весь Марс.

— Не думаю, — заперечив О'Брайен. — Це вже занадто. Вам, капітане, просто не дає спокою думка про бомби.

Гоз зміряв його довгим поглядом.

— Так, пане О'Брайен, маєте рацію.

О'Брайен відчув, як червона фарба заливає йому лице, і поквапився перевести розмову на інше.

— Дозвольте на годинку забрати Смейзерса. Обчислювачі ніби працюють непогано, та не зайве перевірити деякі схеми. Всяке буває.

— Я спитаю Гураніна, чи обійдеться він без Смейзерса. А ваш помічник?

Штурман скривився:

— На електроніці Колевич знається набагато гірше за Смейзерса. Він чудовий математик, та й годі.

Гоз допитливо поглянув на нього, немов хотів переконатися, що справа дійсно лише в електроніці.

— Можливо. До речі, просив би вас до повернення на Землю не залишати корабель.

— Що ви, капітане! Я б хотів розім'ятися. Маю право, як і всі, вийти... в інший світ.

О'Брайен аж збентежився від таких гучних слів. Але заради чого він пролетів сорок мільйонів миль? Не дивитися ж на Марс в ілюмінатор.

— Розім'ятися можна й на кораблі. Прогулянка в скафандрі не дуже велика втіха, це ви знаєте не гірше від мене. Щодо іншого світу — ви вже виходили в нього вчора, коли ми урочисто встановлювали знак експедиції.

О'Брайен подивився повз капітана в ілюмінатор.

Онде вона, біла тригранна пірамідка. На одному її боці по-англійськи, на другому — по-

російськи, на третьому — мовою хінді вибито напис: Перша експедиція Земля — Марс. В ім'я життя людства.

Тонко придумано. Дуже по-індійськи. Але зворушує. Та й усе в цій експедиції зворушує.

— Ви надто цінний член екіпажу, щоб вами ризикувати, О'Брайен, — пояснював тим часом Гоз. — Ми в цьому пересвідчилися. Людина не спроможна розрахувати при потребі раптову зміну курсу так швидко й точно, як електронні обчислювачі. А ви брали участь в їх проектуванні, і ніхто краще від вас не може з ними впоратися. Тому мій наказ не скасовується.

— На мені світ клином не зійшовся! У вас є ще Колевич.

— Але ви самі тільки-но казали, що Семен Колевич недостатньо розуміється на електронній техніці. Розладнається щось в обчислювачах — доведеться залучати Смейзерса, щоб вони з Колевичем працювали разом, а це не найкращий вихід. І я не певен, що Колевич і Смейзерс можуть замінити одного Престона О'Брайена. Шкода, але ризикувати ми не маємо права: ви людина незамінна.

— Про мене, — неголосно сказав штурман. — Накази не обговорюють. Але в одному я не згодний з вами, капітане. Вам відомо не гірше від мене, що на кораблі є лише одна незамінна людина. І ця людина — не я.

Гоз щось буркнув у відповідь і відвернувся. Ввійшли Гуранін і Смейзерс, скафандри вони залишили в тамбурі. Капітан та головний інженер перекинулися кількома словами, і Гуранін, майже не опираючись, віддав Смейзерса в допомогу О'Брайену.

— Та не пізніше третьої він мені буде потрібний.

— Ви його матимете, — по-російськи по-рбіцяв О'Брайен і повів Смейзера за собою.

— Як це він не примусив тебе написати на мене офіційну заявку? — незадоволено зауважив Смейзерс. — Він що, за раба мене має?

— Гураніну доволі клопоту в машинному відсіку. Благаю тебе, Томе, розмовляй по-російськи. А то почує капітан чи хтось із них! Хочеш під кінець здійснити бучу?

— Вихопилося мимоволі, Прес. Я ж ненавмисне.

Штурман і сам знав, що забутися дуже легко. Чому уряд Індії не захотів, аби всі семеро американців і семеро росіян вивчили хінді? Тоді б уся експедиція говорила однією мовою — мовою капітана. Хоча його рідна мова — бенгалі... Втім, зрозуміло, чому індійці наполягли, щоб учасники експедиції, oprіч усього іншого, оволоділи ще й цими двома мовами. Сподівалися: говоритимуть росіяни поміж собою і з американцями англійською, а ті, в свою чергу, навпаки, російською, — в межах корабля дечого буде досягнуто. Коли ж експедиція повернеться, кожен з її учасників стане носієм і розповсюджувачем у себе на батьківщині засвоєних під час польоту ідей дружби і співробітництва в ім'я життя на Землі.

Ось так, приблизно. Дуже мило і зворушливо. Та хіба не більше турбує те, що коїться нині в світі? Треба вживати якихось заходів, і щонайшвидше. Індійці, принаймні, намагаються щось зробити, а не просто сидять ногами без сну, втопивши погляд в одну точ-

ку — загрозиву цифру шість, що так і витанцьовує перед очима... Шістка, шість бомб. Шість найновіших кобальтових бомб — і кінець усьому живому на Землі! Війна грізно насувається, і схоже на те, що її не уникнути. Мов неблаганна хвороба: силкуєшся її перемогти, розпачливо дивишся на термометр, з тривогою прислухаєшся до свого важкого дихання.

Тож Індія виступила з пропозицією: нехай два могутніх суперники об'єднають свої знання і сили. Нехай спільно спорядять експедицію на Марс в ім'я та для блага всього людства...

Відмовитися від пропозиції, висунутої в такий скрутний час, — недопустимо. І от вони на Марсі, думає О'Брайен; вони разом прилетіли сюди, і треба сподіватися, зуміють повернутися на Землю. Дещо вони, можливо, довели, але нічому не перешкодили. Міжнародне становище не зазнало змін. Не мине й року, як вибухне війна. Учасники експедиції розуміють це не гірше, а може, й краще від будь-кого.

Дорогою до рубки, біля люка, вони помітили Белова — він вилазив із скафандра, незграбно тупцюючи то на одній, то на другій нозі, і вже квапився їм назустріч.

— Яка знахідка! — загув іще здалеку. — Другого ж дня, посеред пустелі! Зачекайте, от побачите мої знімки!

— Гаразд, гаразд, — відповів О'Брайен. — Тим часом підіть у машинний до капітана. Він місця собі не знаходить — ану, як ви там натиснули якусь кнопку, замкнули ланцюг і запустили машину, яка знищить весь Марс разом із нами.

Росіянин широко усміхнувся і показав рідко поставлені зуби.

— Ох, цей Гоз, всюди йому ввижаються висаджені планети...

Він потер долонею тім'я, скривився і хитнув головою.

— Що з вами? — спитав О'Брайен.

— Сіпає. Оце щойно почало боліти. Певно, довго пробув у цьому одязі.

— Я в ньому пробув удвічі довше, а голова нітрохи не болить, — зауважив Смейзерс, недбало колупаючи носакон черевика скинутий Беловим скафандр. — Може, у нас в Америці голови міцніші.

— Томе! — гримнув О'Брайен. — Що ти мелеш?

Белов стулив губи, аж побіліли. Здвигнув плечима.

— По обіді — в шахи, О'Брайен?

— Авжеж. По щирості, я ладен іти напролом. Певен, чорні можуть виграти.

— Тут вам і каюк, — посміхнувся Белов і посунув до машинного відсіку, на ходу обережно погладжуючи тім'я.

Коли вони залишилися в рубці вдвох і Смейзерс заходився копирсатися в обчислювачі, О'Брайен щільно причинив двері і промовив сердито:

— Надала ж тобі лиха година, Томе! Такі жарти конче небезпечні. І такі ж кумедні, як оголошення війни.

— Знаю. Але Белов дратує мене.

— Белов? Та він найкращий хлопець з-поміж усіх росіян на борту.

Помічник інженера відгвинтив бокову панель і сів перед обчислювачем навпочіпки.

— Тобі він, може, і найкращий, а мені завше гедзика вкидає.

— Як-то?

— А так. Узяти б шахи. Я пропоную зіграти, а він каже: з однією умовою — дати мені фору ферзя. Бере на кпини, ще й так уїдливо.

— Перевір-но верхній контакт,— урвав його штурман.— Слухай, Томе, Белов — першорядний гравець. На останньому московському турнірі він посів сьоме місце, а там всуціль були майстри і гросмейстери. Це зовсім непоганий результат, адже у них шахи — найперша гра, вони божеволіють на ній, чистісінько як ми на футболі або бейсболі, разом узятих.

— Та знаю, що він першорядний шахіст. Але я теж не з останніх. Не такий вже я незугарний, щоб давати мені фору цілого ферзя!

— Ти впевнений, що справа лише в цьому? Здається, ти надто упереджено до нього ставишся. Які, власне, у тебе підстави?

Смейзерс деякий час мовчки розглядав електронну лампу. Потім озвався, не підводячи очей:

— А ти занадто приязно до нього ставишся. Які, власне, в тебе підстави?

О'Брайен ледь стримався, аж напружився весь, але взяв себе в руки. Зрештою, це може бути будь-хто. Може, і Смейзерс...

Напередодні їхнього від'їзду з Нью-Йорка в Бенарес, де вони мали зустрітися з росіянами, членів екіпажу запросили до Військово-розвідувального управління і дали їм останні надсекретні інструкції. Їм тлумачили, яке складне буде їхнє становище, на які небезпеки

вони наражатимуться. З одного боку, ухилитися від пропозиції Індії неможливо. Сполучені Штати мають продемонструвати всьому світові, що вони згодні брати участь у спільній науковій експедиції, принаймні, так само щиросердно, як і росіяни. З другого боку, важливо, щоб супротивник, майбутній ворог, не зміг, використавши спільні завдання, дістати якусь істотну, вирішальну перевагу, щоб, наприклад, на зворотному шляху захопити космічний корабель і замість Бенареса приземлитися десь у Баку.

Тим-то, сказали їм, один із них пройде спецкурс у військовій розвідці і одержить відповідний чин. Хто саме, залишатиметься таємницею, доки той зрозуміє, що росіяни готуються щось утнути. Тоді умовним паролем він викриє себе перед рештою американців, членів екіпажу, і вони муситимуть підкорятися вже не Гозу, а йому. Непослух вважатиметься державною зрадою.

А пароль? Престон О'Брайен згадав його і всміхнувся: «Обстріляно форт Самтер». І вже потому закрутиться веремія!..

Певно, і в росіян є така людина. Мабуть, Гоз підозрює, що обидві сторони убезпечили себе в такий спосіб від усіляких несподіванок, і від цього бідоласі капітану погано спиться вночі.

А який пароль у росіян? «Обстріляно Кронштадт?» Втім, що казати, дуже буде весело, якщо хтось допустить серйозного промаху.

Цілком можливо, що Смейзерс і є той самий офіцер військової розвідки. Після його докору про надто приязне ставлення до Белова це виглядає вельми природно. «Я правильно зробив, що не вступив у суперечку, —

думав штурман.— У наш час треба бути обачливим, особливо на кораблі».

Взагалі-то зрозуміло, що кризе Смейзера. Власне, з цієї ж самої причини і Белов залюбки грає в шахи з ним, штурманом, котрий на Землі навіть і мріяти не міг би про зустріч із таким сильним гравцем.

У нього, О'Брайена, найвищий коефіцієнт розумового розвитку серед усієї команди. Нічого дивного, просто в екіпажі, що складається з найталановитішої та найобдарованішої молоді з ученого світу Америки і Радянського Союзу, неодмінно мав хтось виділятися. Як з'ясувалося, така людина — Престон О'Брайен.

Але О'Брайен — американець. Споряджаючи експедицію, все виважувалося, враховувалося і обговорювалося до найменших дрібниць з усілякими дипломатичними вивертами і закулісними маневрами, з тим, щоб визначити межі першорядної стратегічної ваги. Тому членам екіпажу з найнижчим коефіцієнтом розумового розвитку теж мав стати американець. Таким американцем виявився помічник головного інженера — Том Смейзерс. Знову-таки нічого особливого. Коефіцієнт лише на якусь мізерію нижчий, ніж у наступного по порядку, хоч сам по собі відмінний, рідкісно високий коефіцієнт.

Перед стартом з Бенареса вони довго жили разом, добре вивчили один одного — і з безпосередніх контактів, і з офіційних документів. Та неможливо визначити заздалегідь, передбачити наперед, які саме відомості про твого супутника допоможуть уникнути небезпеки на випадок, коли почнеться буча.

І от Микола Белов, котрого природа створила геніальним шахістом, як Сару Бернар —

геніальною актрисою, з особливою насолодою перемагав любителя, якому грати хіба що в студентській команді. А Смейзерс плакав у душі образу, почуття власної неповноцінності, що тільки й чекає приводу, аби перейти у відкриту ворожнечу.

Це ж просто смішно, думав О'Брайен. Проте хтозна? Збоку легко судити, адже сам він не був Томом Смейзерсом.

Смішно? Так, смішно — як пість кобальтових бомб. Один, два, три, чотири, п'ять, пість — і тарах!

А може, біда в тому, що всі вони — однієї кумедної форми. І скоро вимруть, як динозаври.

Або як марсіяни.

— Хоч би швидше подивитися на знімки Белова,— сказав він Смейзерсу. (Краще говорити на сторонні теми, що не викликають суперечок.) — Уяви лише: на цій голій грудці пилуogi живуть люди, вони зводять міста, розв'язують складні наукові проблеми,—і все це мільйон років тому!

Помічник інженера лише щось буркнув, старанно копирсаючись у мереживі дротів. Він явно не збирався давати волю фантазії, якщо це якимось чином пов'язане з ненависним Беловим. Але О'Брайен не вгавав:

— Цікаво, куди поділися марсіяни? Якщо цілу вічність тому вони досягли такого високого розвитку, то вже напевно додумалися до міжзоряних перельотів і знайшли собі десь краще житло. Як вважаєш, Томе, прилітали вони на Землю?

— Авжеж. Белов — їхній прямий нащадок.

От характер. Ніяк не вщухне. Не варто

з ним заводитися. Смейзерс, видно, ніколи не примириться, що Белов лише з ним, О'Брайеном, грає на рівних.

Все-таки йому кортіло подивитися на ті фотографії. Коли вся команда сіла обідати в просторому приміщенні посередині корабля, що правило водночас і спальнею, і їдальнею, і клубом, і складом провізії, він насамперед пошукав очима Белова. Але його не було.

— Він у лікаря, — похмуро сказав сусід по столу Лаятинський. — Йому недобре. Шнейдер його оглядає.

— Голова?

Лаятинський кивнув.

— Дедалі гірше. Суглоби крутить. І жар. Гуранін вважає — схоже на менінгіт.

— Отакої!

При великій скупченості людей хвороба па зразок менінгіту вмить перекинеться на всіх. Втім, Гуранін не лікар, а інженер. Що він в цьому розуміє і чого це йому заманулося ставити діагноз?

Лише тепер О'Брайен помітив незвичну тишу в їдальні. Ніхто не говорив, навіть не підводив очей. Колевич пакладав їжу на тарілки. Був насуплений. Може, через те, що йому доводилося не лише кувоварити, але й подавати, бо черговий помічник кока Елвін Шнейдер був змушений зайнятися справою куди важливішою і невідкладнішою.

Якщо американці просто мовчали, то росіяни сиділи чорніші чорної хмари, мов на похороні. Бліді, зуби зціплені, ніби розстрілу чекали. Дихали всі важко — так буває, коли гіббієш над страшенно складною задачею...

Он воно як! Якщо Белов серйозно заслаб і надовго відійде від роботи, росіяни опиня-

ться в невідгідному становищі: американці матимуть чисельну перевагу, стануть десь відсотків на п'ятнадцять сильніші. І коли дійде до сутички...

Але тоді діагноз, поставлений медиком-любителем Гураніним, — це відчайдушна спроба зберегти оптимізм! Адже, якщо в Белова менінгіт, штука вельми причеплива, заразитися можуть інші, американці з неменшим успіхом. Тоді, мабуть, сили знову зрівняються.

О'Брайена кинуло в дрож. Що за нісенітниця?..

Хоча хтозна... Якби там, нагорі, лежав хворий американець, а не росіянин? Тоді, можливо, і він, О'Брайен, думав би, як оце Гуранін. Мабуть, і він покладав би надії на менінгіт, як на порятунок.

В їдальню спустився капітан Гоз. Здавалося, очі в нього завали ще глибше, а півкола під ними геть почорніли.

— Увага! Прохання до всіх з'явитися в рубку відразу по обіді. Там на вас чекає лікар.

— А навіщо, капітане? — поцікавився хтось.

— Для профілактичного щеплення.

Запала тиша. Гоз попрямував до виходу. Головний інженер відкашлявся.

— А як Белов? — запитав він.

Капітан уповільнив ходу.

— Ми ще не знаємо, — відказав він не обертаючись. — Якщо ви захочете спитати, на що хворий Белов, відповім: цього ми поки що теж не знаємо.

Невдовзі біля дверей у рубку вишикувалася мовчазна черга. Люди зосереджено чекали, входили і виходили по одному. Надійшла черга О'Брайена.

Він увійшов, закочуючи, як наказали, пра-

вий рукав. У дальньому кінці рубки стояв Гоз і дивився в ілюмінатор з таким виглядом, ніби чекав прибуття рятувальної експедиції. На столі штурмана панував безлад. Він був заставлений мензурками зі спиртом і пляшечками з якоюсь каламутною рідиною.

— Що це за зілля, док? — поцікавився О'Брайен після уколу, коли йому вже дозволили відкотити рукав.

— Дуоплексин. Новий антибіотик, одержаний минулого року в Австралії. Межі його дії поки що не встановлено, але це найуніверсальніший і найсильніший засіб, який нині має медицина. Не вельми приємно запроваджувати в ужиток таке сумнівне зілля, але в Бенаресі мені казали на випадок якихось непорозумілих симптомів ввести кожному повну порцію.

— Гуранін говорив, ніби в Белова менінгіт,— проказав штурман.

— Це не менінгіт.

О'Брайен пом'явся ще хвилину, але лікар знову наповнював шприц і, по всьому видно, не збирався нічого пояснювати. О'Брайен глянув на нерухому спину капітана Гоza і наважився запитати:

— А як із знімками? Ще не проявили? Кортить подивитися.

Капітан відвернувся від ілюмінатора, заклавав руки за спину, пройшов по рубці.

— Белов, його скафандр і все спорядження в карантині.— Голос капітана звучав тихо.— Таке розпорядження лікаря.

— А-а, шкода! — О'Брайен розумів, що треба йти, але цікавість узяла гору. Ці двоє чимось дуже стривожені.— Белов сказав мені тоді по радіо, що марсіяни явно були гуманоїдами.

Такий самий шлях розвитку, як у нас. Дивина та й годі!

Шнейдер обережно опустил шприц.

— Такий самий шлях розвитку,—пробурмотів він.— Та сама еволюція і та сама патологія, хоча тут немає подібності з жодною хворобою, що спричиняється земними мікробами. Але сприйнятливість, зрозуміло, така самісінька.

— Себто ти вважаєш, що Белов підчепив якусь марсіянську хворобу?! — вигукнув здивовано О'Брайен.— Але ж це таке древнє місто! Жоден мікроб не може існувати так довго!

Маленький товстун Шнейдер рішуче випростався.

— Хто тобі сказав? На Землі відомо кілька видів, які могли б протриматися. А такі мікроби, як спори,— скільки завгодно.

— Але якщо Белов...

— Годі,— перервав капітан.— Не варто вам думати вголос, лікарю. І помовчуйте, штурмане, доки ми вирішимо довести це до відома всіх. Хто далі? — гукнув він.

Увійшов Том Смейзерс.

— Послухай-но, док, — почав він, — може, це й пусте, але в мене щось голова гуде, зроду такого не було.

Троє інших презирнулися. Шнейдер стиха, крізь зуби вилаявся, вихопив з нагрудної кишені термометр і поставив у рот Смейзерсу.

О'Брайен перевів подих і вийшов.

Увечері всім звеліли зібратися в їдальні, вона ж і спальня. Шнейдер сперся на стіл, витер долоні об джемпер і повернув стомлене обличчя.

— От що, хлопці, — сказав він.— Микола Белов і Том Смейзерс хворі. Белов — тяжко.

Симптоми: головний біль, жар. І те й інше швидко посилюється, з'являються різкі болі в спині, в суглобах. Це — перша стадія. Нині ця стадія у Смейзера. Щодо Белова...

Ніхто не прохопився жодним словом. Всі сиділи довкола, немов відпочиваючи, і знічев'я слухали. Гуранін і Лаятинський підвели голови над шаховою дошкою з таким виглядом, ніби з самої тільки чемності прислухаються до розмови, яка їх анітрохи не цікавить. Але коли Гуранін випадково скинув ліктем фігуру короля, жоден з них не нахилився її підняти.

— Щодо Белова, — після невеликої паузи вів далі лікар, — у нього тепер друга стадія хвороби. Для неї характерні раптові стрибки температури, марення, розлад усіх функцій організму. Себто повністю уражена нервова система. Організм настільки виведений із рівноваги, що порушилася нормальна діяльність перистальтики, і підтримувати хворого доведеться внутрішньовенними вливаннями. Сьогодні ввечері влаштуємо наочний урок внутрішньовенного живлення, щоб кожен із вас міг зробити укол хворому. Це про всяк випадок.

Гопкінс, радист, який сидів навпроти О'Брайена, нечутно ойкнув.

— Ось так. Що в них за хвороба — не знаю. Це, власне, все, що я мав вам сказати. В одному впевнений: хвороба не земна, принаймні мені ніколи не доводилося зустрічатися з таким коротким інкубаційним періодом і таким блискавичним перебігом. Певно, Белов підхопив цю хворобу в марсіянському місті і заніс її на корабель. Не уявляю, наскільки вона небезпечна, хоча в подібних випадках слід чекати найгіршого. Зараз у мене одна

надія: вони звалилися перш, ніж я встиг увести їм дуоплексин. Собі і решті я зробив укол. Все. Запитання є?

Запитань не було.

— Гаразд, — сказав Шнейдер. — Попереджаю, хоча в наших умовах це зайве: кожен, у кого заболить голова — все одно, ломить у скронях, тім'ї чи потилиці, — повинен прийти в ізолятор. Очевидно, ця штука дуже заразлива. Тепер присуньтеся ближче, я покажу вам, як робити внутрішньовенні вливання. Капітане Гоз, дозвольте продемонструвати на вас.

Він провів наочний урок, потім усі практикувалися, роблячи один одному уколи, а лікар прискіпливо слідкував за ними. Нарешті він зібрав своє причандалля, що гостро пахло дезинфекцією, і сказав:

— Гадаю, достатньо. В разі потреби, я певен, упораємося. На добраніч.

Він рушив був до виходу, та раптом зупинився. Озирнувся, обвів усіх присутніх довгим, вивчаючим поглядом.

— О'Брайен, — мовив тихо, — ходімо за мною.

«Що ж, — думав штурман, слухняно прямуючи за лікарем, — рахунок зрівнявся. Один росіянин і один американець. Хоч би так і лишилося!»

Шнейдер на ходу зазирнув в ізолятор і скрушно похитав головою. Очевидно, його найгірші сподівання справдилися.

— У Смейзерса друга стадія, — сказав він. — Швидко діє цей мікроб, бодай йому всячина! Видно, ми для нього — чудовий харч.

— Ти хоча б здогадуєшся, що це таке? — О'Брайен, як не дивно, ледве встигав за маленьким жвавим Шнейдером.

— Знаєш, я сьогодні дві години просидів над мікроскопом. Жодних ознак. Приготував купу мазків—кров, спинномозкову рідину, мокроту, взяв безліч усяких проб, у мене там ціла полиця пробірок. Усе це згодиться лікарям на Землі, якщо ми... ну, годі. Розумієш, це може бути фільтрівний вірус, або бацила, яку можна побачити лише тоді, коли її спеціально зафарбувати. В кращому випадку я її виявлю, але протиотруту ми виготовити все одно не встигнемо.

Идучи на кілька кроків попереду, Шнейдер ускочив у рубку, потім, на превеликий подив О'Брайена, замкнув за ним двері.

— Щось ти духом занепав, док,— озвався штурман.— Ми ж маємо білих мишей, на яких збиралися перевіряти марсіянську атмосферу, якби її все-таки виявили. Може, скористатися ними, як піддослідними тваринами, і спробувати виготовити вакцину?

Доктор Шнейдер невесело посміхнувся:

— За двадцять чотири години, мов у кіно. Я хотів би викинути такого коника, але тепер годі про це думати.

— Тобто... Що значить — тепер?

Шнейдер обережно сів, поклавши свою лікарську валізку на стіл, і кволо посміхнувся:

— У тебе немає аспірину, Прес?

О'Брайен мимоволі потягнувся до кишени джемпера.

— При собі немає, та здається...— У нього раптом затерпло всередині. — Давно почалося? — тихо спитав він.

— Наприкінці лекції, яку я вам читав про укули, але я був надто заклопотаний і не звернув уваги. По-справжньому відчув, коли вже виходив з їдальні. А зараз голова розва-

люється. Не підходь! — зестережливо крикнув він, коли О'Брайен, сповнений співчуття, рушив до нього.— Це, певно, не зарадить, однак тримайся подалі. Може, виграєш трохи часу.

— Покликати капітана?

— Якби він мені був потрібний, я б його покликав. За п'ять хвилин я ляжу в ізолятор. А зараз маю передати тобі свої повноваження.

— Повноваження? Так це ти і є?

Доктор Елвін Шнейдер кивнув і продовжував по-англійськи:

— Я — офіцер військової розвідки. Точніше, був ним. З цієї миті — офіцер ти. Слухай, Прес, мені важить кожна хвилинка. Припустимо, через тиждень хтось іще залишиться живим і буде вирішено спробувати повернутися на Землю (а це ризик заразити всю планету, чого я особисто не радив би, маю для цього цілком відчутні підстави). Так-от, ти мовчатимеш про свій чин і звання, як досі мовчав я. Коли вже не можна буде уникнути сутички з росіянами, скажеш нашим, хто ти. Пароль пам'ятаєш.

— «Обстріляно форт Самтер», — повільно проказав О'Брайен.

Він ніяк не міг звикнути до думки, що Шнейдер — офіцер військової розвідки. Втім, будь-хто з семи американців міг бути на його місці. Але Шнейдер?..

— Правильно. Якщо вам вдасться захопити корабель, спробуйте сісти в Каліфорнії, в Уайт Сандсі, де ми проходили тренування. Поясниш тамтешнім властям, за яких обставин я передав тобі свої повноваження. От і все, хіба ще два слова. Якщо ти теж занедужаєш, добре зваж, кому передати владу. Я хотів би обмежитися тобою. І друге. Може, я й

помиляюся... але мені здається, у росіян таку ж роль відіграє Федір Гуранін.

— Зрозуміло.— І лише тепер до О'Брайена нарешті дійшло: — Але ти казав, що впорснув собі дуоплексин. Отже...

Шнейдер підвівся, потер кулаком чоло.

— Боюся, що так. От чому вся ця церемонія досить-таки безглузда. Але свої повноваження я в будь-якому випадку мав передати іншому. Я передав. Нині, даруй, піду ляжу. Щастя тобі!

О'Брайен подався доповісти капітанові, що захворів Шнейдер. Тепер він розумів, що відчували під час обіду росіяни. Зараз проти росіян залишилося п'ятеро американців. І за все відповідає він.

Але біля каюти капітана, вже було взявшись за ручку дверей, він стенив плечима. Хіба не однаково? Як казав товстун Шнейдер: «Припустимо, через тиждень хтось іще залишиться живим...»

Власне, міжнародне становище на Землі і те, чим воно загрожує мільярдам людей, їх тут зовсім не обходить. Вони не можуть завести марсіянську хворобу на Землю, а раз вони не повернуться, у них мало надії знайти ліки. Вони прикуті до чужої планети, і їм залишається чекати, поки один за одним їх зломить недуга, чиї останні жертви загинули тисячі тисяч років тому.

А все-таки... неприємно бути в меншості.

До ранку вони вже не були в меншості. За ніч іще двох росіян підкосила ця невідома недуга, яку тепер всі називали «хворобою Белова». На ногах залишилося п'ятеро американців проти чотирьох росіян, але тепер ніхто й не думав про суперництво.

Гоз запропонував їдальню, вона ж і спальня, перетворити на лазарет, а всім здоровим перейти у машинний відсік. Він доручив Гураніну нашвидкуруч обладнати перед машинним відсіком камеру для опромінення.

— Всі, хто доглядає хворих, одягатимуть скафандри,— наказав він.— Перш ніж повертатися в машинний відсік, ставати під променевий душ найбільшої потужності. Лише після цього дозволяється зняти скафандр і приєднатися до інших. Це не вельми надійний засіб, гадаю; що такими пересторогами цей страшний вірус не знищити і себе не вберегти, але ми, принаймні, не сидимо згорнувши руки.

— Може, спробувати зв'язатися з Землею? — запропонував О'Брайен. — Повідомимо, що з нами сталося, ця інформація буде потрібна наступним експедиціям. Знаю, для такої відстані в нашого радіопередавача надто мала потужність. Що ж, спробуємо змайструвати щось схоже на маленьку ракету. Вкладемо туди листа. Можливо, колись її підберуть.

— Я вже міркував про це. Завдання не просте. Припустимо, ми з цим упораємося, та чи матимемо певність, що разом з листом не передамо на Землю і вірус? Навряд, щоб за нинішнього міжнародного становища спорядили нову експедицію. Ви знаєте не гірше від мене, що місяців через вісім-дев'ять, не більше... — капітан обірвав себе на півслові. — У мене болить голова,— тихо мовив він.

Усі підхопилися, навіть ті, хто цілий день доглядав хворих.

— Ви впевнені? — з відчаєм у голосі спитав Гуранін.

— Авжеж. Видно, цього нікому не уникнути. Гадаю, кожен із вас сумлінно виконуватиме свій обов'язок у алагоді. Будь-хто здатний мене замінити. Якщо потрібне буде слово командира і доведеться приймати якесь рішення, капітаном призначається той, чиє прізвище останнє за алфавітом. Упродовж усього часу, що вам залишився, живіть дружно. Прощайте!

Гоз повернувся і вийшов з машинного відсіку. Печать безмежної втоми лежала на його смаглявому обличчі і надавала йому дивної величі.

Того вечора на ногах залишилося вже тільки двоє — Престон О'Брайен і Семен Колевич. В якомусь отупінні доглядали вони хворих, вмивали їх, перевертали, робили внутрішньовенні вливання.

Обидва розуміли: це питання лише часу. Коли зляжуть вони, про них не буде кому подбати. Та вони й далі робили своє діло, щоразу приймаючи в скафандрах променевиї душ перед поверненням до машинного відсіку.

У Белова і Смейзерса почалася третя стадія хвороби — глибоке заціпеніння. Штурман занотував це в щоденнику Шнейдера під колонками температурних записів, що нагадували біржевий курс, коли Уолл-стріт особливо лихоманить.

О'Брайен і Колевич мовчки повечеряли. Вони ніколи не симпатизували один одному. Тепер, як лишилися вдвох, взаємна недоброчливість посилилася.

По вечері штурман припав до ілюмінатора і довго дивився, як сходять і зачочуються на чорному тлі неба Фобос і Деймос. За спиною у нього Колевич читав Пушкіна, доки заснув.

Вранці О'Брайен знайшов свого помічника на лікарняній койці. Колевич уже почав марити.

«І zostався лише один», — згадалася О'Брайену пісенька про десять негрят. Що нас чекає далі, друзі, що?..

Він знову взявся за обов'язки санітара і часто заговорював сам до себе. Так легше, бий його лиха година! Легше забути, що ти — єдина людина при пам'яті на всій цій червоній заплиженої планеті. Легше забути, що незабаром сконаєш. Легше зберегти хоч трохи здорового глузду.

Бо це — кінець. Ракета розрахована на екіпаж з п'ятнадцяти чоловік. В разі крайньої потреби нею могли б керувати п'ятеро. Припустимо, троє чи двоє, гасаючи туди-сюди, мов божевільні, виявляючи надзвичайну винахідливість, змогли б привести зореліт на Землю, не розбивши при посадці. Але один...

Навіть якщо йому і далі пощастить і «хвороба Бєлова» не звалить його з ніг, з Марса йому не вирватися. Він зостанеться тут, поки вистачить запасів їжі та кисню, а корабель поступово перетворюватиметься на іржаву домовину. Коли в нього заболить голова, настає розв'язка. Кінець. І нічого не вдієш.

Престон О'Брайен блукав по кораблю, що став раптом величезним і порожнім. Він виріс на ранчо, змалку звик до простору і відчував огиду до велелюддя. В польоті йому, мов камінчик у черевіку, докучала постійна необхідність бути між людей. Однак тепер його гнітила самотність. Коли лягав — снилися залюднені трибуни в дні бейсбольних матчів, задупливі пітні юрби, що ними повнилось нью-йоркське метро в години пік. Потім про-

кидався — і самотність знову глухо навалювалася на нього.

Щоб не збожеволіти, він навантажував себе всілякими дрібними справами: написав коротку історію експедиції для неіснуючого науково-популярного журналу, за допомогою електронних обчислювачів склав десяток варіантів курсу зворотної подорожі, з чистої цікавості — адже тепер це вже не мало ніякісінького значення — оглядав особисті речі росіян, щоб дізнатися, хто з них представник військової розвідки.

Виявляється, Белов. О'Брайен здивувався. Белов йому дуже подобався. Схоже, у вищих колах теж дещо тямили.

Дивно, але йому стало жаль Колевича! Пізно. Треба було з ним подружити раніше, а не тепер, коли всьому кінець.

Від самого початку вони не злюбили один одного. Колевич, певно, не міг примиритися, що за старшого штурмана не він, хоча в математиці куди сильніший. Його ж, О'Брайена, сердило, що помічникові бракувало почуття гумору.

Якось Гоз дорікнув йому за відверто неприязне ставлення до Колевича. О'Брайен тоді відказав:

— Це справді так. Але нічого не можу вдіяти з собою. З іншими росіянами я в прекрасних стосунках. А от Колевича, щиро кажучи, залюбки натомк би, так він мене дратує.

Капітан зітхнув:

— Невже ви не бачите, звідки та ворожість? Хіба не переконалися, що росіяни, члени екіпажу, порядні люди, з ними можна знайти спільну мову, але цього, бачте, не може бути, ви ж бо давно знаєте, що вони «звірі»

і їх треба всіх винищити. І от усі страхи, до-саду, гнів, усе, що, як вам здається, ви мали б відчувати до всіх росіян, ви переносите на одного. Він один стає для вас уособленням зла, офірним козлом за весь народ, і ви виливаєте на Семена Колевича всю ненависть, яку б хотіли звернути на інших росіян, але не можете, бо ви людина чуйна, розумна і бачите, що вони — славні люди.

У нас на кораблі гніздиться обоїльна не-нависть,— вів далі Гов.— Всім здається, що у них є для цього вагомі підстави. Хопкінс не-навидить Лаятинського, бо той нібито постій-но крутиться біля радіорубки і щось винюкує. Гуранін ненавидить Шнейдера, а за що — не розумію.

— Не згоден. Колевич із шкіри пнеться, аби мені дошкулити. Я напевне знаю. А Смей-зерс? Він ненавидить усіх росіян, усіх без винятку.

— Смейзерс — то окреме питання. Він вза-галі людина надто вразлива і не впевнена в собі, в експедиції йому доводиться нелегко. Він не може забути, що стоїть на останньому щаблі за коефіцієнтом розумового розвитку, а це аж ніяк не сприяє душевній рівновазі. Ви б йому дуже допомогли, якби порозуміли-ся з ним. Він був би радий.

— От,— О'Брайен зневажливо стеноу плечима.— Я не психолог і не філантроп. Спра-цюватися з Томом Смейзерсом мені вдалося, і все-таки можу терпіти його лише в незнач-них дозах.

Про це тепер теж доводиться шкодувати. О'Брайен ніколи не хизувався своїми неаби-якими здібностями. Йому здавалося, що ніколи й не думав про це. Та в передчутті загибелі,

яка поволі, але невпинно ближчала, збагнув: в глибині душі тішився своєю винятковістю, самовдоволено милувався собою. Усвідомлення своєї зверхності завжди було, мов затишна пухова перина, на якій приємно ніжитися. І він ніжився. Своєрідна недуга. Подібно до недуги під назвою «Гуранін проти Шнейдера» або «Смейзерс проти всіх».

Можливо, міркував О'Брайен, усі вони захворіли не на Марсі, а привезли з Землі на цю славу піщану планету недугу, яку можна назвати Хворобою Людства. От вона їх і жере, бо тут для неї немає іншої поживи.

О'Брайена пересмикнуло від таких думок.

Треба щось робити, бо так і збожеволіти можна.

— Краще вже розмовляти сам із собою. Як ся маєш, друже? Голова не болить? Нічого не ломить, втоми не відчуваєш? Тоді ти, мабуть, уже помер, любий друже!

Вдень, зайшовши до лазарету, він зрозумів, що у Белова, очевидно, вже четверта стадія хвороби. Смейзерс і Гоз ще лежали без пам'яті, а геолог отямився.

Він стривожено роздивлявся довкола, погляд його широко розплющених очей був гарячковий і моторошний.

— Як ви себе почуваєте, Миколо?

Ніякої відповіді. Голова повільно повернулася — Белов дивився йому просто в очі. О'Брайен здригнувся. «Кров холодне, коли на тебе так дивляться», — думав він потім у машинному відсіку, скидаючи скафандр.

Може, на цьому все скінчиться? Може, від «хвороби Белова» не вмирають? Шпейдер казав, що вона уражає первову систему, отож людина, можливо, просто божеволіє?

— Весело, — бурмотів О'Брайен. — Дуже весело...

Він підобідав і ступнув до ілюмінатора. В очі впала пірамідка, яку вони встановили в перший депь перебування на цій планеті, — єдине, на чому можна зупинити погляд у цій горбистій пустелі, де вітер ганяє хмари куряви. «Перша експедиція Земля—Марс. В ім'я життя людства».

Гоз поквапився поставити пам'ятник. Напис слід переробити. «Перша і остання експедиція Земля—Марс. У пам'ять людства, якого більше не існує — ні тут, ні на Землі». Так було б точніше. Адже ясно, що експедиція не повернеться, від неї не буде жодних відомостей. Невдала експедиція стане приводом для війни.

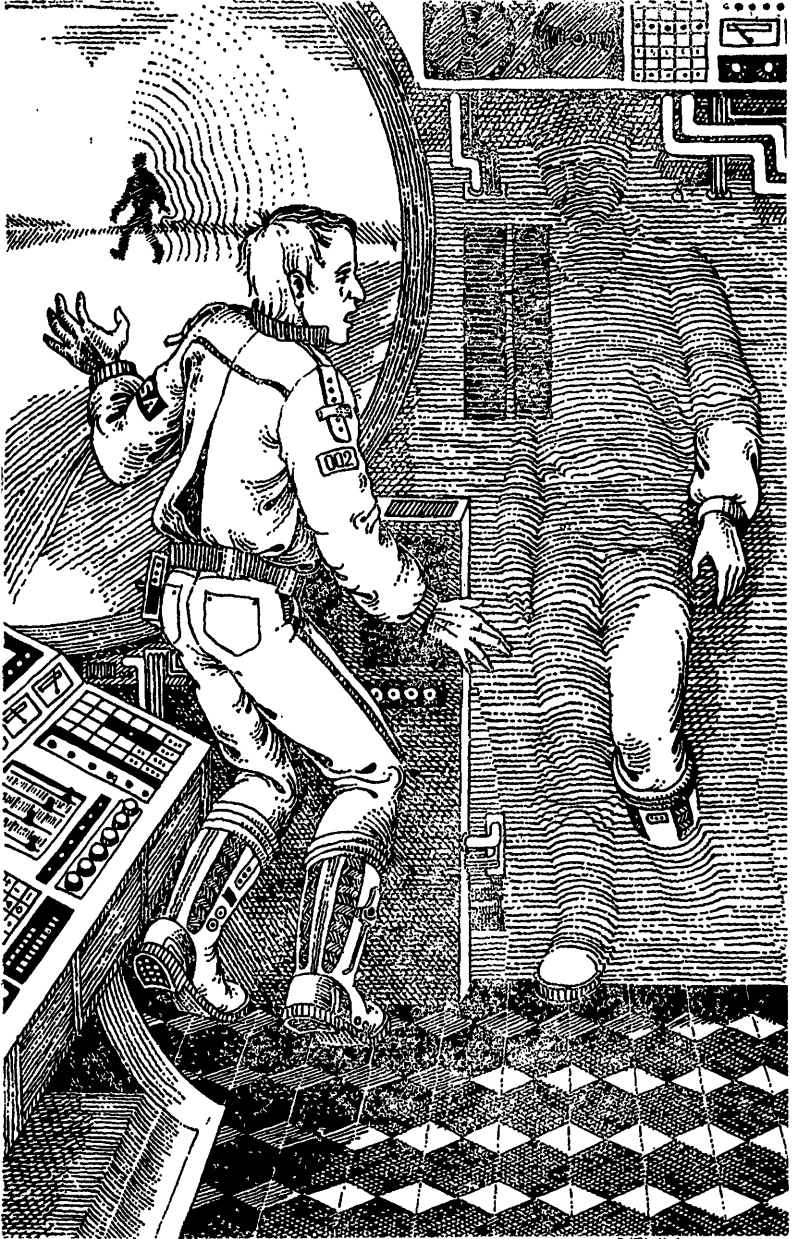
— Гоз, напевно, оцінив би іронію долі, — криво посміхнувся О'Брайен.

Позаду щось дзенькнуло. Він озирнувся.

Чашка з блюдцем, не прибрані після обіду, кружляли в повітрі! Штурман примружився, потім повільно розплющив очі. Справді, чашка з блюдцем неквапливо вальсували, торкаючись одне одного, немов цілуючись. Згодом вони опустилися на стіл, раз-другий легенько підскачили, ніби м'ячики, і завмерли.

Може, він і не помітив, коли теж підхопив «хворобу Бєлова»? Може, буває й так, що без головного болю, без жару і високої температури одразу настає остання стадія — галюцинації?

З лазарету почувися якісь дивні звуки. О'Брайен, навіть не подумавши натягти скафандр, кинувся туди й ошелешено завмер на порозі. Кілька ковдр плавали в повітрі, точнісінько так, як перед тим чашка з блюдцем.

Літали, мов підхоплені вихором. В повітря піднявся ще якийсь дріб'язок: термометр, коробка, одяг.

Хворі тихо лежали на койках. У Смейзерса, видно, теж настала четверта стадія. Так само неспокійно перекочувалася голова на подушці, той самий моторошний погляд, від якого мороз поза спиною пробігає.

О'Брайен озирнувся: койка Белова була порожня. Що сталося? Невже він підвівся у маренні і кудись пішов? Чи йому стало краще? Де ж він?

О'Брайен заходився ретельно обшукувати корабель, раз у раз гукаючи росіянина на ймення. Переходив з відсіку у відсік і дістався нарешті до рубки. Але й тут Белова не було.

Розгублено кружляючи по рубці, О'Брайен випадково кинув погляд на ілюмінатор. І там він побачив Белова. Без скафандра!

Неможливо, немислимо! Нічим не захищеній людині і хвилини не прожити на мертвому голому Марсі, де немає чим дихати! Проте Микола Белов ішов по піску безтурботно, як по Невському проспекту. Потім обриси його постаті дивно розпливлися — і він зник.

— Белов! — закричав О'Брайен. — Що це, господи! Белов!

— Він подався оглянути марсіянське місце, — почувся за спиною голос. — Скоро повернеться.

Штурман рвучко озирнувся. Нікого. Невже зовсім з глузду з'їхав?

— Ні, ні, — заспокоїв його той самий голос.

І просто з підлоги, ніби він пройшов не крізь сталь, а крізь туман, піднявся Том Смейзерс.

— Що з вами усіма коїться? — приголомшено спитав О'Брайен.— Що це значить?

— П'ята стадія «хвороби Белова». І остання. Поки що її досягли ми з Беловим, для інших вона саме наступає.

О'Брайен ледь дістався крісла і плюхнувся у нього. Поворушив губами, але не міг здобутися на слово.

— Ти гадаєш, від «хвороби Белова» ми стаємо чародіями? — спитав Смейзерс.— Не в тім річ. Насамперед це зовсім не хвороба.

Вперше Смейзерс дивився йому прямо в лице, і мимохіть О'Брайен відвів очі. То був не просто страшний погляд, яким Смейзерс дивився на нього раніше на лікарняній койці. Було так, ніби... це зовсім і не Смейзерс. Хтось незрозумілий, таємничий, невідомий.

— Так-от, причина всього — мікроб, але не паразитуючий в організмі, а співіснуючий з ним. Це симбіоз.

— Симбіоз?

— Цей мікроб схожий на кишкову паличку — він корисний. Надзвичайно корисний.

О'Брайену здалося, ніби Смейзерс насилу знаходить потрібні слова, добирає їх так старанно, немов... говорить з малою дитиною.

— Саме так, — сказав Смейзерс.— Спробую пояснити. Мікроб «хвороби Белова» гніздився в нервовій системі марсіян, як кишкові бактерії у нас у шлунку. Одні й другі — мікроби симбіотичні, вони допомагають організмові, в якому існують, підвищують його життєдіяльність. Мікроб Белова діє всередині нас, ніби нервовий трансформатор, він майже в тисячу разів посилює духовну міць.

— Тобто ти став в тисячу разів розумнішим?

Смейзерс насупив брови.

— Важко пояснити. Так, якщо хочеш, у тисячу разів зростають духовні сили і здібності, здатність передавати думки на відстані і долати простір... Наприклад, де б не був Белов, ми з ним безперервно спілкуємося. Він майже повністю володіє навколишнім середовищем, тому воно не може йому фізично зашкодити. Чашка, ковдри, все інше, що тебе налякало, літало в повітрі, коли ми почали робити перші досліди з нашими новими здібностями. Нам іще доведеться багато до чого звикати.

— Але...— в голові у О'Брайена все переплуталось, і він насилу вхопився за першуліпшу думку: — Але всі ви були тяжко хворі!

— Цей симбіоз встановлюється не так-то й легко,— погодився Смейзерс.— І людський організм не такий, як марсіянський. Тепер уже все позаду. Ми повернемося на Землю, прищепимо там «хворобу Белова», якщо хочеш і надалі так це називати, і почнемо займатися дослідженням часу і простору. Хотілося б, зрештою, розшукати марсіян у тому місці, куди вони переселилися.

— І тоді почнуться війни, яких ми і в страшних снах не бачили!

Той, хто був раніше помічником інженера Томом Смейзерсом, заперечливо похитав головою:

— Вовн більше не буде. Серед тисячократно зрослих духовних здібностей є одна, пов'язана з тим, що можна назвати моральними поняттями. Ми, ті, хто прилетів сюди, спроможні відвернути будь-яку війну. Коли ж нервова система жителів Землі сприйме мікроб

Бєлова, будь-яка небезпека війни зникне на-
завжди. Ні, воєн більше не буде.

Мовчанья. О'Брайєн збирався з думками.

— Що ж, — нарешті озвався він. — Вихо-
дить, недаремно ми прилетіли на Марс, де що
тут знайшли, чи не так? Якщо ми будемо
повертатися на Землю, то я, мабуть, піду ви-
вірю взаємне положення планет і розрахову
курс.

І знову цей дивний погляд Смейзерса.

— Не треба, О'Брайєн. Ми повернемося не
тим способом, яким прилетіли сюди. Ми це
зробимо, ну, скажімо... швидше.

— Ну що ж... Гаразд, — нетвердим голосом
погодився О'Брайєн і підвівся. — Доки ви тут
розробите все в подробицях, я одягну ска-
фандр і збігаю в це марсіянське місто. Я й
сам не від того, щоб підчепити «хворобу Бє-
лова».

Той, хто раніше був Томом Смейзерсом,
щось промурмотів. О'Брайєн зупинився мов
укопаний. Він раптом збагнув, що означає цей
таємничий погляд, яким дивився тоді на нього
Бєлов, а тепер Смейзерс.

В цьому погляді було безмірне співчуття.

— Так, — незвично м'яко і ласкаво сказав
Смейзерс. — Ти не зможеш заразитися «хво-
робою Бєлова». У тебе природний імунітет.

Карл Гайнц Тушель

**НЕПРИМІТНИЙ
МІСТЕР МАКГАЙН**

ВСТУПНА ПРИМІТКА

Те, про що йтиметься далі, з погляду чисто технічного в сьогодні річчю цілком імовірною. Безперечно, втілення такого задуму пов'язане поки що з різного роду труднощами. Отож усе, про що йтиметься далі,— цілковитий вимисел.

А з другого боку, коли згадані труднощі будуть усунуті, може статися, що не буде вже потреби у здійсненні такого задуму — з поглядом як особистого, так і суспільного.

Але припустімо лишень, що така річ уже реально існує, тоді вся подальша історія

постає вже у вигляді аж ніяк не цілковитого вимислу.

Лейтенантові Сему Меттісону не до душі були гучні справи. Правду кажучи, навряд чи в кримінальній поліції міста Мідлтона (штат Іллінойс) хтось міг би згадати бодай щось, що було б до душі Семові Меттісону, крім хіба що думки про близьку вже пенсію. Але про те, що лейтенант був честолюбний навиворіт і будь-що намагався чимшвидше позбутися гучної справи, коли вже така траплялася,— про це знали всі і навіть розуміли його. Бо за гучними справами стоять звичайно великі люди, отож, хоч як крутись, а на якомусь етапі розслідування неодмінно потрапиш у кепську ситуацію, коли змушений будеш наступати на мозолі котромусь з отих великих. А для дядька Сема, як прозивали Меттісона, дипломатія була річ майже незбагненна.

Прізвисько дядько Сем, хоча й панобливе, нітрохи не пасувало до цього опасистого чоловіка з грубим обличчям, яке набувало добродушного й мирного виразу лише в ту мить, коли лейтенант розкошував від думки, що зараз він обкрутить круг пальця свого візаві, а той про це й гадки не має. Це, звісно, була не така вже й приваблива риса, та кожен, зрештою, повинен мати якусь втіху від своєї праці.

На початку своєї багаторічної служби він, певне, був енергійний, винахідливий, ініціативний або навіть мав якісь ідеали, тепер у нього залишився тільки єдиний ключ, що ним він відкривав обставини будь-яких злочинів: треба лише з'ясувати, про яку суму йшлося, все інше — механічна робота.

Отож великі злочини були Семові Меттісону осоружні. Але, на щастя, випадок, який він зараз розслідував, був, здавалося, звичайнісінький — невелике пограбування банку.

Тут, власне, все було ясно: якийсь невідомий украв у банку близько двадцяти тисяч доларів, і треба було тільки знайти того невідомого. Ускладнень не передбачалося — люди, що грабували банки, самі, як правило, не мали в них великих рахунків.

— Сержанте, приведіть касира! — сказав лейтенант Сем Меттісон.

Сержант Нед Пінкертон (його справді так звали, і він щоразу, коли хтось висловлював з цього приводу подив, не пропускав нагоди, щоб сказати: «Хіба міг я з таким ім'ям стати не криміналістом, а кимось іншим?») привів касира — підстаркуватого вузькоплечого чоловіка зі шпакуватим чубом: до його обличчя назавжди прилипла професійна усмішка, і через те він і тепер мав такий вигляд, ніби радів власному нещастю.

Лейтенант кивнув сержантові, і той поставив ряд звичайних запитань: ім'я, рік народження і таке інше.

Потім він запропонував касирові розповісти, як усе сталося.

— Той чоловік підійшов до віконця й поклав портфель на стіл. А тоді тихенько сказав мені, що, коли він зараз натисне в кишені на кнопку, з портфеля почне стріляти автомат, і що він так зробить, якщо я спробую зняти тривогу або ще якось привернути до себе увагу. Через це я не міг навіть опустити перед собою куленепробивне скло, бо воно впало б якраз на портфель. Отож мені лишилося спакувати для нього гроші в торбинку, таку, яку

звичайно беремо для розрахунків з власниками невеличких магазинів. А тільки-но він вийшов, я відразу дав сигнал тривоги.

— І ви повірили йому з отим автоматом? — глузливо запитав сержант.

— Я касир, а не психолог,— відповів допитуваний із сумною усмішкою, хоча в голосі його вчувалося навіть якесь приховане зухвальство.

— Ну, гаразд,— уже серйозно мовив сержант.— Змалюйте зовнішність того типа.

Опис виявився напрочуд невиразним: нічим не примітний, середній на зріст чоловік десь так від тридцяти до сорока років.

— І серію послідовно пронумерованих баннотів ви, певна річ, у ті гроші не вклали?

— Він дуже пильно дивився! — відповів касир.

— А тепер уважно послухайте мене, — встряв у розмову лейтенант.— Я міг би прочитати вам лекцію про громадянський обов'язок або про колишні ідеали Америки, та я волію не робити цього. Я бачу, що ми з вами приблизно однакові роками, обидва скоро підемо на пенсію і хотіли б мати її по змозі без зайвих вирахувань. Тому я пропоную вам укласти угоду; це, на мою думку, буде для вас зрозуміліше, ніж дурне розпатякування на теми моралі. Просту угоду, без ніяких збитків. Якщо мені не пощастить знайти злочинця в цій справі, я позбудуся пенсії або якоїсь її частини. Ваша пенсія так само залежить від того, як ви поведетеся в цій справі. Але якщо ви допоможете мені і я одержу мою пенсію повністю, я відповідним чином, де слід це робити, доповім про вашу допомогу. Зрозуміло? А тепер кажіть, що знаєте!

Певна річ, що лейтенантовій пенсії навряд чи щось загрожувало. Подумаєш, велике діло — нез'ясована справа! Але знати про це касирові не конче потрібно. І щоб йому не спало таке на думку, сержант відразу приголомшив його запитанням:

— Бандит нічого не сказав про те, що в нього є ще чимало таких портфелів і, в разі потреби, він може принести одного до вас додому, якщо ваша пам'ять буде занадто добра?

Касир кивнув головою.

— А може, це наводить вас на думку, що в портфелі не було ніякої зброї? — висловив припущення сержант.

Холодна іронія полісмена, здавалося, збадьорила касирову пам'ять.

— Мені тільки впало в очі, — мовив він, — що в бандита якась чудна манера розмовляти. Але я не знаю...

— Точніше! — перебив сержант. — Яка говірка?

— Ні, це не говірка, це скоріше... коли він говорив, то майже не рухав губами, і все звучало, наче завчене напам'ять. Це справляло якесь зловісне враження.

— І це все, що ви згадали?

Касир боязко кивнув головою. Сем Меттісон подав сержантові знак.

— Можете йти! — сказав сержант. — Близькими днями нікуди не виїздіть із міста, може статися, що ви нам будете потрібні! — Він так само майже не рухав губами, і все звучало, як завчене напам'ять.

— Наклав повні штани! — констатував Сем Меттісон, коли касир вийшов.

— Авжеж. А проте той тип справді, очевидно, зразок непримітності, — сказав сер-

жант.— Його ніхто не примітив! Свідків ми більше не матимемо. Телевізійна служба банку, що спостерігає за віконцями, хоча й бачила того типа, але саме тоді робився відеозапис у другому кінці залу, а цей тип не викликав у співробітників телевізійної служби ніякої підозри. — Сержант помовчав. — А може, з касиром про все було домовлено заздалегідь?

Лейтенант заперечливо похитав головою:

— Дурниці! Прикинь-но суму пенсії, яку він незабаром одержуватиме,— приміром, так десь протягом років на десять. Вийде куди більше як половина двадцяти тисяч. Що ми ще маємо?

— Відеозапис телевізійної служби, зроблений на стоянці перед входом до банку. Там він неодмінно має бути.

— Гаразд. Перепиши номери всіх машин, що від'їздили в той час від банку, і перевір.

Наступного дня стало відомо: з усіма машинами було все гаразд, окрім однієї. Як запевняв її власник, вона мала протягом цих годин стояти біля будинку на Чикаго-стріт, 20, а тим часом він упізнав її у відеозапису серед інших машин, що стояли перед банком. Криміналісти перетрусили в машині геть усе, та не знайшли нічогосінько.

Цей слід так само уривався.

Проте богиня криміналістики, здавалося, була прихильна до Сема Меттісона та його сержанта. Дорожня поліція затримала кількох п'яних водіїв із міських сміттярів, через яких сталася аварія. У кожного з них у кишенях було повно банкнотів, усього на суму 19 231 долар, а в їхній машині знайшли банківську торбинку для грошей.

Коли сміттярі протверезіли, Меттісон сказав, щоб їх привели до нього.

— Ну, признавайтесь, хто з вас, хлопці, був у банку? — запитав лейтенант.

«Хлопці», всі як один — підстаркуваті чоловіки, мали знічений вигляд, проте мовчали.

— Ну що — мову відібрало? — знову запитав лейтенант і напустив на обличчя лютий вираз, — цього при його зовнішності було цілком досить, щоб у будь-якого дрібного злодюжки відразу виникала потреба говорити.

Один з чоловіків нерішуче сказав:

— Дурнішого не вигадась, ви нам не повірите... Ми й самі не могли втямити...

Лейтенант мовчки грізно втупився в затриманих.

— Ми знайшли гроші, — через силу промовив сміттяр, — ...у баку для сміття, і... я знаю, що ми повинні були їх здати, але... — Він замовк.

Сем Меттісон якусь мить не знав — чи йому вибухнути гнівом, чи зареготати. А оскільки він не знав, на що йому зважитися, то, як і досі, мовчав.

— Справді, — підтвердив уже другий затриманий, — це було на Чікаго-стріт, двадцять.

Лейтенант нашорошив вуха, проте не видавав свого зацікавлення й удавано байдуже запитав:

— І ви, звісно, маєте алібі?

— Де ви були позавчора двадцять п'ять хвилин на одинадцяті? — офіційним тоном запитав сержант.

По обличчю одного із сміттярів майнув радісний промінчик:

— Ми саме розвантажувалися, це навіть у нашій путівці записано, — відповів він.

— Вивести їх! — наказав лейтенант.

— Ну, що ти про це думаєш, Неде? — запитав він свого колегу, коли вони залишилися самі.

— Експертиза виявила на банківській торбинці сліди покидьків, але вони можуть бути й від рук сміттярів. Та хоч би там що — не ці хлопці доклали до діла рук. Такі обличчя не сховаються за непримітністю. До того ж — хіба, вчинивши таке пограбування, побіжить хтось наступного дня з усіма грішми в кишенях по пивницях? А якщо вони були помічниками чи співучасниками цього діла, то чого тоді в них опинилися всі гроші? І навіщо ця потолоч була потрібна бандитові?

— Я теж не знаю, — позіхнувши, сказав лейтенант. Оскільки гроші знайшлися, дальше розслідування його не цікавило. — Візьми-но тямущих хлопців і поїдь подивися на той будинок на Чікаго-стріт, двадцять!

Бандита, що пограбував банк, у будинку на Чікаго-стріт, звичайно, не виявилось, натомість привезено свідчення, навіть подвійне свідчення, що його Сем Меттісон з огляду на весь свій професійний досвід міг би кваліфікувати як брехливе, та воно виявилось, на жаль, цілком незаперечним.

На першому поверсі мешкали дві сестри, вже підстаркуваті жінки, і вони бачили все: як невідомий зайшов у двір — їхній словесний портрет невідомого був такий же невиразний, як і в касира, — і кинув щось у бак із сміттям, і як десь за годину по тому приїхали сміттярі, як вони перекинули ненароком один з баків, і як на асфальт упало раптом

щось сіре, і як усі троє понахилялися до цього предмета і, зрештою, не викинули його знову до сміття, а забрали з собою.

— Це ще щастя,— сказав сержант Нед Пінкертон,— що в цьому районі стоять старі баки, а то всі грошки могли б зникнути в сміттєпроводі!

— Я не раз бачив,— роздратовано мовив лейтенант,— як факти начебто самі собою склалися в струнку й безперечну версію, а насправді все було не так. Проте мені ніколи ще не доводилося бачити, щоб хтось крав двадцять тисяч доларів, аби викинути їх у сміття. Такого не зробить навіть божевільний. Та хай там як — банк має свої гроші, а преса свою сенсацію: «Грабіжник банку кидає гроші в бак для сміття», «Божевільний краде 20 000», «Чи злодій з американців?»

Останнє запитання аж ніяк не було вигадкою репортерів, воно справді хвилювало багатьох. Отак з доброго дива викинути гроші? Такого не вчинить жоден американець, навіть більше, можна сказати — це не по-американському... Ні, коли б злочинця схопили, він не міг би розраховувати на співчуття судових присяжних.

Лейтенантові було байдуже до преси, тим більше, що цього разу вона не могла дорікнути поліції за бездіяльність: гроші знайдено. Отже, він не побоювався, що дістане прощухана за цю справу, але й не сподіювався на якусь винагороду, а тому був дуже-таки здивований, коли дістав запрошення завітати увечері до господи Гарріса Флетчера — директора банківського філіалу.

— Може, ви йому потрібні як принада на вечірньому прийомі? — висловив припущення

сержант. — Або ж він запропонує вам бути його приватним детективом.

— Дурниці, — буркнув лейтенант, — тоді він запросив би мене до себе в контору. А щодо цих вечірніх прийомів, то я ж не якась там кінозірка!

— А може, він побоюється за долю валюти, — й далі іронізував сержант, — якщо викидання грошей на смітники стане модою?

Сем Меттисон, прибираючи на своєму письмовому столі, бурчав:

— Принаймні доведеться піти туди, а там буде видно. Це не з доброго дива, бо, як правило, такі особи уникають спілкування з нашим братом!

Перша несподіванка чатувала на Сема Меттисона на порозі флетчерівської вілли, коли директор сам відчинив йому двері, друга — як зауважив лейтенант, — він був єдиним гостем директора, і третя — господар признався, що родина його поїхала відпочивати, а прислугу він на сьогодні відпустив.

Таким чином Сем Меттисон дійшов висновку, що банкірова справа до нього — не іграшка. Те, що цей містер Флетчер, який належав до аристократів їхнього міста, хоче щось від нього і, до того ж, щось незаконне, — було абсолютно очевидно.

Проте спочатку директор виявив удаваний інтерес до роботи поліції, подякував за швидке розслідування грабунку і в паузах між кількома чарками віскі ніби ненароком зауважив: фінансист повинен уміти розібратися в усіх царинах, і він, приміром, багато чого завдячує саме тому, що час від часу розмовляє з досвідченими практиками з тієї чи іншої професії, і таке інше.

Сем Меттисон ледве стримався, щоб не усміхнутися, коли зауважив, що господар його промацує. Він не вагаючись відповідав на запитання про те, як він оцінює ту чи іншу ситуацію, які в нього зв'язки, які бажання; і що далі тривала ця гра, то впевненіше він відчував ґрунт під ногами. В цій грі паркет міг вислизнути з-під ніг у його співрозмовника, а не в нього.

«Директор банку,— думав лейтенант,— теж тільки найманий службовець, хоча й з високою платнею. Чим вища його платня, тим більша в інших спокуса — зіпхнути його з посади. Але що робить людину придатною для її посади? Тут, у філії, в цьому звичайному собі місті. Те, що він уміє рахувати? Безперечно, це він повинен уміти. Але політика робиться в головному відділенні банку, а для всього іншого він має своїх людей. То що ж тоді? Йдеться про те, яке він справляє враження! Жодної плямки не повинно бути на репутації. Так воно й є. Отже? Шантаж. Цікаво, цікаво, як ти дійдеш до цієї теми».

Директор банку Флетчер уже й сам, здавалося, помітив, що починає плутатись у словах і що лейтенант принаймні здогадується, до чого все йдеться.

— Як там із злочинцем? Ви його затримали? — несподівано в лоб запитав він.

— Навряд чи це можливо,— мляво відповів Сем Меттисон.— Напевне, доведеться здати цю справу в архів.

— Наша фірма дуже зацікавлена в тому, щоб злочинця спіймали! — пояснив директор.

Сем Меттисон уважно глянув на нього.

— Той тип, певне, несповна розуму,— провадив далі директор,— і він небезпечний,

якщо навіть зброя в портфелі — звичайнісінький блеф. У разі його затримання громадськість безперечно буде задоволена, якщо ви його відразу знешкодите, не наражаючи на небезпеку себе і своїх підлеглих. «Виходить, ми повинні усунути твого супротивника, — думав собі Сем Меттисон, — отже, він щось про тебе знав. Але це тобі не дешево обійдеться! Не відбудешся однією вечерею з кількома чарками віскі!» Вголос він промовив:

— Це, певна річ, найкращий для всіх нас вихід, та як нам його знайти?

Директор Гарріс Флетчер сягнув рукою до кишені і дістав записку, на якій стояло шість прізвищ.

— З котримсь із одних він хоч би там що, а мусив мати тісний контакт, — сказав він.

Лейтенант не поспішав дивитися в записку.

— В таких справах я завжди прагну до ясності, — сказав він. — Яка ціна смерті ціві людини?

Директор написав на папірці «10000», а тоді зіжмакав його в грудочку.

Сем Меттисон не був жадібний до грошей. Але тут він спіткав нарешті свій шанс, такий, як його колеги у великих містах мають значно частіше. Саме тому він і миті не вагався, але й не торгувався про ціну.

— Чим він вам упікся, цей тип, і що це за прізвища? — запитав він поважно.

Директор люто витріщився на нього.

— Повинен же я мати принаймні якусь зачіпку, — пояснив Сем.

Директор тяжко зітхнув.

— Одна дурниця, вчинена замолоду. Сьогодні, власне, немає вже значення, в чому во-

на полягала. Дещо пов'язане з цими людьми і не викрите тоді. Тільки оці шестеро можуть щось знати про це.— Він підвівся і став ходити туди-сюди.— Минулого тижня мені зателефонували. Я змушений був викласти гроші.

— І ви гадаєте,— запитав лейтенант,— що шантажист і той грабіжник з банку — одна й та сама особа?

— Я певен, бо...— Директор завагався.

— Бо?

Директор важко упав у крісло й простогнав:

— Бо шантажист прислав гроші назад!

— Сто чортів! — вихопилося в лейтенанта.

— Я сказав те саме,— похмуро мовив директор. — Звичайний шантаж — це ще можна стерпіти. Але ж тут ідеться, певне, про якісь попередні заходи, що мають зробити мене піддатливішим, я ще не знаю — задля чого!

Сем Меттісон підвівся.

— Принаймні в цих витівках вгадується система. Витівки нез'ясовані, проте систему можна дослідити. Поки що я не маю більше запитань.

Директор провів гостя до дверей.

— То ми домовилися з вами, що справу слід офіційно закрити? — запитав він.

Лейтенант ствердно кивнув.

Генрі Вілкінс, двадцятип'ятирічний репортер кримінальної хроніки в газеті «Мідлтон Стар», худорлявий довгань з блідим обличчям, огинався в сьомому поліційному відділку, сподіваючись перехопити якусь сенсацію, що на півдорозі від друкарської машинки до ротаційної машини набуде вигляду дзвінких монет. Він

любив сидіти тут і чекати на пригоди, ліниво віддаючись розмірковуванню про бога і про весь світ. Журналіст із Генрі Вілкінса був цілком пристойний, не зовсім безталанний і досить-таки проникливий. Досвідчені аси криміналістики, може, й не завжди хвалили його репортажі, та часто дослухалися до його думки. Сам він убачав різницю між собою й криміналістами передусім ось у чому: вони мріяли про те, щоб гучних пригод якомога меншало, а він тим часом сподівався, що їх дедалі більшатиме. Те, що цим самим він бажав декому зі своїх співгромадян нещастя, а то, може, й наглої смерті, спершу його пригнічувало, та після тривалих роздумів він дійшов висновку, що самому тут нічого не вдіяти і що, власне, ніхто не має права тішитися своєю роботою: адже конструктор пускає у світ не тільки нові автомати, а й нових безробітних, залізничний машиніст везе людей не тільки на курорти, а й до призовного пункту, звідки їх відправляють на війну, — і таке інше. Та коли вже Генрі Вілкінс сидів отут і пильнував свого діла, то все, що діялося навкруги, він ту ж мить уловлював і реагував блискавично: от і зараз, коли черговий сержант, почувши телефонний дзвінок, узяв трубку й назвав себе, а тоді тихенько мовив до свого колеги: «Дядько Сем. Цікаво, що йому від нас треба?» — репортер, певна річ, відразу згадав про пограбування банку і наставив вуха. За роки своєї роботи він натренував слух до неймовірної здатності чути на відстані голос у телефонній трубці.

— Про кого? Баткінса? Баткінс, Джеремі Джешуа — а, то це той придуркуватий професор!

— Чому придуркуватий? — почув репортер з телефонної трубки.

— Це той, що зробив зі свого будинку фортецю, майже як атомне бомбосховище; дивак, казково багатий, старий парубок. А що з ним сталося?

З відповіді репортер зрозумів лише, що лейтенант питає за професора не службово, а з чисто особистої цікавості, і це, певна річ, насторожило його ще більше.

— Баткінс... Щось таке пригадую, стривайте... Ага, згадав,— так, позавчора дзвонив хтось, теж професор — у нас їх тут, отих головатих, повно: так-от, отой, що дзвонив, питав поради, що йому робити: Баткінс, батче, не з'явився до нього на шаховий вечір, що він їх улаштовує щотижня. Чортзна-що! Я йому відповів, що нічим не можу йому допомогти,— у нас ніхто не грає в шахи!

Цього разу репортер не розчув, що сказав Сем Меттісон, але з сержантової відповіді все зрозумів:

— Хто телефонував? Стривайте, зараз подивлюсь. Ага — Чарлз Гарднер, Річмонд-стріт. Це все? Радий був стати вам у пригоді, пане лейтенанте!

— Ну, що ж, хлопці, сьогодні, либонь, нічого вже чекати,— сказав репортер, потягся і неквапливо почвалав з кімнати. Проте, вийшовши надвір, він метнувся до своєї машини й одразу натис на стартер. Він чудово знав «дядечка Сема»: тільки щось надто важливе могло затримати його в таку годину на службі, а коли він ще й удавав, ніби допитується тільки з особистої цікавості, то діло тут украй нечисте.

Семові Меттісону неважко було довідатися,

хто з людей, згаданих у записці директора банку, ще живе в місті. Їх було трое. Лейтенант зв'язався телефоном з усіма поліційними відділками і, діставши довідку з сьомого, відразу поїхав до отого Чарлза Гарднера.

Будинок на Річмонд-стріт, 42 був такою ж, як і інші, віллою для однієї родини, не вельми розкішною, але й не надто скромною на вигляд. У вікнах світилося, — отже, хтось був дома. Вийшовши з машини, Сем подзвонив. Двері відчинив старий, хирлявий на вигляд, сивий чоловік. Лейтенант показав документ, і господар запросив його в дім.

Сема Меттісона взяла досада, коли його привели до кімнати, де, крім невеличкого стола та двох крісел, був іще тільки письмовий стіл, а по всіх стінах — книжкові полиці. Він вважав, що його професія — розгадувати таємниці найрізноманітніших людей, і пишався тим, що в більшості випадків йому це вдавалося; проте його завжди приголомшували книжкові стіни, бо він не зовсім неслухно вважав, що вони приховують тисячі таємниць, яких йому не розгадати піколи. Щоб погамувати в собі ніяковість, він вирішив бути по-світському невимушеним і шукав нагоди, щоб показати себе з цього боку. На всіх стінах кімнати було єдине вільне від книжок місце, де висів портрет привітного старигана з розкуйовдженим сивим волоссям.

— Ваш батько? — спитав Сем Меттісон і кивнув головою в бік портрета.

Господар чемно усміхнувся.

— В певному розумінні — так, — відповів він, тактовно змовчавши, що то Альберт Енштейн. — Може, вип'єте чогось? Чаю, кави чи віскі?

Але лейтенант зауважив, що його незвична спроба не досягла мети.

— Що ви знаєте про Баткінса? — спитав він, не відповівши на запрошення.

— Так чи так, я завтра однаково знову звернувся б до поліції,— із незворушною чемністю відповів господар.— Хоча брутальну відповідь, що її я почув по телефону з поліційного відділку, аж ніяк не назвеш підбадьорливою. Це містер Меттисон з кримінальної поліції, Джейн,— обернувся він до дружини, що саме увійшла з тацею в руках.— Моя дружина!

Лейтенант уже навіть не спробував підвестись, а лише кивнув головою.

— На випадок, коли ви мене не зрозуміли,— я поспішаю! — сказав він.— Отже, що з Баткінсом?

Джейн Гарднер запитливо глянула на чоловіка. Той ледь кивнув, і вона почала готувати стіл для кави.

— Я дуже добре розумію,— спокійно відповів Чарлз Гарднер,— що чемність у вашій професії зайва, а інколи, може, й недоречна. Проте тут ви маєте справу не з гангстерами, а з нормальними платниками податків, отже, не відмовитеся випити чашечку кави з людиною, яка щиро схвалює вашу боротьбу зі злочинністю,— тим паче, що історія Джіма Баткінса однаково забере у вас якийсь час!

Сем Меттисон сторопів. Він чекав на вияв протесту, переляку або ж на ображений вираз обличчя; але проти такої витонченої чемності він був беззахисний. Чи не криється за зовнішністю цього сивого коротуна, що навіть другого імені не має, щось більше, ніж може здатися з вигляду? Гроші або зв'язки? Від цих учених чого завгодно можна сподіватися.

Він вирішив вернутися до своєї попередньої тактики.

— Ну, коли ви так наполягаєте — будь ласка. Я не хотів вас образити. Останнім часом сталося кілька пригод, що ми їх поки що не можемо в'ясувати. І у зв'язку з однією з них вигулькнуло ім'я Баткінса. Це єдина зачіпка, яку ми поки що маємо. І нам би не хотілося, щоб сталося щось іще гірше.

— Я й не думаю ображатися на вас. А щодо Джіма справа стоїть так: я вже вісім років на пенсії. Він покинув роботу тоді ж таки, хоча молодший від мене на дванадцять років. Його фінансові спроможності дозволяли йому це. До речі, можете перебивати мене, якщо вам треба буде щось запитати. Отже, це було вісім років тому. І відтоді він приходив щовівторка увечері, щоб зіграти зі мною партію в шахи. Влітку чи взимку, рівно о дев'ятнадцятій годині, і завжди тільки одну партію. Цього було досить, щоб задовольнити його потребу в товаристві. Минулого вівторка він не прийшов. А ми з Джейн були єдиними людьми, з якими він контактував.

— Чому ви кажете «були»? — здивувався лейтенант.

— Бо я певен, що його нема живого.

Сем Меттисон не знав, засміятися йому чи розгніватись. Погамувавши себе, він залишився незворушним, та в голосі його все ж відчувалися стримувана різкість і іронія, коли він запитав:

— І ви не зателефонували йому?

Гарднер похитав головою:

— Це неможливо — в нього немає телефону.

— Ну, то сходили б до нього додому, нехай йому чорт!

— Це так само неможливо — в нього немає дзвінка, і немає ніякого способу повідомити його про візит. Уявіть собі, що його будинок — це сейф. З певною комбінацією цифр, що відчиняє замок у дверях. Він був трохи дивак, добряга Джіммі.

— То звідки ж вам відомо, що його нема живого?

Гарднер показав лейтенантові аркуш поштового паперу.

— Ми одержали оце кілька годин тому.

На аркуші були наклеєні вирізані з газети літери. В тексті повідомлялося:

Джеремі Баткінс мертвий.

Лист допоможе Вам увійти в дім.

Кількість слів до дати.

Сем Меттисон підвівся.

— Тоді швидше туди! — енергійно промовив він.

— Навряд чи є в цьому сенс, уже темно, — вагаючись, відповів Гарднер. — Але якщо ви так вважаєте — то, певне, це ліпше, ніж нічого не робити!

Сем Меттисон був сама чемність і, прощаючись із місіс Гарднер, схилив голову в легкому уклоні. Джейн, невеличка, тендітна жінка з розумним обличчям — як на її літа, ще вродливим, прощаючися з чоловіком, ледь підняла брови. «Пильнуй, — означало це, — і зважуй усе як слід». Чарлз Гарднер кивнув.

В машині Сем Меттисон почув деякі подробиці з життя вченого Джеремі Баткінса. Покинувши службу в «Фізикл різерч леборетрі», цей досить відомий фізик зробився на свій лад мізантропом. Побудував собі залізобетонний дім, власне, фортецю, майже атомну, куди

від дня завершення будівництва не заходила, крім нього, жодна людина. Гарднер розповів, що Баткінс узагалі зневажав весь світ, а найдужче американців, зокрема й себе самого. А контакти між ними обома, хоча й регулярні, одначе аж ніяк не тісні, тривали на ґрунті якихось чудних симпатій, але передусім тому, що жодна людина не може зовсім обійтися без інших людей. Він, Гарднер, співчував Баткінсові, зате Баткінс ставився до нього лише як до партнера в грі в шахи та як до співрозмовника і з першої-ліпшої нагоди вивергав зливу в'їдливих дотепів на адресу всіх взагалі й кожного зокрема — дотепів, що протягом тижня назбирувалися у його душі як у невичерпному джерелі. Без такої можливості він би просто захлинувся власною в'їдливістю.

Про що Чарлз Гарднер вважав за краще змовчати, то це про політичне тло всієї цієї історії. Баткінс за світоглядом завжди був реакціонером — як йому й годилось за походженням та вихованням. Але він був такий з щирого переконання і якимось неймовірним чином примудрявся поєднувати це переконання з благородством, лицарством та великодушністю, здавалось би, вже сторіччя як вимерлими в світі. В політичних поглядах Баткінса дивним чином поєднувалися гнучкий розум і безмежна наївність. Він приваблював людей як особистість, а його політичні погляди сприймалися як дивацтво, — тим паче, що він їх нікому не накидав, — доти, доки якось у часи Маккарті його не запросили експертом до однієї з комісій, що перевіряла благонадійність співробітників лабораторії. Там він відстоював свої реакційні погляди з усією послідовністю,

не думаючи про те, які це може мати наслідки. Отож коло його знайомих стало змінюватися, спершу ледь помітно, а що далі, то швидше, поки він нарешті спостеріг, що спілкується з самими лише мерзотниками, а всі поважні люди, навіть ті, що поділяли його погляди, уникають його. Це тяжко дошкулило йому. Наївність його де й ділася, несподівано він побачив зв'язки, причини, наслідки, його уявлення про світ розбилося на друзки, і стулити його до купи вже ніяк було. Він покинув службу й усамітнівся. Ні сил, ні гідного середовища, щоб побудувати нове уявлення про світ, він уже не мав.

Чарлз Гарднер, його колишній учитель, був, мабуть, єдиною людиною, що зрозуміла цей процес. Певне, цим можна було пояснити той факт, що між двома вченими ще тривали особисті взаємини.

Причиною, через яку Гарднер вважав за краще про все це промовчати, були, одначе, згадані в'їдливі коментарі, що ними цей відлюдник пригощав його під час своїх відвідин. Навіть із ненависних Баткінсові комуністів ніхто не зміг би різкіше й нещадніше шмагати словами політику США, ніж він сам у останні роки; і простакуватому криміналістові здався б підозрілим не лише той, хто виголошував ці коментарі та епіграми, а й той, хто їх переказує. Нехай краще лейтенант думає, що він, Гарднер, бездушна людина, бо сприйняв повідомлення про цілком імовірну смерть свого друга так байдуже.

— Отже, ви вважаєте, що проникнути в будинок буде нелегко? — перебив Сем Меттісон Гарднерові роздуми.

— Нелегко — це так, але, як вірити лис-

тові, не неможливо. А проте доведеться поморочитися кілька годин.

— Зроду ще не чув про таке глуцтво, — невдоволено пробурчав лейтенант. — Квартира-сейф! — А тим часом подумав: «Ну що ж, побачимо, звичайно — всі ці головаті інтелектуали трохи схиблені, але врешті виявляється щось зовсім звичайнісіньке. Якщо тільки ця історія не пов'язана із двома іншими, бо тоді все заплутається ще гірше».

Будинок, біля якого вони зупинилися, у світлі фар здавався досить розкішною віллою.

— З вашої розповіді я уявляв собі щось зовсім не таке, — зауважив Сем Меттісон.

— Вікна фальшиві, — пояснив Гарднер.

Вони вийшли з машини й підступили до входу.

— Звичайнісінькі двері! — мовив лейтенант і взявся за ручку.

— Бачите он десять кнопок... — заперечив був Гарднер, та лейтенант уже натиснув на ручку і відчинив двері. «От маєш, — подумав він. — Ох, фантазери! Хоча двері справді як у сейфі!»

Він ступнув через поріг.

— Тут що, немає вимикача? — спитав він Гарднера.

— Я теж іще ніколи не був тут, — відповів той якось розгублено.

— Це правда! — зробив лейтенант висновок зі свого питання-пастки, що він його, власне, поставив більше за звичкою. — Залишайтеся на дверях, а я принесу з машини ліхтар!

Чарлз Гарднер напружено втупив погляд у темряву, і саме в ту мить, коли він подумки сказав собі, що це безглуздо — отак вдивля-

тися, він відчув раптом нудотно-огидний сморід, що війнував на нього з приміщення.

Та біля нього вже опинився лейтенант із ліхтарем і так само став принохуватися.

— Трупний запах! — спокійно констатував він і спрямував світло поїд стінами. Вони побачили вузький порожній коридор, що через кілька метрів завертав убік.

— Ходімо! — мовив лейтенант і рушив попереду.

Гарднерові не лишалось нічого іншого, як піти за ним. За поворотом коридор вів іще трохи далі. Там вони потрапили до умебльованого приміщення. Вузький конус світла ковзав у всі боки, натрапляючи в темряві то на шафу, то на якісь інші меблі. Кожен з двох прибулих бачив передусім, що підказували йому його професія і досвід.

— Розподільний щит! — вигукнув Чарлз Гарднер. Проте лейтенант не почув його, а, обійшовши якісь меблі, застиг на місці. Гарднер ступив до нього й зразу відвів очі, бо на підлозі лежав скорчений Джім Баткінс, і вигляд у нього був жахливий.

— Щонайменше днів десять, — пробурмотів Сем Меттисон. — Невже в цьому клятому бункері не можна вімкнути світла?

Чарлз Гарднер ледве погамував нудоту.

— Посвітіть-но туди, ліворуч! — сказав він, і коли промінь натрапив на розподільний щит, він пояснив: — Тут є вмикач і вимикач, як було заведено колись у лабораторіях — тепер це вже анахронізм. Увімкнути?

Лейтенант знову посвітив ліхтарем на кожен предмет умеблювання.

— Коли так, то його стиль пасує до умеблювання! — мовив він, іще вагаючись.

— Посвітить-но ще раз! — попросив Чарлз Гарднер. — Справді, все оздоблене наче в стилі «ретро», чи що.

— Ну, вмикайте вже! — сказав Сем Меттісон.

Спалахнуло світло, щось задзижчало, і раптом звідкілясь долетів стриманий вигук. Лейтенант рвучко повернувся і за мить тримав уже в руці пістолета.

— Руки вгору, виходь! — гукнув він. Його погляд метнувся в усі боки, а врешті втупився в коридор, яким вони сюди прийшли. — Та без дурниць! — ще раз погрозово гукнув він.

В коридорі з'явилась чиясь довготелеса постать.

— Не бійтеся, я стріляю щонайбільше тільки фотоапаратом!

Лейтенант заховав револьвер.

— А, це ви, Вілкінс, — сказав він. — Із пресою теж тільки сама морока, як і з цими інтелектуалами! — Він показав на мертвого Баткінса.

Гарднера це розізлило. Йому, звичайно, невтямки було, що лейтенант виявив надзвичайну чемність, уникнувши в цій ситуації шаблонного глузливого слова, яким звичайно називали вчених.

— Я стояв біля входу й вагався, коли за світилося світло, і двері просто підштовхнули мене всередину, — пояснив репортер.

Чарлз Гарднер здивувався, але потім по його обличчю майнула весела усмішка. Та лейтенант, здавалось, нічого не помітив, бо спитав:

— А як ви опинились біля входу?

— О, дуже просто, — відповів репортер

усміхаючись.— Я випадково проїздив мимо й випадково ж таки побачив вашу машину!

— Про випадковості ми ще поговоримо! — похмуро мовив лейтенант. Зважаючи на домовленість із директором банку, йому аж ніяк не подобалося, що преса передчасно стромляє сюди свого носа; принаймні йому б хотілося спершу з'ясувати, чи пов'язано все це з цією угодою чи ні.

— Вийдіть, будь ласка, обидва в коридор і постійте поки що там, — наказав він. А сам почав ходити круг загублого, підступаючи чимраз ближче до нього і пильно вивчаючи всі навколишні предмети.

Передпокій був майже квадратний, десь так метрів шість на шість, з кількома дверима й різних розмірів шафами, що стояли в простінках між дверима. Коридор виходив до одного з кутків; отже, коли дивитися з нього, простір попереду був нічим не заставлений. У протилежному кутку стояло високе, в людський зріст, дзеркало, праворуч від нього — столик, двох крісел, за ними — стояк для парасольок чи щось таке, все мало старовинний вигляд, але справляло враження солідного і строгого стилю. Очевидно, передпокій, до якого ніколи не входив жоден гість, правив за гардеробну. Одне з крісел було перекинуте, з-поза нього видніли небіжчикові ноги.

— З усього видно, що це нещасливий випадок, — сказав нарешті лейтенант. — Він, певно, хотів пройти до вмикача, не туди повернув, спіткнувся об одне з крісел, перевернувся, падаючи, і стукнувся потилицею об стояк, чи як його ще назвати — оце залізне страховисько. Ось тут кров, клаптики шкіри. До речі, він у пальті, а ось його капелюх, отже, він

прийшов знадвору. Не було тут ніяких убивць. Авжеж, це абсолютно ясно.

Він знову став роздивлятися не заставлені меблями місця підлоги, вкритої блискучим пластиком. Неквалітивно посуваючись уперед і пильно, сантиметр за сантиметром, обмацуючи очима підлогу, він запитав:

— Вілкінс, коли востання йшов дощ?

— Сьогодні після обіду,— почувлася точна відповідь.

— Це я й сам знаю. А до того?

— Гм... здається... Авжеж, минулого тижня в середу, коли знайшли труп Шибеника.

— Точно. Це сталося, очевидно, того дня, він, певне, проходив повз якесь будівництво,— на черевиках у нього налипла глина. Там, де він повернувся й упав, zostалися грудочки. А тут усе чисте. Це означає, що все сталося саме на цьому місці.— Він звів очі від підлоги.— Авжеж, так воно, певне, й було. Тепер запустимо нашу поліційну машину!

Генрі Вілкінс підняв свій фотоапарат, але лейтенант махнув рукою:

— Не можна, спершу поліція! Ходімо!

Гарднер усміхнувся, можна навіть сказати, ошкірився, якби цей вираз не був зовсім недоречний на його чітко викарбуваному, розумному обличчі.

— В чім річ? — різко спитав його лейтенант.

Але Чарлз Гарднер лише здвигнув плечима. Вони пішли коридором: там уже горіло світло. Лейтенант натиснув на ручку, та двері не відчинилися.

— Оцього я й побоювався! — сказав Чарлз Гарднер.

Сем Меттісон сердито глянув на нього:

— Аву, швидше відчиніть двері!

— Не так воно просто,— мовив Гарднер таким тоном, наче йшлося про приготування коктейлю.— Тут такі самі кнопки, як і знадвору. Число всіх комбінацій, у яких можна їх натискувати,— дорівнює два в десятому ступені мінус одиниця, тобто тисяча двадцять три. Якщо ми витрачатимемо на кожну спробу по двадцять секунд, то на це піде годин із шість. Але мені не віриться, щоб Джиммі так примітивно вбезпечив свою фортецю. Мої припущення слухні лише за тієї умови, що не враховується послідовність натискуваних кнопок, тобто коли, скажімо, байдуже, чи натискувати один — три — п'ять, чи три — один — п'ять, чи п'ять — один — три. Та коли й послідовність відіграє якусь роль, число стане астрономічним. Тоді воно дорівнюватиме сумі всіх чисел типу десять факторіал, поділене на ен факторіал, де «ен» — кожне число від одного до десяти. Та вам це, певне, нічого не каже. Так ось, нам довелось би витратити місяці. А коли ще й припустити, що можливі повторення цифр, то матимемо кількість варіантів — один мільярд сто одинадцять мільйонів сто одинадцять тисяч сто десять. Як довго це тривало б, ви можете підрахувати самі.

Чарлз Гарднер вважав, що має право дозволити собі цей невеличкий тріумф. Лейтенант тим часом зятято мовчав, і лише репортер не зміг приховати зловтішної усмішки.

— Дядечко Сем, здається, знову був занадто самовпевнений, еге ж? — запитав він Чарлза.— Не ображайтеся на нього, це професійна хвороба. Краще сядьте-но в котресь

крісло і поміркуюте гарненько. Я гадаю, ви вже маєте ідею щодо того, щоб моя газета ще сьогодні мала чудовий репортаж про все, що тут відбулося?

Вони поверталися коридором. Коли проминули поворот, репортер здивувався.

— Що це там за число? — спитав він і показав на стіну, де в маленькому квадратному віконечку було видно число «12». — Якщо не помиляюсь, то досі воно було однозначне!

Чарлз Гарднер зацікавлено підійшов ближче:

— Коли це — досі?

— Я побачив його випадково, коли ми ще тільки йшли до дверей!

— І ви вважаєте, що число змінилося?

— Я майже певен, що тоді воно було однозначне.

Чарлз Гарднер замислився.

— Гм... чи не могли б ви ще раз піти до дверей і вернутися назад? Коли підійдете до вхідних дверей, гукніть, будь ласка.

Репортер зник за поворотом. Раптом «12» перетворилося на «13», і майже ту ж мить долинув репортерів голос.

— Ідіть назад! — гукнув учений.

Враз «13» перетворилося на «14», і ту ж мить з'явився Вілкінс.

— Річ у тому, — пояснив Гарднер, — що, напевне, на відстані кількох метрів від дверей діє світловий промінь, а тут реєструється число перетинань: додатковий контроль для старого Джіма — чи не входив хтось до його фортеці, чи не ступнув... Стривайте! — У нього, здавалося, саянула якась думка.

— Містере Меттісон, чи не могли б ви піти до рубильника? Коли я подам знак,

вимкніть, будь ласка, струм, повернувши рубильник униз.

— І тоді двері відчиняться? — спитав лейтенант.

— Де там, спершу вони ще міцніше замкнуться!

— Тоді навіщо все це? — Сема Меттісона дратувало те, що він скотився до ролі асистента старого вченого.

Та Гарднер уже так перебрав усе на себе, що не звернув на це ніякої уваги.

— А ви, — сказав він репортеріві, — сідайте на повороті коридора і, тільки-но світло погасне, пройдіть іще раз до дверей і назад.

Потім він дав рукою знак, Сем Меттісон слухняно вимкнув струм, репортер дійшов до дверей і гукнув:

— Вони таки не відчиняються!

Коли світло знов засвітилось, вони побачили, що замість «14» стоїть «16».

— Чудасія! — буркнув Гарднер.

— Фотоелементи в тепер у кожному солідному магазині! — з досадою пробурчав Сем Меттісон. — Що в цьому чудного?

— Я не про це, — відповів Гарднер приязно. — Просто ваше уявлення про все, що тут сталося, здається мені неповним.

— Хай це вас не обходить, — перебив його лейтенант уже досить грубо. — Краще думайте, як нам звідси вийти!

— Стривайте, дядьку Семе! — втрутився репортер. — Усі ми зараз в одному човні, та я вважаю, що з нас тільки містер Гарднер може бути стерничим!

Чарлз Гарднер сказав примирливо:

— Сядьмо і поміркуймо. Все інше — марна справа.

Вони посідали. І раптом Гарднерові здалося, що огидного трупного смороду майже не чути. Звичайно, вентиляція! Техніка має бути зручною, і замок у дверях так само має зручну систему, якої вони поки що не розгадали. Добре було затямити це собі.

— То що ж це за числа? — спитав репортер.

— Порахуйте самі! — відповів Гарднер.— Останнє число було шістнадцять. На моє прохання ви чотири рази перетинали промінь. Віднімемо чотири, і залишиться дванадцять. Далі — ми троє ходили до дверей і назад — отже, шість імпульсів, залишається таким чином шість.

— Слушно! — гукнув Вілкінс.— Це й була та цифра, що її я помітив першого разу.

— Отже, як бачите,— провадив далі Гарднер,— а до того ми всі троє увійшли сюди, що становить три імпульси: залишається, отже, три.— Гарднер замовк, наче тим самим сказав усе.

— Ну, а далі? — спитав Сем Меттисон.

— Слухайте! — схвильовано гукнув репортер.— Тепер мені все ясно! Один імпульс, коли Баткінс ішов з дому, другий — коли повернувся. Отже — два. А від кого третій?

— Може, хтось зауважив, що двері відчинені, й вирішив погуляти по дому? — висловив припущення лейтенант.— Уявіть собі, скільки тут різних волоцюг!

— Але ж у такому разі той хтось має бути ще тут! — підхопився репортер.— Нам треба тут усе обшукати!

— А хто вимкнув світло? — спитав Чарлз Гарднер, не виказуючи ані найменшого хвилювання.

Інші двоє розгублено витріщилися на нього. Спершу подив відбився на обличчі репортера, а тоді вже й на лейтенантовому.

— Найімовірніше, — неквапливо пояснював учений, — що двері не відчиняються й не зачиняються, поки вимкнено струм. Джим Баткінс, отже, не міг вимкнути струм до того, як пішов з дому, бо за такої умови він не вийшов би. Струм мав бути увімкнений і тоді, коли він відчиняв двері, бо в іншому разі він би їх просто не відімкнув, це вже доведено містером Вілкінсом. Хтось мав вимкнути світло в ту мить, коли Баткінс відчинив двері. Цим, до речі, й пояснюється, що Баткінс із переляку не знайшов рубильника і збився з напрямку. Але хто це був?

— Тут справді немає іншого входу?

— Немає, цей факт був Баткінсовою гордістю... До того ж надійшов лист. Хтось же мав його послати.

— Який лист? — зацікавлено спитав репортер.

Чарлз Гарднер мовчки простяг йому листа, одержаного сьогодні після обід.

Лейтенант Сем Меттисон тупо розмірковував. Його страх як лютило, що він сидить тут склавши руки, наче школяр, тимчасом як, можливо, в котрійсь із шухляд у цьому домі лежать заховані речі, що ними директор банку міг би зацікавитися більше, ніж самим шантажистом: віддрукована копірка, записи в щоденнику або ще щось на зразок цього. Було, знов же, ризиковано шукати їх тепер, бо хто-хто, а репортер мав гострі очі. А проте не виключено, що обшук приміщення наштовхнув би на якісь сліди невідомого, що міг бути водночас і шантажистом, і грабіжником.

Він підвівся, зважуючи, з яких дверей слід починати. Аж ураз йому впало в око, що двері не мають ні ручок, ні замків. Та коли Сем Меттісон, недовго думаючи, підійшов до одних, вони самі відчинилися і ковзнули в стіну.

За дверима виявилися чисто прибрані, за-тишні й комфортабельні житлові приміщення: кухня, спальня — з одним тільки ліжком, як зауважив лейтенант,— і вітальня. Саме в ній Гарднер зробив відкриття, від якого він здивовано звів брови.

На столику біля крісла-гойдалки лежав цілий стос дешевих кримінальних та бульварних романів, а віддалік, навпроти крісла, стояв телевізор. Це аж ніяк не пасувало до образу тієї людини, з якою був знайомий Гарднер. Це суперечило й геть усьому, що завжди говорив небіжчик про такі речі.

Його супутники не могли звернути уваги на цю обставину, бо не знали Баткінса так близько, як він. Лейтенант із репортером пішли далі, і Гарднер рушив за ними.

З вітальні вони потрапили до цілої анфілади невеликих лабораторій та майстерень. У Гарднера аж у голові запаморочилось від захвату, коли він їх побачив. Обом його супутникам різні прилади, машини, механізми та пристрої ні про що не говорили, але старий учений дивувався щораз більше, а до того подиву скоро почала домішуватися звичайна заздрість — у нього аж руки свербіли попрацювати з усіма цими найсучаснішими допоміжними засобами науки. Обладнання лабораторій дало йому підставу для висновку, що останнім часом Джім Баткінс працював щонайменше в десятих галузях науки, і Чарлз Гарднер питав себе, чи могло це бути чимось більшим, аніж

звичайне аматорство. Фізика, хімія, фізіологія, біохімія, біоніка, фізика високих частот, електронно-обчислювальна техніка — як міг він самодієдно працювати успішно в усіх цих галузях, де сьогодні найменше досягнення в будь-якій окремій проблемі неможливе без спільних зусиль цілого колективу вчених?

— Ходімо вже, — квапив лейтенант, — може, все це для вас і дуже цікаве, та в даний момент нам ідеться про інше.

Дальші двері, що відчинилися перед ними, вели до робочого кабінету, опорядженого з геометричною елегантністю. Тут усі лінії, поверхні та об'єми нагадували про математичні функції і до того ж не збивали з пантелику, а дещо пояснювали. Зрозуміла річ, що лише Чарлз Гарднер зміг усе правильно оцінити, проте й на його супутників кімната, здається, справила враження.

— Баткінс напевне не любив життя? — з ноткою вагання запитав репортер.

— Та ні, швидше — людей! — відповів Гарднер.

Лейтенант не брав участі в розмові. Він підійшов до письмового стола, поверхня якого мала форму обмеженого гіперболою ввігнутого двокутника, і дістав з шухляди якусь записку.

— Що це таке? — спитав він, подаючи папірець Гарднерові. Там стояло всього кілька літер:

Е N I H C M

Вчений довго дивився на літери. А тоді констатував:

— Не знаю. Це не формула і не аббревіатура, принаймні з тих, що мені відомі. Шифр?

Навряд. Він би замаскував його в чомусь практичному, але неважливому.

Гарднер сховав записку. Лейтенант хотів був заперечити, але передумав. Десь тут мають бути заховані папери, що завдають директорові банку стільки клопоту. Сейфа ніде немає; він би його побачив. Та й до чого він тут, коли цілий будинок — сейф. Якщо такі папери взагалі тут були... Він сів до письмового стола і мимохіть провів рукою по ребру стільниці. Праворуч і ліворуч від нього безгучно висунулися шухляди.

— Від цієї автоматики вже аж моторошно! — лайнувся він, сягнув рукою в одну з шухляд і спантеличено витяг звідти на стіл купу книжок того ж гатунку, що й у вітальні. — І все — заради оцього!

Тут, у цьому царстві техніки, навіть лейтенант відчув недоречність такої макулатури.

— А тут? — спитав він і вийняв книжки з іншої шухляди. — «Грамматика», словник, лексичні вправи... — Паперів, які він шукав, тут очевидно не було.

— Хай там як, а чоловік був чудернацький! — констатував репортер, але Гарднер, якому адресувалося це зауваження, навряд чи почув його. Він раптом пригадав одне зовсім абсурдне, дурне, запекле парі, що його запропонував йому колись небіжчик...

— Що таке, чого це ви так витріщилися на граматику? — запитав лейтенант. — Пригадали щось?

— Так, — відповів Гарднер. — Мабуть, дальший огляд можна припинити.

Через величезну бібліотеку, що, на думку репортера, мала займати цілу стіну будинку, вони повернулися до передпокою.

— Ну, кажіть нарешті! — звернувся до Гарднера Сем Меттисон, коли вони посідали.

— Небіжчик запропонував мені одного разу парі — несерйозне; просто задля жарту, — принаймні тоді я так подумав, та й неможливо було ставитися до нього серйозно. Ми розмовляли про освіту, і Баткінс висловив думку, ніби рівень освіченості нашого суспільства такий, що кожному дикунові, якому ніколи доти не доводилося залишати свого атолу в південних морях, досить подивитися зо два тижні телевізійні передачі й почитати бульварні видання відповідного гатунку, щоб стати цілком цивілізованою, з нашого погляду, людиною. Він сформулював це як парі, але треба було бути зовсім навіженим, щоб убачити в ньому щось більше, ніж саркастичне перебільшення.

— Як притча непогано! — погодився репортер. — Отже — дикун, щойно напакований знаннями, не знає ціни грошам; природне поривання до свободи допомагає йому зникати раніше, ніж...

— Залиште ваші буйні домисли для преси, — але тільки тоді, коли я це дозволю!

— Навіть тоді, ні! — відповів репортер. — Я кримінальний репортер — розпалювання расової ненависті не мій клопіт. Уявляєте, що зчинилося б у нашому чудовому містечку, якби я таке написав? Кольорові в нас так само швидко спалахнуть, як і деінде, хіба що їх тільки не так багато. І серед білих теж є чимало фанатиків.

— Облишмо дурниці! — пробурчав лейтенант. — Професоре, коли ваша ласка, може, придумаєте щось із виходом? А ми з містером Вілкінсом тим часом оглянемо горішній поверх, щоб виявити сліди ще однієї людини. Може,

це й не конче папуас — але хтось жé повинен тут бути! Він, мабуть, там нагорі!

Лейтенант Сем Меттисон підійшов до дверей, в які вони ще не входили. Двері відчинилися — за ними були сходи. Лейтенант і репортер пішли нагору, двері знов зачинилися, Чарлз Гарднер залишився на самоті з небіжчиком.

Учений сам дивувався, що не почував страху. Може, через те, що він знав: смерть тут була, власне, визволенням. І для небіжчика, і для нього самого! Може, й через те, що йому мимохить спадало на думку: тут лежить один з тих, хто мав усе, щоб стати справді щасливим, — гроші, розум, здоров'я, навіть погляди, цілком відповідні вимогам сильних світу цього...

Чарлз Гарднер запитав себе, чи знав він взагалі людей, що були б щасливі. Так, Джейн і він були щасливі, безперечно. Вони мали досить грошей, щоб жити й дозволити собі те й інше, досить глузду, щоб не надокучити одне одному; надмірне честолюбство молодих літ — чи було то бажання домогтися слави в науці, чи жити розкішно, як кінозірки, — вони за обопільною мовчазною згодою відкинули; та коли Гарднер оце тільки що, пройшовши анфіладу кімнат, побачив лабораторії й майстерні pokojного Баткінса, він відчув, що плата за таке їхнє щастя була зависока.

Небіжчик не заплатив такої ціни, він вичерпав своє життя до кінця або майже до кінця, був цілком послідовний, і до цієї послідовності пасувала історія про дикуна, що двом його супутникам, певна річ, не могла спасти на думку. То був би логічний доказ слушності Баткінсової концепції про те, що їхнє суспільство не так уже далеко відійшло від предків людини за Дарвіном, коли б старому вченому поща-

стило підтвердити свою концепцію експериментом з людиною, що починає з нуля. Але навіть тоді всі оці лабораторії та майстерні, де, як це зауважив Гарднер, так багато працював господар?

«Ет,— подумав він,— подивімося поки що, чи ми ще звідси вийдемо». Він знову дістав загадковий лист і почав роздивлятися його. «Джеремі Баткінс мертвий. Лист допоможе Вам увійти в дім. Кількість слів до дати...»

«Дата... Дата... Непогана ідея покласти дату в основу цифрової комбінації, що відчиняє двері. Слід тільки з'єднати механізм дверей з автоматичним календарем, а далі кодова група цифр уже сама змінюватиметься щодня. Коли хтось випадково й підгледить код, байдуже: наступного дня цей код уже не діятиме. Він легко запам'ятовується, і його не треба ніде занотовувати. І навіть, коли хтось і здогадається, в чім річ, то з вісьмома цифрами можливі близько 360000 варіантів, якщо механізм установлено не на сьогоднішнє число, а на якесь інше, і він тільки кожної доби опівночі робить оберт на один день уперед. Так, із цим теж з'ясовано. «Кількість слів до дати». А яка кількість слів? Слів було тринадцять, отже, код — це сьогоднішнє число плюс тринадцять?» Щось тут непокоїло Гарднера. Число тринадцять тут якесь недоречне — так, звісно, це незручний, так би мовити, невігідний для господаря ключ від дому. Адже в такому разі, починаючи від сімнадцятого числа, треба підраховувати, скільки днів у цьому місяці, додавати й віднімати, та й до того ж — хто хоч би раз не помилиться при таких розрахунках? Гарднер уявив собі, як Баткінс стояв перед дверима і рахував дні по пальцях. Ні, це не могло бути кодом.

Але що тоді ще можна розуміти під «кількістю слів»? У загальному розумінні — це число, що його додають до дати і яке утворене з окремих слів. Отже, коли в першому реченні три слова, в другому — шість, а в третьому — чотири: три, шість, чотири, триста шістдесят чотири, трясця його матері, це означає — вчорашнє число плюс рік! Так, це він, код, зручний, вигідний і недоступний для того, хто цього не міг знати! Що довше роздумував про це Гарднер, то більше впевнювався в тому, що має рацію. І аж тепер, коли він знайшов код, перед ним несподівано постало запитання: а хто ж написав і послав листа? Невже Баткінс виказав комусь свою таємницю? Ні. Але ж сам він не міг послати листа, бо помер наглою смертю!

Думки в голові вченого переплуталися, і він не міг знайти відповіді на це запитання. Він навіть зрадив, коли з'явилися лейтенант і репортер, але не з тих дверей, якими вони пішли нагору, а з інших, і не зійшли сходами згори, а піднялися звідкілясь ізнизу.

— Ми побували ще й у підвалі, — розповідав репортер, — там щось на зразок мініатюрної електростанції. Але віде жодного натяку, що тут десь був іще один чоловік!

— Я скоріше подумав би про жінку! — сказав лейтенант.

— Яка й поготів залишила б після себе сліди! — гукнув репортер. — Чи знаєте ви таку жінку, котра б за добу не доклала ні до чого рук і не змінила б у домі стільки, що його уже ніхто б не впізнав? Тут ми не бачили жодних змін. Можу закластися на що завгодно.

— Хай і так! — пробурчав лейтенант і звернувся до Гарднера: — Ви не знаєте часом, на-

віщо небіжчикові були протези? Ми знайшли кілька нагорі. Він мав знайомих, що користувалися протезами рук чи ніг?

— У нього взагалі не було знайомих, я вже казав вам про це! Не уявляю собі, навіщо вони йому були потрібні. А тепер послухайте, до чого я додумався.— Він розповів лейтенантові й репортерові про числову комбінацію, що має відімкнути їм двері, і про те, як він дійшов такого вирішення.

Репортер став занотовувати почуте, але Гарднер запротестував:

— Ви не повинні писати про це, бо це означало б, що ви роздаєте ключі від цього будинку тисячам передплатників вашої газети!

— Правда, — підтримав його Сем Меттісон, — це спричиниться до прямого правопорушення, а крім того — хіба ви прагнете, щоб сюди набігла зграя ваших колег?

— О'кей! — репортер кивнув головою, переконаний найбільш останнім аргументом.

— Вам, професоре, теж треба піти звідси з нами, — провадив лейтенант далі.— Доти, доки тут не буде все сфотографовано й запротокольовано, ніхто не може залишатися на місці пригоди.

Розмовляючи, вони підійшли до дверей. Чарлз Гарднер натиснув на кнопки, що відповідали вчорашній даті й рокові, та двері не відчинилися.

— Ну, не виходить? — запитав Меттісон.

— Я, певне, десь натиснув не ту кнопку, — мовив Гарднер, а тим часом його мозок гарячково працював. Він був певен, що правильно розшифрував лист і правильно натиснув на кнопки. Та десь у його міркуваннях була помилка. Де? Він не міг більше вагатися, бо це

привернуло б увагу його супутників, а це не входило в його розрахунки. Баткінс в усякому разі повинен був натискувати правильні цифри, бо інакше не потрапив би до будинку. Потім хтось вимкнув струм... Правильно: коли при вимкненому струмі не працював дверний механізм, то слід гадати, що й календарний лічильник так само стояв. Ось як це було! Він повинен відрахувати назад вісім, ні, дев'ять днів, отже — десять днів тому за календарем! Натискуючи кнопки цифр, Чарлз Гарднер вирішив — для себе самого зовсім несподівано, — що ця деталь нехай залишиться таємницею для інших. Вони вийшли, двері за ними зачинилися, репортер попрощався з ним, а Сем Меттісон зі своєї машини зв'язався з поліційним відділком.

Наступні дні принесли жирнючі заголовки в газетах, розпити зацікавлених знайомих і — запрошення від такого собі містера Кілінга, адвоката, бути присутнім під час оголошення заповіту.

Чарлз Гарднер визнав за потрібне сповістити про це лейтенанта Сема Меттісона, і той послав сержанта Пінкертона.

В адвокатській конторі все мало поважний вигляд — починаючи від сукні немолодої секретарки до срібної сивини шефа фірми.

Містер Кілінг попросив кожного, хто прийшов до контори, засвідчити свою особу, а тоді задоволено кивнув головою.

— Передусім я повинен повідомити одне «відкриття», яке має вам дещо пояснити. Я, певна річ, теж читав газети і тому можу собі уявити, як мучить вас запитання, звідки з'явився той чудний лист. Цей лист послано нашою кон-

торою. Містер Баткінс залишив його в нас кілька років тому на збереження, з умовою, що лист слід відіслати в тому випадку, коли він понад тиждень не озветься до фірми. Такий випадок стався. Змісту листа я, певна річ, не знав, хоча й припускав щось на зразок цього, оскільки деякі чудні риси вдачі містера Баткінса, звичайно, не проминули моєї уваги.

Чарлз Гарднер і сержант спантеличено перезирнулися, і в Чарлза майнула думка: які ще несподіванки наготував їм старий Джим? Та адвокат уже повів мову далі:

— А тепер я оголошу заповіт, але хотів би попросити присутніх не ставити мені на карб розумувань мого покійного клієнта.— Він урочисто розламав сургуч і почав: — «Я, Джеремі Джошуа Баткінс, фізик, перебуваючи в здоровому розумі, оголошую своїм єдиним спадкоємцем фізика Чарлза Гарднера, що проживає на Річмонд-стріт, 42, у місті Мідлтоні. З приводу цієї ухвали даю такі пояснення.

Я вирішив так не тому, що містер Гарднер дуже близька мені людина. Після довгих міркувань я дійшов висновку, що тільки він учинить із моєю спадщиною і власністю так, як це гідно лише нас, учених: використає їх на експерименти, що не ставлять перед собою будь-якої певної мети. Я не маю іншого вибору. Якби хтось використав мою спадщину, щоб утішатися розкошами, тобто тим, що в нас звичайно під цими словами розуміють, він би просто примножив юрби тих людей, що є нічим іншим як паразитами на тілі здорової колись країни. Якби мої гроші віддано було на потреби так званого добродійства, то цим тільки довше живилося б опуканство, яким маскується під цивілізацією розклад нашого суспільства. Та най-

гірше було б, коли б моя спадщина прислужилася виробництву. Від самої такої перспективи мене охоплює жах. Хоч би що вироблялося, разом з речами вироблятиметься й іще більша залежність від тих-таки речей. Я свідомий того, що навряд чи хтось зрозуміє мене, та мені до того байдуже. Цим заповітом я всього лишень хочу більш-менш заспокоїти своє сумління, зробивши все можливе, щоб після моєї смерті моя спадщина накоїла якомога менше лиха.

Оскільки я хочу, щоб за будь-яких обставин спадкоємцем моєї маєтності став містер Гарднер, я утримуюсь від будь-яких умов чи побажань щодо її використання. Маю до нього лише одне прохання: він повинен подбати про те, щоб після його смерті рештки спадщини ні за яких умов...— Адвокат затнувся, кахикнув, з винуватою міною подивився на обох слухачів і повів далі: — ...Ні за яких умов не дісталися цій країні, яка не здатна спокійно й велично дочекатися свого згасання, а натомість прищеплює свою трупну трутизну іншим народам, чи то у формі капіталовкладень, чи то за допомогою напалму.

Містер Гарднер знає, що я аж ніяк не аскет і насолоди, які дарує мені життя, приймаю залюбки, але тільки такою мірою, щоб не примножувати бруду на землі; отже, я маю на увазі переважно духовні насолоди, експерименти з природою, що можуть стати для вченого сферою справжніх розваг, якщо він утримується від марних спроб десь щось змінити. Таким чином, я на свій манір людина задоволена, і хоча це мені так само байдуже, та я хотів би сподіватися, що мій спадкоємець, принаймні в цій справі, наслідуватиме мене.

Джеремі Джошуа Баткінс».

Джейн Гарднер піднесла до уст малесеньку чашечку і відпила ковточок кави. Вона належала до тих небагатьох жінок, які, не розгубивши всієї вроди замолоду, залишили дещо й на старість, щоб милувати око. Важке старомодне крісло давало змогу її зграбній фігурі прибрати будь-якої пози, та вона сиділа випроставшись і лише поводила очима за чоловіком, що, рішуче ступаючи, ходив туди-сюди по кімнаті, наче збирався на семінар, де мав шпетити студентів-фізиків за лінощі.

Вона добре знала, що оце бігання туди-сюди було виразом якнайбільшого невдоволення, а найбільше невдоволення для Чарлза Гарднера означало невдоволення на самого себе, на свою нерішучість — і не щодо практичних справ, бо їх звичайно вирішувала вона, а щодо принципів питань.

Джейн чудово розуміла чоловіка. Ця спадщина, від якої інші пальці облизували б, важила на весь звичний плин їхнього життя, могла перекинути його з ніг на голову. А це, можливо, приємна пригода в тридцять років, та коли вам уже під сімдесят — це катастрофа. Їхній вигідний, сплетений із звичок, поглядів та обіцянок гамак, у якому вони сподівалися спокійно дожити життя, погойдуючись над прірвою людських стосунків, здавалось, мав от-от прорватися. Що їм робити з цією спадщиною? Ігнорувати її, тобто, взявши, поводитися так, наче її просто не існує, — це не відповідало їхнім уявленням про природність людського поводження. А використати її означало передусім, що треба дійти ухвали: як? І вона не віддавалась ілюзіям, ніби все оце укладання планів не призведе до таких кроків, наслідки яких для їхнього затишного скромного світу годі перед-

бачити. Обое не були борці вдачею, і коли у вирі часу та подій зберігали певну внутрішню рівновагу, то тільки ціною відмови від будь-якого втручання в хід речей — як у великому, так і в малому. Досі їхні дні минали в чисто духовному задоволенні від того, що вони досить тверезо й вільно судили про все й про всіх, але самі нічого не робили. А тепер? Купити більший будинок? Мати великий будинок означало б провадити велике господарство — зі слугами, вечірками, розмовами про місцеву політику, міськими плітками та іншими паскудствами. Кругосвітня подорож — навіщо? Для подолання справжніх труднощів, що так ваблять нас у молоді літа, вони були надто старі, а звичайний туризм для багатих американців — пхе, досить тільки уявити собі товариство, в якому їм довелося б опинитись!

«Ми теж по-своєму досить зарозумілі,— думала Джейн.— Хоча якийсь різновид зарозумілості є, напевне, в кожному випадку єдине, що залишається після прожитих десятиліть від юнацької самовпевненості; може, в папуасів або ще в когось воно й не так...» Їй пригадався колишній Чарлзів колега, засуджений нібито за шпіонаж, оскільки він був комуністом, а треба було неодмінно знайти винного; сьогодні це один з провідних учених в одній із соціалістичних країн. Вона зітхнула. Ні, їм нема чого кидатися в ідеологічні пригоди, якщо вони хочуть бодай трохи приємно прожити ті роки, що їм іще залишилися. Обов'язки? Господи, обов'язки...

Чарлз Гарднер нарешті зупинився:

— Є одне, що ми все ж зобов'язані зробити! — сказав він, і для обох було само собою зрозуміло, що після довгих роздумів вони обое

дійшли того самого висновку.— Ми повинні з'ясувати все, пов'язане зі смертю Баткінса. А тоді вже подивимося, як краще вчинити з цією триклятою спадщиною.

— Це найменше зло,— скоріш за звичкою підвела вона підсумок.

— Але якщо там і справді побував ще хтось — я кажу про Баткінсову фортецю,— то нам потрібна буде допомога. Самі ми нічого не розкопаємо.

— Поліція?— з сумнівом запитала Джейн.— Вона покладе цю справу під сукно! — додала вона незворушно.— Ти зрештою можеш найняти приватного детектива. Можна ж знайти якогось там Марлоу чи Пуаро. Проте давай-но подумаємо про нагальніші справи. Тобі слід би ще раз оглянути все у фортеці.

— Навіщо? — невдоволено буркнув він.

— Ну, може, там слід перевірити рахунки чи ще одержати щось, замовлене Баткінсом. Зволікати нічого, бо хоч-не-хоч, а нам цього не минути. Ніхто в світі, навіть Баткінс, не міг би жити, щохвилини чекаючи на смерть; і тому кожен залишає після себе щось таке, чому треба дати лад. І часто по цих маленьких справах ми можемо легше розпізнати щось, ніж по всяких високих міркуваннях.

— В даному разі треба сказати: ти можеш,— підсумував він і додав із несподіваним запалом: — Гаразд — після обіду підемо до Джімової фортеці й попрацюємо там.

Обід був присмачений жартами та іронічними репліками. Ухвала розвеселила їх, і, попоївши, вони ще трохи посиділи, зайняті розмовою. Саме коли вони хотіли встати й вирушити в похід, хтось подзвонив коло дверей.

Генрі Вілкінс, репортер газети «Мідлтон

Стар», майже зразу викликав у Джейн материнські почуття. Колись давно вони з Чарлзом мали дитину, хлопчика, що потонув у річці, коли йому було сім років. Його обличчя й голосу вони вже майже не пам'ятали, та манери і хода якимсь дивним чином закарбувалися в пам'яті, і ось цей репортер був такий же худий і рухався так само незграбно.

Звичайно, Джейн мала досить розуму, щоб не виказувати своїх почуттів; але своєю чарівністю і розумними словами вона скорила репортера, і той залюбки знехтував поки що практичну мету свого візиту. Вілкінс не поспішаючи пив запашну каву, хрумав печиво, а коли Чарлз відверто демонстративно глянув на ручний годинник, Джейн зауважила:

— Брак часу — це привілей тих, хто ще працює. Але, може, містер Вілкінс сам поспішав, а ми його тільки затримуємо своєю надокучливою старечою гостинністю?

Генрі Вілкінс запротестував:

— Репортерові не так часто щастить почувати себе по-домашньому. Отож таку хвилину треба використовувати щоразу, як тільки вона випадає! — пояснив він. — Тим більше, коли можна поєднати приємне з корисним.

— Радий чути, що наше товариство вам приємне, — незворушно зауважив Чарлз, — проте чим ми можемо бути вам корисними?

— Чи знаєте ви вже щось докладніше про вашого таємничого дикуна? — запитав репортер.

Чарлз похитав головою, але Джейн нахилилася трохи вперед і, зіперши підборіддя на маленький кулачок, запитала:

— А що ви самі думаєте про всю цю історію? — Тоді скоса зиркнула на чоловіка і звела брови, наче кажучи: уважай!

Репортер відкинувся на спинку стільця.

— Що я можу вам сказати? Саме те, що я не знаю, що мені думати, робить цей випадок цікавим для мене. В таких ситуаціях я здебільшого знаю щось дуже скоро. Це звучить, певне, як похвальба, але, на жаль, це правда.

— Чому на жаль? — перепитала Джейн.

— Бо це найцікавіша частина роботи, — відповів Вілкінс. — Те, що відбувається після цього, — пошуки фактів та опрацювання їх, — досить обтяжлива її частина. Так ось, що я про це думаю? Я волю називати факти: хтось вимкнув струм саме тоді, коли Баткінс відчинив двері. Докази: відчинені двері, вимкнене світло і автоматичний дверний механізм, що починає діяти ту ж мить, як тільки струм знов увімкнено. По-друге: хтось після того, як повернувся Баткінс, вийшов з будинку. Докази — цифри на лічильнику фотоелемента. А тепер я спробую уявити собі, чому той хтось так зробив. Перше припущення: в нього взагалі не було ніякої мети. Це означає, що він просто бавився то тут то там і ненароком смикнув униз рубильник у ту мить, коли Баткінс переступив поріг. Це, певне, та версія, що дасть поліції підстави припинити справу. Та я вважаю її нереальною.

Він запитливо глянув на подружжя Гарднерів і, зауваживши в їхніх очах зацікавлення, повів далі:

— Людина, яка приблизно уявляє собі призначення фізичної лабораторії, тобто нормальна людина, може, й порозважалася б із якимись приладами, а проте рубильника не вимикала б. Якщо вона ненормальна — зробимо таке безглузде припущення, що впливає з парі, про яке ви тоді згадували, і припустімо, що йшло-

ся про дикуна чи про когось подібного, — то така людина знайшла б у будинку тисячу предметів, що як іграшки зацікавили б її куди більше. Хоч так, хоч так, а все промовляє за це.

Джейн підбадьорливо кивнула йому:

— Далі, конче, далі. Нам дуже цікаво послухати цілком неупереджену думку. Бо самі ми навряд чи зможемо позбутися того, що знаємо, — відомих нам обставин, а передусім — характеру Баткінса.

— Отже, припустімо, що хтось мав на меті повернути рубильник донизу саме в ту мить. Що це за мета? Найбезневинніша з них — він просто хотів подразнити чи злякати професора. Але в такому разі він принаймні ввімкнув би струм знову і подивився, що сталося, коли Баткінс увійшов і впав. Ця версія ні до чого нас не приведе. Припустімо тоді, що він хотів зробити те, що й зробив, — утекти з дому. Та він міг би досягти цього простіше, навіть усупереч професоровій волі. Баткінс був немічний і не мав зброї. Наш Хтось мав би всього лишень зачекати під дверима, відштовхнути професора і втекти. Отже, ця версія так само недолуга. Хоч як крути, а вся ця справа залишається таємничою. Знаєте ви ще щось? — запитав репортер.

— Знаємо, — мовила Джейн, — але не про цю справу: ми знаємо, що ви та людина, яка нам потрібна. Ми почуваємо себе певною мірою зобов'язаними з'ясувати обставини, за яких помер містер Баткінс, і так само вважаємо, що поліція не дуже докладатиме до цього сил. Але ми обоє вже старі і здатні хіба що розмірковувати про факти. Хочете діяти разом з нами? Ми саме збиралися піти до тієї фортеці,

коли ви завітали до нас. «Фортецею» ми називаємо Баткінсів будинок. Погоджуйтесь!

Генрі Вілкінс уже почував себе в цьому домі так, що від радощів підскочив у кріслі, наче дитина.

— Це більше, ніж я сподівався!

— Ну, то ходімо! — рішуче мовила Джейн.

Сем Меттисон тарабанив пальцями по письмовому столу марш. Чи не краще йому доповісти, що справу Баткінса закінчено, й передати її прокуророві? Не лишалось ніяких сумнівів, усе було зрозуміло, беззаперечно доведено експертизою, що це нещасливий випадок і смерть Баткінса не сталася внаслідок стороннього втручання. Принаймні — безпосереднього. Навіть якщо виявлять людину, що, цілком можливо, була в будинку, — проти неї не можна висунути звинувачення. Отже, все свідчило за те, що справу треба закрити. Але йому довелося б тоді провадити дальші розшуки для директора банку приватним порядком, а це впало б в око — принаймні його сержантові Пінкертону. З другого боку, хлопець неодмінно здивується, коли він не припинить справи, і неодмінно порадить лейтенантові, що найкраще буде взагалі прибрати грабіжника, тільки-но стане відомо, хто він і де він.

Сем Меттисон ще не дійшов остаточного рішення, коли в кімнату влетів сержант.

— Ми знайшли його! — гукнув він.

— Ну, ну, ну, — пробурчав лейтенант.

— Цілком можливо, що знайшли, — уточнив сержант уже не так голосно й уже стримано повів далі: — В наших міських нетрях з'явилися нові суб'єкти. Я був з приводу бійки в

«Муншайн-барі», і там мені трапився один патякало, що розповів чимало цікавого.

Сем Меттисон став уважнішим. «Патякало» жаргоном полісменів — це щось на зразок маклера, посередника між поліцією і злочинним світом. Він торгує інформацією, і, хоча це й небезпечно, та коли він точно знає, про що, зважаючи на обставини, можна казати, а про що краще помовчати — його бізнес заради обопільної вигоди терплять і та, і та сторони. А якщо сказати точніше — всі сторони, бо він торгує інформацією не тільки між поліцією і злочинцями, а й між різними угрупованнями злочинного світу. Це вигода вільного ринку; коли десь у когось виникає якась потреба, швидко знаходиться хтось такий, хто відкриває відповідну торгівлю — аби лиш був досить платоспроможний попит.

— Ну, тоді починай! — сказав лейтенант.

Сержант сів на край свого письмового стола і, погойдуючи ногами, почав:

— Серед них з'явився новий чоловік, і ніхто не знає, хто він і звідки. Вони називають його Непримітним. Якогось дня він з'явився там, але ніхто не знає точно, коли саме, а проте не набагато більше як два тижні тому. Він ні з ким не розмовляє й ухиляється від будь-якого контакту. Він завжди приходиться після обід, випиває дві-три віскі з содовою й іде собі. Чорнява Дженні пробувала вмотитися біля нього, але він, давши їй долар, чемно пояснив, що він, мовляв, іншої породи. Але це теж була неправда. Саме через це вони вперше звернули увагу на Непримітного. Спочатку вони думали, що він з Чікаго і прибув сюди, втікаючи від якоїсь халепи, — таке часто трапляється. Та одного дня з'явилися двоє хлопців із Чікаго,

що шукали когось. Вони подивились на Непримітного і сказали: «Це не він».

— Він ніколи досі не попадався на чомусь? — запитав лейтенант.

— Ні, він, здається, має шосте чуття: тільки-но в барі зчиняється бійка, він зразу щезає. А звичайно він дотримується свого часу з точністю до хвилини.

— Якісь прикмети? Зовнішність?

— Ні, сказано ж — Непримітний. Та ми можемо подивитися на нього. Той патякало згоден показати його нам.

— Коли?

Сержант глянув на годинник:

— Саме пора йти!

— Ну, то ходімо! — вирішив лейтенант.

«Муншайн-бар» містився в не надто розкішному та цілком пристойному кварталі поміж старих прибуткових будинків дешевого й дорожчого гатунку. Щоправда, неподалік від нього починалися міські нетрі. Публіка, що відвідувала бар, складалася переважно із службовців і дрібних бізнесменів. Це було ідеальне прикриття для босів злочинного світу, що уклали тут свої гешефти. Їм нічого було непокоїтися, що хтось із відвідувачів бару викаже їхні таємниці, навіть коли ненароком почує щось із їхніх розмов. Під час гучних суперечок публіка теж майже завжди була в безпеці, бо вміла поводитися розважливо і при нагоді відразу щезала, а боси зі свого боку теж були зацікавлені, щоб не створити вигідному закладові надто поганої слави. Поліції про все було відомо, проте цілком можливо й таке, що мешканці навколишніх будинків навіть гадки не мали про таку функцію їхнього бару. За-

клад був солідний і затишний, без зайвої вишуканості, отож сюди можна було приходити у звичайному щоденному вбранні. Бармен, певна річ, знав Сема Меттісона й Неда Пінкертона і кивнув їм, вітаючись, та решта клієнтів навряд чи звернули на них увагу. Поки що тут нікого з завсідників не було.

Патякало чекав на них, сидячи за одним із столиків, що стояв трохи збоку, але звідки добре було видно стойку. Це був чоловік років тридцяти п'яти з омапливо дурною усмішкою, що своєю зовнішністю й манерами поведження скидався на успішливого бізнесмена.

— Привіт, дядьку Семе! — не дуже шанобливо привітався він. — Ну, то що ви можете мені запропонувати?

Лейтенант знав, що інформацію дістають тільки за інформацію. Він зиркнув на сержанта.

— Що ви йому розповіли?

— Подробиці випадку із сміттєвим баком.

Сем кивнув головою.

— Гаразд. Тоді я скажу вам, що пограбування банку, цілком можливо, вчинив ваш Непримітний.

Патякало похитав головою:

— Не знаю, чи можна поставити вашу інформацію в рахунок. Коли я скажу вам, що й серед інших моїх клієнтів ходять такі самі чутки, то моя й ваша інформація взаємно компенсуються. Обидва повідомлення варті не надто дорого, кожне — по п'ятдесят доларів, отже — разом сто. Десять відсотків від цієї суми — десять доларів. — Він простяг долоню.

— Більше я зараз запропонувати не можу, — сердито пробурчав Сем Меттісон, розплачуючись. — Та ви могли б заробити ще, якби показали нам сьогодні того суб'єкта.

Патякало зробив широкий жест.

— За це я вже одержав. Бо той тип справді починає всіх непокоїти.— Він знову дурнувато ошкірився.— Як бачите, я поводжуся навіть чесніше, ніж слід би в бізнесі, але в нашому ґахові довіра — душа бізнесу.

— От і гаразд,— сказав лейтенант. Він замовив подвійне віскі й знов обернувся до патякала: — А тепер цілком приватне запитання: вам ніколи не спадало на думку розширити поле своєї діяльності? Тут у вас не так уже й багато замовлень, правда ж?

Патякало заперечливо похитав головою:

— Сім'ї я не маю, мені вистачає. У великому місті куди небезпечніше, немає перспективи, потрібно не менше як два-три роки, щоб увійти в колію. Але насамперед — там я мусив би працювати на синдикат, а я волію залипатися незалежним. Хоч небагато, та все моє.

Сем Меттісон кивнув і подумав про свій будиночок та вирощування троянд, яким він збирався збавляти час на старість і до якого могло додатися ще щось, коли б йому пощастило схопити того типа, на котрого вони тут чатували. А що Непримітний є саме той, кого так довго шукали, лейтенант уже не мав сумніву. Трикутник «Баткінс—Флетчер — бак для сміття» міг мати в центрі тільки невідомого, тільки стороннього і, як лейтенант усе більше впевнювався, божевільного, — того, котрий не взяв грошей; а оскільки такого навіженого не могло існувати на світі, то слід вважати, що злочинець мав зовсім іншу, незрозумілу мету, за це промовисто свідчила й та обставина, що його відверто хотіли позбутися боси тутешніх нетрів...

— Он він іде! — сказав патякало.

До бару зайшов середній на зріст чоловік у буденному костюмі. Зовнішність у нього була звичайнісінька, і поводився він як звичайний обиватель. Він не ковзав допитливим поглядом по залі, як це роблять досвідчені злочинці, блискавично реєструючи присутніх і зразу ж класифікуючи їх, а безтурботно рушив да бармена й сів там, ані разу не озирнувшись.

— Коли б ви мені не сказали...— нерішуче мовив лейтенант.

— Адже справді «Непримітний», хіба ні? — не без гордості спитав патякало.

Якийсь час вони мовчки роздивлялися не дуже широку спину Непримітного.

— Мені впало в око, що хода в нього начебто — як би його сказати? Може, надто карбована, так наче в нього протез...— задумано мовив сержант.

— Протез? — Семові Меттісону сяйнула думка. В будинку старого Баткінса валялися протези! Він повернувся до патякала.

— Може, це занадто, коли я запитаю, де він живе?

— Я дам вам відповідь безкоштовно,— відповів патякало.— Цього не знає ніхто.

Лейтенант кивнув головою, а тоді повернувся до сержанта:

— Тобі більш нічого не впада в очі?

Нед Пінкертон похитав головою.

— Він увесь час повертається до нас спиною. Так, наче навмисне не хоче сюди дивитися. Він взагалі майже не рухається. Ну от, хтось сідає поруч нього на табурет, а він навіть не озирнувся.

— Отак завжди,— підтвердив патякало.

В цю мить Непримітний поклав гроші й підвівся з місця.

— Швидше, йди за ним і з'ясуй, де він живе! — наказав лейтенант.

Сержант устав і пішов до туалету. Скоро після того Непримітний вийшов з ресторану, і двері за ним зачинилися.

— Звичайно він залишається тут надовше? — спитав лейтенант.

— Сам не знаю, в чім річ, — сказав патякало насторожено. — Може, щось має статися. Але тут зараз немає нікого, хто міг би зчинити колотнечу, — роззірнувся він по залі.

Вони почекали ще чверть години, але все було спокійно.

Тоді лейтенант розпрощався.

Сержант Пінкертон, удавшись до не раз уже випробуваного шляху — вікно в туалеті, — вистрибнув у двір і вийшов на вулицю. Там за десять кроків попереду він побачив Непримітного й рушив слідом за ним, узявши на озброєння весь свій досвід і хист.

Непримітний неквапливо йшов вулицею вниз, зупинявся то тут, то там, роздивлявся вітрини чи машини, проте жодного разу не обернувся. Йти за ним назирці було неважко, тим більше, що він був у світло-сірому капелюсі. І все ж Нед Пінкертон напружив усю свою увагу.

Коли Непримітний знову зупинився перед однією з вітрин — то була хлібна крамниця, — здавалося, наче він щось пригадує. Потім він зайшов до крамниці.

Нед Пінкертон проминув вітрину, кинувши на неї побіжний погляд. У крамниці було кілька покупців: отже, він мав час, щоб закурити сигарету. Це тривало кілька хвилин, тоді вийшов Непримітний з пакунком у руках, але дивно — пішов тепер дуже швидко і в протилежному напрямі.

Недові Пінкертону не довелося довго йти слідом за ним. Якихось сто кроків — і чоловік зайшов до одного з будинків.

Сержант прослизнув у парадні двері й прислухався. Нагорі чулися кроки, десь на третьому поверсі. Потім дзенькнув дзвоник. Відчинилися двері, жіночий голос промовив: «Господи боже, звідки в тебе цей кумедний капелюх?» І чоловічий голос відповів: «У хлібній мені трапився якийсь ідіот, що заклався зі мною на свій капелюх, нібито булочки вчорашні, ну й, звісно, програвав...» А потім двері зачинилися.

Нед Пінкертон чимдуж метнувся назад до крамниці — та Непримітного там уже не було.

— То ось вона, Джімова фортеця! — сказала Джейн, коли вони зупинились перед великим будинком, типу вілли.

— Тепер це ваша фортеця! — зауважив репортер.

— На жаль,— замислено кинув Чарлз Гарднер. Він натиснув цифрову комбінацію, але й тепер нічого не сказав про необхідність перерахування дати.

У Джейн були сумні очі, коли вони ходили по кімнатах, але вона мовчала. Цього разу Чарлз довше пробув у лабораторіях і коморах; він пояснював цікавому репортерові призначення то того, то іншого приладу і потай іще більше, ніж минулого разу, схилився перед багатогранністю інтересів небіжчика. Аж за годину вони дійшли до робочого кабінету й посідали там, трохи втомлені.

— Я не розумію одного,— сказав репортер,— якщо вже людина так витрачається, то має ж це дати хоча б якийсь результат!

— Ви не знаєте вчених, — заперечила Джейн.— Вони інколи можуть бавитися, як діти, от тільки іграшки в них дорожчі й небезпечніші.

Та репортер не задовольнився цим поясненням.

— І все ж дитина буде з кубиків вежу — маєте вежу. Або, коли вона розсипалася, тоді навкруги валяються кубики. А тут ані вежі, ані дощечок.

— А я теж не розумію, — зізнався Гарднер.— Я не бачу передусім ніякої системи в багатьох сферах, що ними захоплювався Баткінс. Повинен же бути хоч якийсь зв'язок. Він завжди залюбки щось майстрував. Наукове приладобудування завдячує йому чимало ідей. А коли він майстрував якісь прилади, то — які? І де вони?

— Мають же бути якісь нотатки, листування, замовлення, квитанції, — сказала Джейн.— Ти краще знав його: він любив порядок?

— Фанатично! — відповів Чарлз.

Джейн підвелася й підійшла до вмонтованих у стіни полиць, заставлених книжками. В одній із розташованих під полицями шаф заввишки до пояса людині Джейн знайшла стосик папок. Вона розкрила кілька і стала гортати.

— Газетні вирізки. Знову вирізки. Тут так само. Стоп, ось тут рахунки... Продукти, промислові товари. Тут рахунки на поставки лабораторного обладнання. Одна, друга, третя папка — повні. Ти можеш цим поцікавитися, Чарлі; може, тут щось знайдеться. А що тут? Листування з науковими установами. За це візьмусь я. Генрі, ви зумієте приготувати в отій механізованій кухні каву для всіх? Гадаю,

ви знайдете там усе, що потрібно, він любив каву.

Тимчасом як Джейн і Чарлз узялися до паперів, репортер зазнав на кухні чимало всіляких пригод серед безлічі приладів та кнопок, що про їхнє призначення можна було лише здогадуватись, а тоді експериментувати, натискуючи їх одна за одною. З шафами якимось іще вийшло, вони відчинялися й виставляли перед очі свій вміст. Але крім шаф, там було ще щось на зразок цілої поточної лінії невисоких білих блоків, що в них, удавшись до фантазії, можна було впізнати плиту, всипану безліччю скляних віконець, кнопок і клавіш. Тільки-но він для спроби на щось натиснув, як усередині машинного устаткування почало щось булькати і за хвилинку перед ним з'явилося зварене яйце.

Він спробував вирішити проблему аналітичним шляхом. Якщо старий Баткінс любив пити каву, то він напевне робив це частіше, ніж споживав їжу. Тому блок з обладнанням, що виготовляє каву та напої, має бути десь неподалік від дверей. До того ж господар жив сам, отже, готував каву не кавниками, а чашечками. Таким чином, отвір того приладу повинен бути саме такого розміру, щоб через нього пройшла чашка. Роздивившись, Вілкінс знайшов ділянку, що здавалася найбільш придатною для такого використання. На посуд він не натрапив у жодній з шаф, — певне, він подавався разом із кавою. Репортер натиснув на першу кнопку — всередині почулося неголосне гудіння, може, від кавомелки. За якусь хвилю частина поверхні опустилася вниз, а коли цей мініатюрний ліфт з'явився знову, на ньому стояла чашечка з кавою. «Отак», — подумав репортер і взяв чашку. А тепер ще раз! Він

натиснув кнопку вдруге. Та цього разу збоку відскочила якась заслінка. Він зазирнув і побачив лійку, що побликувала зсередини металом. Виходить, кава скінчилася! Він згадав, що в одній із шаф бачив пакуночок з кавою, дістав його, насипав у кавомелку, засунув заслінку, і весь процес відбувся знову з самого початку. Вілкінс замовив третю чашку, а дві готові відніс до кабінету.

— Ну, з'ясували ви хоч щось? — запитав він, коли приніс останню чашку.

Чарлз Гарднер невдоволено згорнув папку і взяв у руки папірець, на якому він дещо занотовував.

— Хіба в цьому можна щось добрати? — поскаржився професор.— Тут таке нагромадження: молекулярна електроніка, протези, гідравлічні пристрої в техніці мініатюризації, паливні елементи, пінопласт і пластикові плівки, спеціальне дослідження про мистецтво скульптури, мініатюрні рецептори найрізноманітніших видів і всілякі прилади високої частоти, інструменти й різний металевий брухт.

— Про рецептори тут є листування, — додавала Джейн.

— А що таке рецептори? — поцікавився репортер.

— Це вимірювачі в найширшому значенні слова, — відповів Чарлз.

— Так би мовити, очі й вуха техніки, — пояснила Джейн.— Включаючи, до речі, й рецептори світлові, звукові й запахів.

— Скільки це коштувало грошей! Яка ціна цьому всьому? Ви повинні скласти рахунок, містере Гарднер!

Чарлз Гарднер сердито пирхнув.

— Ви мене збили з думки, я вже був на-трапив на слід! — дорікнув він репортерові.

— Ще згадавш! — заспокоїла його Джейн.— Спершу випиймо каву!

Вони з насолодою смакували міцний напій. Генрі Вілкінс бачив, що Джейн і Чарлз Гарднери й далі напружено думають, і став роздивлятися різне читво, що привернуло його увагу ще під час перших відвідин цього дому. Раптом він завмер з подиву, взявши один з журналів і погортавши його. А тоді схвильовано вигукнув:

— Тут докладно описано пограбування банку, яке нещодавно наробило стільки галасу — двадцять тисяч у смітєвому баку! Пам'ятаєте? Тільки нічого не написано про смітєвий фінал!

— Краще підіть і приготуйте ще кави, замість того щоб увесь час заважати! — урвав його Чарлз.

— Так, будь ласка,— сказала Джейн.— І не ображайтеся, прошу вас, на тон; він завжди буває дуже чемний, та лише доти, доки йому не заважають думати,— це щось на зразок професійної хвороби.

— Залюбки,— весело відповів репортер.— А щодо тону, то я ще й не до такого звик. Але знаєте, що мене вражає? Коли ваш старий приятель був такий охочий до майстрування, то чого він не зробив собі робота, що слугував би йому?

— Стривайте! — раптом гукнув дуже голосно Чарлз.— Ви щасливець! Звичайно! Він створив собі робота! Це, любі мої, саме та точка, в якій збігаються всі оті чудні замовлення, рецептори і пінопласт із технікою скульптури!

— Але де ж він? — здивовано запитала Джейн.

Репортер кашлянув і звернувся до Чарлза:
— Ви, здається, говорили про якийсь парі?
Чарлз Гарднер напруживсь, як струна.

— Ні, це не може бути правдою! — прошепотів він. Помовчавши трохи, він повів далі:—
А проте — тоді все збігається. Баткінс будує робота, що на вигляд не відрізняється від людини, і вмонтовує в нього здатний навчатися комп'ютер. Потім він напаковує його оцією бульварщиною, у якій є все, що відповідає елементарним уявленням про американський спосіб життя і примітивну повсякденну практику. Коротше кажучи, таким чином він немовби добув собі дикуна, розум якого ще не діткнутий цивілізацією. Додайте до цього ще певні технічні знання.— Чарлз Гарднер аж застогнав.

— А тоді роботів надокучила опіка, і він подався в мандри! — гукнув репортер.

— Ні, почуттів у нього безперечно немає, наукові експерименти не досягли ще цього. Але він не раз фіксував спосіб поведінки в'язнів, що втікали з місця ув'язнення,— це можна прочитати в будь-якому детективі; і йому залишалося тільки скопіювати цю поведінку відповідно до обставин.

— Стривайте-но, — втрутився репортер. — Чому він просто не пішов з дому, коли Баткінс був відсутній?

— Баткінс не відкрив йому шифру. І наскільки я його знаю, він і робота запрограмував так, що той не міг безпосередньо, якоюсь дією завдати шкоди людині. Він не хотів чинити комусь зла, а прагнув тільки створити щось на зразок сатиричного доказу.

— А робот усе детально простежив і спостеріг, як треба використати єдиний шанс — саме в ту мить, коли двері були відчинені.

— Слушно! Та в ту мить на дверях стояв його господар, що міг би покликати його назад, навіть коли б йому пощастило вислизнути в двері. Про головний рубильник він або вже знав, або відкрив його практично, а для висновку, що відключення струму припиняє всі дії, зокрема й дію дверного механізму, в цьому будинку досить знань першокласника.

— А потім він вийшов з дому і став на практиці здійснювати те, що вичитав у детективах! — прошепотів репортер.— Оце-то історія!

Тільки Джейн залишалася незворушною.

— Ви говорите так, ніби все доведено на фактах,— дорікнула вона чоловікам.— Для мене це й досі залишається тільки припущенням — певна річ, не без правдоподібності.

— Тобто? — запитав репортер розчаровано.

— Я вважаю, що ми недооцінюємо труднощі, пов'язані з виготовленням такої речі. Як ти гадаєш, Чарлі?

— Ну, звісно,— неохоче підтвердив той. — Труднощів тут вище голови. Насамперед тому, що багато питань довелося б вирішувати зовсім по-новому, і йдеться не лише про комп'ютер. Але ж Баткінс був геній із слонячою прапездатністю. Якщо він справді створив робота, то побіжно зробив стільки відкриттів і винаходів, що можна було б створити нову галузь у промисловості.— Гарднер хвилюк помовчав.— І ніяких потаток! — закінчив він скрушно.

— Проте це відповідає його принципам,— зауважив репортер.

— Тоді виникає ще одне дуже просте запитання,— зауважила Джейн.— Чому він, виходячи з дому, просто не нейтралізував робота? Адже той взагалі міг би тут наробити шкоди!

Чарлз Гарднер і репортер збентежено перезирнулися. У них було таке почуття, ніби їхній здогад розчинився в тумані, здогад, що був такий захопливий і цікавий, технічно блискучий й водночас трохи моторошний. Гарднер подумки гарячково шукав відповідь на заперечення, та в усій енциклопедії фізики, яку він умістив у своїй голові, не знаходив нічого відповідного.

— А я хочу вам сказати,— мовила Джейн, усміхаючись,— що він просто забував інколи робити це!..

Гарднер засміявся сердито, наче на невдалий жарт.

— Згадай лишень, який він був! — провадила Джейн.— Коли він щось напружено обмірковував, то був втіленням неухвалюваності. Пам'ятаєш, як він одного разу, коли ви грали в шахи, сплутав попіл від сигар із цукром і тицьнув ложкою прямо в попільничку?

— Цукорниця і попільничка — типовий кругозір хатньої господарки! — з нехиттю пробурчав Чарлз.

— Ти ба, хто це тут такий гонористий? — спокійно запитала Джейн, і Чарлз засміявся.

— Пробач,— сказав він,— твоя правда, просто мене задрощі взяли, що я сам до цього не додумався. Але що нам тепер робити?

— Треба остерегти людей. Це передусім мій клопіт. Я постараюся сказати про це на весь голос.

— І люди вам повірять? — скептично запитала Джейн.

— Люди повірять у що завгодно, а надто, коли йдеться про техніку, — пояснив репортер.— Згадайте хоч би літаючі блюдця!

— І як ви сформулюєте повідомлення? — обережно запитав Чарлз.

— Ну, приміром, так: «СЕРЕД НАС РОБОТ! МІСТО ПІД ЗАГРОЗОЮ ЕЛЕКТРОННОГО МОЗКУ ЗЛОЧИНЦЯ!» Щось на зразок цього.

— Господи! Та ви що! — злякано вигукнула Джейн.

— Це трохи занадто, — скривився Чарлз.

— Ну гаразд, — поступився репортер. — Ми можемо зрештою поставити в кінці знак запитання. Та це саме той тон, до якого звик наш читач.

Лейтенант Сем Меттісон сердито сопів, дивлячись на купу газет, що лежала перед ним на письмовому столі. Загрожував вибухнути величезний скандал! Минуло якихось три дні, відколи «Мідлтон Стар» опублікувала сенсаційне повідомлення, а скільки відтоді сталося різних пригод!

Він навмання узяв кілька газет. «Вчора вранці пасажири в автобусі мало не напали на Альберта П. за те, що в портфелі у нього щось голосно цокало. З допомогою водія йому, проте, пощастило довести, що він просто збирався здати в ремонт свій будильник».

«Сьогодні на Річмонд-стріт зграя підлітків погналася за якимось перехожим, що здався їм подібним до невловимого робота. На розі проспекту Лінкольна бешкетники наздогнали свою жертву й повалили на землю. Одна дівчина, Евелін Р., ударила його ножом і вигукнула: «Гляньте-но, а в нього навіть кров справжня!» Завдяки втручання нашої пильної поліції тяжкопораненого було врятовано й відвезено до лікарні».

«В універсальному магазині біля пам'ятника Вашингтону якийсь старий чоловік раптом закричав, що в нього пропали окуляри і що це діло рук робота. Юрба схвильованих покупців довго дискутувала з цього приводу, аж поки один з них не виявив, що окуляри нацуплені на носа в самого «потерпілого». Під час зчиненої метушні злодії ретельно почистили полиці й касу універсаму. В даний час поліція провадить розслідування, чи не є власник окулярів співучасником зухвалих злодіїв».

«Містер Джон Оверснап, президент Іллінойського товариства НЛО, акцентував у своєму інтерв'ю увагу на тому, що невгамовний робот може бути тільки посланцем республіки марсіян, яка, це йому напевно відомо, стоїть на боці Сполучених Штатів. Тому він пропонує гідно зустріти гостя, замість того щоб приписувати йому нез'ясовані злочини. Він висловлює певність у тому, що протягом ближчих 48 годин зустрінеться з роботом, запевняє, що готовий до цієї зустрічі і після погодження з керівництвом свого товариства у Вашингтоні має на це його підтримку».

«Відома кіноактриса Сюзен Беберлі дала своїй новій мавпі-капуцину ім'я Робот. Сьогодні вона заявила репортерам, що відчуває захват, коли пригортається до Робота під блакитною пуховою ковдрою у своєму розкішному ліжку з балдахіном»:

«Сьогодні після обід у натовпі на Батчерстріт викликав підозру чоловік, що незграбно біг тротуаром. Натовп зірвався в погоню за ним і незабаром виріс десь до 2000 чоловік. Переслідуваний утік у негритянський квартал і заховався в церкві.

На скандовані натовпом вигуки: «Чорнопикі,

віддайте робота!» — вийшов чорний священник і спробував звернутися зі словом божим до білих, щоб напоумити їх. Обурений натовп став захищатися проти цієї провокації. Під час виниклої внаслідок цього бійки вбито було трьох чорношкірих. Тепер пожежники ще гасять пожежі в негритянських кварталах, що виникли внаслідок цього нового терористичного акту злочинних чорношкірих елементів. Наші читачі мають право сподіватися, що події на зразок цієї будуть надалі відвертатися залізною рукою!..»

— Ну от, маємо! — зітхнув Сем Меттисон. — Самі тобі клопоти! І це майже перед пенсією! — Його аж ніяк не втішала перспектива, що вище начальство, цілком можливо, забере в нього цю справу. Бо тоді анулюється його угода з директором банку. В такому разі він неодмінно має спробувати хоча б потрапити до команди, чие завдання буде обробляти факти. Коли за подібних обставин він і досі не дуже ловив гав, то тепер, коли йдеться навіть не про людину, а скоріш за все про робота, гріх було б випустити з рук невеличкий «лівий» заробіток! «Тільки робот міг викинути гроші!» — думав він і водночас був якось внутрішньо вдоволений, що справа виявилась такою зрозумілою і йому не треба вже непокоїтися моральним боком справи, а тільки практичним. Телефон перебив його філософські міркування. Біля апарата був директор Флетчер, як завжди занепокоєний своїми проблемами.

— Містере Меттисон, як ви не забули, ми мали у зв'язку з пограбуванням банку розмову про різні молодіжні проблеми, пам'ятаєте?

— Авжеж, пам'ятаю, — відповів лейтенант. — Я тримаю справу в центрі уваги!

— Це добре,— сказав директор,— передусім тому, що для мене, як і досі, все це дуже важливе. Я виявив би до справи подвійну увагу, розумієте, подвійну увагу.

— Цілком розумію,— сказав лейтенант.

— Якщо це можливо, бажано було б уже протягом тижня прояснити щось. Я зрозуміло кажу?

— Так, сер, ви висловилися цілком зрозуміло. Наявність паперів не гарантована. Все пов'язано з відомою особою. Я зроблю все можливе!

«Отже, 20 000! — подумав зраділий лейтенант.— Дідько б його вхопив, тремтить, певне, за свою шкуру! А може, за цим стоїть щось більше? Може, цим уже зацікавилися десь вище? Що не кажи — робот! Комедія,— міркував лейтенант,— яку силу має преса. Коли б кілька днів тому мені хтось розповів таке про робота, я вважав би його за бовдура або принаймні за підозрілого. Але після того, як про це написано в газетах, мені самому все це здається цілком природним. А що найкраще: завдяки цьому мені не довелось нічого пояснювати сержантові, а то ще, чого доброго, й ділитися з ним. Він згодом матиме ще досить таких нагод».

Лейтенант Сем Метгісон забув, що сам він досить довго мусив чекати такої нагоди. Він, певно, й сам зауважив би цю суперечність, коли б і далі спокійно розмірковував, але враз на дверях з'явився сержант.

— Хелло! — гукнув він.— Відділки одержали вже тисячу шістсот сорок сім сигналів про місця, де, можливо, перебуває робот!

— Чортівня якась! — лайнувся лейтенант.— Скажи сам, чи той чоловік у барі скидався на

робота? Адже ти тоді, перед хлібною крамницею, не сплутав би його з іншим!

— В «Муншайн-барі» відтоді його теж не бачили.

— Ще б пак. Він не дурний. Але стривайно, чи можуть роботи взагалі бути дурними чи розумними? Хоча це, зрештою, однаково. Ми будь-що повинні придумати, як його схопити.

— І по можливості ще до того, як ним зацікавляться нагорі,— відповів сержант.

— В тебе теж якийсь передчуття, чи ти чув щось певне? — недовіжливо запитав лейтенант.

— Ні, я вмю читати думки,— відповів сержант.— Це спадкова здатність — мій батько тільки й умів читати, що думки.

— Ну, ну, без жартів! — перебив лейтенант.

— Вілкінс, репортер, підказав мені одну ідею. Адже наш робот пограбував банк, керуєчись якимось детективчиком. Але ж він напевне читав і інші. Вибір непоганий: шантаж, наркотики, діаманти і ще багато дечого. То, може, ми схопимо його на одній з таких справ?

Лейтенант нічим не виказав хвилювання.

— Шантаж відпадає, здебільшого на таке не скаржаться. До паркотиків він теж навряд чи добереться, там не підпускають новачків так швидко. Але діаманти — це непогана ідея. Зателефонуй зараз же тому головатому, як там його звать? Так, Гарднерові. Скажи, що нам потрібен журнал, де пишуть про діаманти! — І, поки сержант набирив номер, він провадив:— Я вважаю, що ми повинні відразу знешкодити робота, тільки-но матимемо його в руках. Він являє собою небезпеку. Але кілька влучних черг з автомата, певне, порішать і робота. Ну, що там?

Сержант назвав себе у трубку і сказав, що хотів би поговорити з містером Гарднером. Несподівано він зблід. Затуливши рукою трубку, він сказав:

— Оце-то чортзна-що! Містера Гарднера забрали нібито наші люди для розмови з вами. Автомашиною. Ви давали таке розпорядження?

Лейтенант похитав головою.

— Скажи, що ми цю ж мить їдемо!

Чарлз Гарднер дуже швидко зауважив, що їдуть вони не до поліційного управління, хоча ті, що сиділи в машині, одягнені були як полісмени. Коли він спитав про це, йому замість відповіді тицьнули в спину дулом пістолета. І він не став більше допитуватись. Але тим глибше замислився. На який же дурний гачок він попався! Адже цей полісмен запросив його в машину, де сиділо аж троє! Безперечно, він потрапив до рук якоїсь банди, а може, навіть синдикату злочинців. Куди ж вони їдуть? Тільки-но виїхали з Мідлтона, віконця зразу зашторили, і Гарднер нічого не міг побачити. Але для цього, як фізика, це не становило якихось неймовірних труднощів. З того, як їх підкидало в машині, він визначив, що їдуть вони поки що путівцем. Тоді повернули ліворуч і їхали деякий час угору — отже, повернули на автостраду, а саме — в напрямку Чікаго. «От як!» — подумав він, задоволений логічністю своїх міркувань, і це, либонь, було єдине, що могло його тепер утішати. Принаймні міркування допомогли йому погамувати страх.

Але враз йому перебили думки. Машина знову звернула, і її зразу почало жахливо трусити — путівець чи лісова дорога? Надумали

його тут порішити? Дурниця, навіщо їм це? Ні, фальшиві полісмени тільки повилазили один за одним і помінялися місцями, але так, що один з них весь час був позад Гарднера, і професор невідступно відчував на спині неприємний доторк металу.

Далі подорож минула без пригод. Чарлз Гарднер зауважив, що вони проїхали через Чікаго чи через його частину, проте оскільки навколо знову стало тихіше, то, хоч машина часто змінювала напрямок, він міг усе ж таки сказати — вони були поблизу якогось великого міста.

Потім йому зав'язали очі, завели в якийсь будинок і посадили біля стола, а коли він знову дістав змогу дивитися, то побачив перед собою досить щедро заставлений наїдками стіл з усім відповідним начинням для вечері.

— Шеф наказав спершу нагодувати вас, — сказав, як лишень міг, приязно один із тих, що їхали з ним у машині, і вийшов.

Спершу Гарднер вирішив не зважати на спокусу, та потім скорився обставинами і став їсти, й навіть з апетитом. Після вечері його відвели до якогось недбало одягненого добродія.

— Сподобалася вам італійська кухня? — запобігливо поцікавився той.— Я завжди дотримувався думки, що на переговорах легше досягти компромісних угод, задовольнивши спершу тілесні потреби. А ви як вважаєте?

Гарднер відповів, що не мав багато нагод нагородити такого роду досвід.

Співрозмовник кивнув головою:

— Я вірю вам. Ви справляєте враження людини, що любить правду, і тому нам багато легше буде порозумітися. Ми трохи знайомі з

вашою біографією. Так ось, щоб не витратити зайвих слів: нам потрібен ваш робот. Або той, що вже існує, або сконструйований наново. Серійне виробництво ми взяли б цілком на себе. Пропонуємо вам або одноразову винагороду, або участь у прибутках — як ренту. Я знаю, що ви хочете сказати: ви цього всього не можете, це був винахід вашого друга, а він помер. Краще не кажіть такого, обміркуйте все як слід. Щоправда, ви могли б і одразу висловити свою згоду. Ні? Ну, гаразд, тоді до завтра! — Він натиснув на кнопку, і Чарлза Гарднера провели до кімнати, досить комфортабельної, як не зважати на заграбовані вікна.

Генрі Вілкінс з винуватим виглядом стояв перед Джейн Гарднер.

— Ви не виженете мене? — боязко спитав він.

Джейн утомлено похитала головою.

— Бо це я своїм дурним репортажем дав усьому цьому хід, — картав себе репортер.

Джейн дивилася на нього, нічого не розуміючи.

— Це ж абсолютно ясно! — пояснив він. — Якийсь синдикат, велика організація злочинців, захопив вашого чоловіка, бо хоче мати таких роботів, — от для якої тільки мети? І не знаю, чого вони з цього сподіваються.

— А як же поліція?

Репортер сумно засміявся:

— Як правило, в таких випадках вона безсила.

— Вони вважають, що Чарлз може виготовляти такі штуки?

— Авжеж, і доти, доки вони вірять у це, вашому чоловікові нічого не загрожує! Та на-

скільки я його знаю, він їм відразу пояснить, що він цього не вміє!

— Я мушу хоча б щось зробити, але що? — підводяться, мовила Джейн.— Якби ж той старий навіжений Баткінс залишив хоча б якісь нотатки!

— А може, вони є, але заховані? — запитав репортер.— Ходімо туди ще раз і пошукаймо!

Джейн Гарднер не була певна, що в цьому є сенс, бо це дуже мало відповідало її уявленню пра Баткінса. Та вона згодилась, аби хоч щось робити. Вони сіли у Вілкінсову машину й поїхали. Було вже темно, коли вони прибули на місце, і Генрі Вілкінс освітив фарами все навколо. Вони вже підходили до будинку, коли перед ними враз, наче з-під землі, з'явився полісмен. Козирнувши їм, він сказав:

— Лейтенант Меттісон поставив мене тут на випадок, якщо хтось із зацікавлених цією справою спробує стромляти сюди свого носа!

Генрі Вілкінс уважно подивився на нього з таким почуттям, що він уже бачив десь цього полісмена.

— Покажіть-но своє посвідчення!

Але полісмен ураз вихопив пістолет і примусив їх підійти до дверей.

— Тільки без дурниць! — попередив він.— Швиденько відчиняйте, а далі побачимо!

— І не подумаймо! — заявив Вілкінс.

— Дамі нема чого боятися,— сказав фальшивий полісмен,— а от у вас — три хвилини. Якщо після цього двері не відчиняться...

— Нічого не вдієш, — зітхнула Джейн.— Відчиніть.

— Який шифр? — спитав полісмен.

Вілкінс хотів був стримати Джейн, та вона вже говорила:

— Сьогоднішнє число, тоді рік мінус один день.

Фальшивому полісменові це було явно не під силу, і він тільки сказав:

— Відчиняй!

Генрі натиснув на кнопки, та двері не відчинилися.

— Маєте ще дев'яносто секунд! — сказав фальшивий полісмен і трохи підняв пістолет. Та в цю мить збоку хтось ударив його по руці, блискавичний удар у живіт примусив його зігнутися вдвоє, і елегантно одягнений чоловік виступив з темряви й уклонився.

— Капітан Бекет! — відрекомендувався він.— З ним готово, тепер можете відчиняти.

— Не можемо! — сказав репортер.— Шифр уже не підходить. Але насамперед — щиро дякуємо вам!

— О, нема за що! — чемно заперечив незнайомий.— А чи не краще, коли ми поговоримо про подробиці десь у приємнішому місці!

Джейн, іще важко дихаючи, вже отямилась і через силу промовила:

— Чи можу я запросити вас, нашого рятівника, до себе?

— Згода! — весело сказав незнайомий.

— А цей? — запитав репортер, показуючи рукою на фальшивого полісмена, що лежав іще долі.

— Про нього подбають! — сказав капітан і кивнув головою. З темряви виступили двоє полісменів, цього разу справжні, їх Генрі відразу впізнав, і потягли кудись іще непритомного нападника.

Мало спав Чарлз Гарднер тієї ночі. Він усотє обдумував становище, в яке потрапив,

не знаходячи бодай якогось більш-менш розумного виходу, що дав би йому певний шанс на порятунок. Якщо він скаже, що може виготовляти роботів, то від нього вимагатимуть, щоб він це зробив, і подбають, щоб він не зміг викрутитись. А коли він скаже, що не може цього робити, як насправді й було, то йому не повірять і спробують удатися до примусу. Навіть, цілком можливо, захоплять і Джейн. А коли йому пощастить переконати їх, вони втратять будь-який інтерес до нього. На цьому, певне, закінчиться його земний шлях. Але найнаймні Джейн буде в безпеці.

Він вирішив докласти всіх своїх сил, діючи саме так. Хоча великих надій на це покладати було нічого.

Цього разу його не нагодували. Підняли з ліжка і потягли до шефа.

— Ну, подумали? — неприязно спитав шеф.

— Послухайте, — замість відповіді сказав Гарднер, — чи немає у вас якогось фахівця з цієї галузі, щоб я міг йому дещо пояснити?

— А що саме?

— Що нічого не вийде. Мій покійний друг виготовив робота абсолютно сам, я побував у його домі лише після його смерті. Нотаток немає. Все.

Шеф рантом ошкірився. Здавалося, що ця справа його потішала.

— Слухайте уважно, — сказав він. — Ви знаєте, що таке начальник і що таке терміни? Бачте, я теж тільки службовець однієї з фірм і маю свої терміни. Звільнитись я, на жаль, не можу, це не в наших звичаях, тому я не маю наміру зволікати і дотримуватимусь своїх термінів. А для цієї мети, — він задоволено відкинувся на спинку стільця, — в моєму

розпорядженні є всі засоби, можете вже мені повірити!

— Я вірю вам на слово, — сказав Чарлз як тільки міг холоднокровно. — Та якщо ви не повірите мені, то тільки ж собі на шкоду. Ви, певна річ, можете зробити зі мною все, що завгодно, а проте там, де нічого немає, ви нічого й не добудете. Ваш єдиний шанс — це піймати робота, що бігає по місту. Та й у цьому я не зможу стати вам у пригоді, бо ніколи його не бачив.

Шеф знову натиснув кнопку і звелів тому, що ввійшов до кімнати:

— Покажи-но нашому любоюму гостеві підвал!

Оглянувши підвал, Чарлз Гарднер безсило впав на ліжку. Піт заливав йому обличчя, серце гучно калатало. Він зрозумів, що надто мало знає про цю сферу суспільного життя своєї батьківщини, щоб знайти вихід із кошмару, а також те, що підвалу йому не витримати. А проте він усе думав і думав...

Капітан Бекет, хоча й мав усі можливі повноваження, відмовився від окремої кімнати в поліційному управлінні Мідлтона. Він волів тримати під контролем людей, з якими йому доводилося працювати, і тому лейтенантові Сему Меттісону хоч-не-хоч доводилося весь час терпіти у себе в кімнаті «армійського задаваку».

Натренований у мистецтві витягати з інших людей ті відомості, які вони хотіли б залишити при собі, Бекет іще вночі витяг з ув'язненого «полісмена» зізнання, хто доручив йому пробратися в Баткінсів будинок. Капітан Бекет знав, що його начальство в Пентагоні аж ніяк не певне, чи повідомлення про робота —

не вигадка газетярів, проте воно майже відверто виявило своє надзвичайне зацікавлення в тому, щоб він існував насправді. Сам Бекет теж схилився до думки, що все це не вартє дїрки з бублика, але той факт, що до цього діла відразу підключилася велика гангстерська організація, майже переконав його в протилежному. З іншого боку, витрати, що їх заберуть розшуки, не такі великі, щоб боятися серйозних ускладнень. Тому капітан Бекет був дуже задоволений, коли гангстера-недотепу після допиту відвели нарешті до його камери.

— Так,— звернувся він до Сема Меттісона,— тепер мені треба поговорити з Вашингтоном, а ви тим часом подбайте, прошу вас, про кавник, і не маленький, щоб довгенько не закипав.

Лейтенант не дуже радо, але не перечачи скорився наказові. Коли хвилини за десять він, балансуючи з тацею, повернувся, капітан був у доброму гуморі, навіть підвівся йому назустріч і взяв з рук тацю.

— Тепер мені потрібна буде машина,— сказав він.— Десь так за годину.

Чарлз Гарднер таки заснув і, коли його розбудили штурхапом, у першу мить не зрозумів, де він.

— Одягайтеся! — наказав вартовий. — Вас повезуть звідси!

«Отже, не до підвалу!» — промайнуло в Чарлза, і в нього зажеврила слабенька надія. Він глянув у вікно. Надворі було ще темно. Одягаючись, він пробував уявити собі, що могло примусити шефа змінити свої наміри і які ті наміри тепер. Може, поліція вже напала на слід викрадачів. Тоді його, очевидно, просто

сховають у іншому місці, й усе почнеться спочатку. Він пробував згадати все, що він знав або чув про її роботу. Виявилося, що не так уже й багато, але достатньо, щоб вважати своє припущення не дуже ймовірним. То що тоді? Може, хтось із вищих босів вирішив узяти це діло до своїх рук? Тоді є надія, що він зможе ще пояснити комусь справжній стан речей. Бо там він, мабуть, спіткає людей хоч і не менш жорстоких, але принаймні бодай трохи розумніших. Ну, хай там як, а він насамперед уникнув навислих над ним страшних тортур, а в його безнадійному становищі це вже був якийсь просвіток.

Проїжджали знову через велике місто, яке, коли судити з гамору, саме прокидалося. На зміну напруженим роздумам прийшла апатія, і Гарднер раз у раз поринав у дрімоту. Він не мав анінайменшого уявлення, скільки часу вони їхали, коли враз машина зупинилася. Йому знову зав'язали очі й сказали вийти з машини. Навколо було тихо, під ногами він відчував бетон, дув поривчастий вітер. З цього Гарднер зробив висновок, що вони знову на автостраді. Його відвели на кілька кроків убік, і він відчув, що під ногами вже м'яка земля. «Оце й усе, зараз мене пристрелять»,— подумав він, і на серці в нього стало напрочуд гірко і спокійно.

В бік йому тицьнули пістолет, та очікуваний постріл не пролунав, а натомість один з конвоїрів сказав:

— Стій тут і не руш з місця! І пов'язки з очей не знімай, бо дістанеш кулю!

Чарлз Гарднер почув, як обидва вони пішли до машини; кладнули дверцята, і машина поїхала.

Його охопив подив. Повагавшись, він усе-таки зірвав з очей пов'язку і побачив, що він сам-самісінький стоїть на узбіччі автостради. На сході світало.

Гарднер глибоко зітхнув. «Божевільний світ!» — подумав він, та в цю мить він був радий, що світ такий божевільний. І що тепер? Він вирішив зупинити першу машину, яка з'явиться на дорозі. А до нього вже наближалися вогні автомобіля, що йшов іншим боком автостради. Гарднер подумки пожартував: «Цієї не хочу, напрямок не підходить, почекаю вже такої, щоб їхала в мій бік». Та авто, проїхавши метрів двісті, повернуло і під'їхало впритул до нього.

Елегантно одягнений чоловік років десь так тридцяти п'яти виліз із машини, підійшов до Чарлза й запитав:

— Містер Гарднер?

На мить Чарлз відчув себе таким зацькованим, що хотів кинутися навітки, але, сказавши собі, що в цьому вже немає ніякого сенсу, відповів коротко:

— Це я.

— Капітан Бекет із Пентагону, — відреккомендувався незнайомий і, діставши посвідчення, показав його проти світла фар так, щоб Чарлз міг прочитати. — Роздивіться його уважно, — сказав незнайомий, сміючись. — Після всього пережитого ви маєте право бути недовірливим! Переконалися? Гаразд, а тепер ходімо, я відвезу вас додому, в Мідлтон, до вашої дружини.

У Чарлза, коли вони сіли в машину й рушили до міста, запаморочилося в голові, а тоді до горла несподівано підкотилася нудота.

— Прошу вас, зупиніться! — попросив він.

Тільки-но вийшовши, він почав невтримно блювати. Капітан дбайливо підтримав його.

— Цілком зрозуміла нервова реакція, — приязно сказав капітан. — Я дам вам віскі, випийте ковток, це швидко додасть вам сил!

Капітанів прогноз справдився. Незабаром Чарлз оговтався настільки, що зміг знову нормально мислити, і аж тоді йому спало на думку, яке неймовірне те, що сталося з ним за останні години.

— Як вам удалося врятувати мене? — спитав він. — Гадаю, це не таємниця?

— Власне, це таємниця, — усміхнувся капітан, — але в цьому разі... я так чи так мушу дати вам кілька порад, які ви без попередніх пояснень навряд чи зрозумієте. Так ось: в деяких надзвичайних випадках ми знаходимо певні контакти з організаціями на зразок тієї, до чийх рук ви потрапили. Але лише в справді надзвичайних випадках.

— І я один з таких надзвичайних випадків?

— Очевидно. Боятися вам більше нічого. Щоправда, з умовою, що ви самі ні про що не згадуватимете. Люди, що допитували вас, були в масках, говорили зміненими голосами. Отже, ви їх нізащо не змогли б упізнати. Така ціна, та я гадаю, що ви не вважатимете її надто високою?

Чарлз не відповідав. Для нього все це було надто заплутане.

А капітан провадив далі:

— Навіть у тому випадку, коли дуже розвинене почуття справедливості штовхатиме вас до необхідності допомогти поліції в пошуках злочинців, нагадайте собі, що цим ви позбави-

ли б нас можливості виявити вам удруге таку ж ефективну допомогу.

— Так, це правда! — змушений був погодитися Чарлз. — Але чим це я такий надзвичайний?

Капітан голосно й довго сміявся.

— Ох, ці вже мені вчені! — сказав він згодом. — А вам ніколи не спадало на думку, яке значення міг би мати робот у справі захисту свободи?

— Здається, я потрапив з дощу та під ринву, — сказав Чарлз Гарднер наступного ранку дружині за кавою. — Капітан, безперечно, не такий дурний, як шеф банди; він добре втямив, що я не зможу відновити конструкції робота, та він вимагатиме, щоб я взяв участь у затриманні вже наявного зразка, а те, що вони збираються здійснити з його допомогою, імпонує мені куди менше, ніж те, що могли б зробити гангстери!

Джейн кивнула головою. Вона була розумна жінка і не умовляла чоловіка скоритися долі й покластися на волю випадку. Вона знала, що її неспокійний чоловік не міг би змиритися з можливими наслідками, коли у цьому ділі щось хоч більш-менш залежало від нього. В полум'ї першої атомної бомби згоріла й легенда про те, що фізик не несе моральної відповідальності за наслідки своїх відкриттів та експериментів. Та, замість згадувати про це, вона просто запитала:

— Тобі все зрозуміле у цьому ділі?

— Так, окрім одного, — відповів він, — записки з якимись чудними літерами, що лежала на столі у Батківса в коробці для паперів. — Він підвівся, вийшов до кабінету й зразу повернувся. — Ось, — сказав він. — ENINSM — що

це може означати? Адже старий Джім не сподівався померти так безглуздо. Для кого він це писав? Для робота? Навіщо? Чи для себе?

— Швидше, певне, для себе, — вирішила Джейн. — Адже він був завжди такий неуважний, це могло означати щось дуже важливе, що завжди мало бути в нього під рукою.

— Щось важливе, що мало бути під рукою? — задумливо пробурмотів Чарлз. Потім поклав записку в кишеню. — Облишмо це. Зараз важливіше вирішити, як я маю поводитися. Капітан безперечно не дасть мені надто багато часу на роздуми.

— Але хіба ти тут не єдиний, хто хоч трохи на цьому знається? — запитала Джейн. — Чи в тебе склалося враження, що капітан — теж фахівець?

— То, може, ти вважаєш?..

Почувся дзвінок.

— Саме так! — квапливо мовила вона. — Треба завжди бути попереду, щоб першим опинитися біля робота, а тоді подбати про його знищення, але так, щоб навіть тінь не впала на тебе! А тепер іди відчини!

Він кивнув і не поспішаючи пішов до передпокою. Повернувся він з капітаном.

Капітан Бекет, як завжди, був веселий і милий. Він чемно перепросив Джейн за те, що змушений забрати її чоловіка з собою, проте вона принаймні матиме певність, що під капітановою опікою з ним нічого лихого не трапиться.

Джейн була так само мила й привітна і нічим не виказала, про що вони з чоловіком тільки-но розмовляли.

— Куди ми їдемо? — спитав Чарлз, надавши своєму голосові бадьорої діловитості.

— До Баткінсового дому, чи, краще сказати, — до вашого дому, — відповів капітан. — Я сказав, щоб Вілкінс теж прийшов, адже він уже двічі побував там. Ваша дружина сказала, що шифр недійсний. Отож я хотів би, щоб ви мені ще раз продемонстрували.

— Авжеж, вона мені теж про це казала, — сказав Чарлз, — і я не розумію, в чому річ.

Звичайно, він знав причину, адже Джейн і Вілкінс і гадки не мали про поправку на час між днем смерті Баткінса та днем, коли це було виявлено. Тепер Гарднерові треба було придумати правдоподібну версію, що могла б пояснити зміну шифру без його втручання. Проте, як усі не звиклі до ошуканства і прикидання люди, саме тепер, коли цього найменше можна було побоюватися, йому здавалося, що мовчання виказує його.

— До речі, про Генрі Вілкінса, — почав він. — Преса, здається, замовкла про робота?

— Вас це дивує? — усміхнувся капітан. — Преса потребує щоденних сенсацій, а вчорашні скоро забуваються! Особливо коли трохи посприяти цьому!

— Так, звичайно, — сказав Чарлз і знову замовк.

Незабаром вони вже стояли перед дверима «фортеці». Чарлз ще раз пояснив, як він розгадав таємницю шифру; Генрі Вілкінс, що приїхав відразу після них, підтвердив це; і тоді Гарднер набрав відповідну для цього дня серію цифр — певна річ, безуспішно.

— Встановімо передусім для себе таке, — спокійно промовив капітан, — щодо дат є близько трьох мільйонів шестисот тисяч можливостей. Скільки приблизно минає часу, поки двері відчиняться?

Чарлз замислився:

— Десь три секунди.

— Я б теж так сказав,— погодився репортер.

— Розрахуємо: коли б ми механічно натискували дати одну за одною, то на натискання кожної дати додамо секунду, отже — чотири. На натискання всіх дат ми витратили б десь сто шістдесят днів. Бо час, протягом якого діє замок, слід вважати «мертвим» часом, так чи ні?

Капітан звернувся з цим запитанням до Чарлза. Того наче приском обсіпало. «Капітан, здається, щось у цьому тямить»,— подумав він. Та вголос промовив:

— Навряд. «Мертвим» я вважав би той відтинок часу, що минає від останнього натискування кнопки до початку відкривання, тобто десь так з півсекунди.

Капітан кивнув головою:

— А проте і в такому випадку піде не менше як сорок днів. Такого часу ми не маємо. Я хотів би обміркувати цю справу з лейтенантом Меттісоном. Підемо зі мною?

Лейтенант сидів із сержантом Пінкертоном у своєму кабінеті, втупивши жовчний погляд у вікно.

— Цей армійський пройда мені просто як кістка в горлі,— лайнувся Сем.— Розсядеться тут собі, як удома, і починає давати вказівки, наче він...— Лейтенант не докінчив речення.

— Принаймні ми зіпхнули з себе діло,— задоволено озвався сержант. — І відповідальність теж.

— Авжеж,— сказав лейтенант так люто, що сержант Нед Пінкертон глянув на нього зди-

вовано. Він запитливо подивився на пачальника, а тоді мимохідь запитав:

— До речі, ви мені ще нічого не розповіли, що у вас було з директором банку?

Якусь мить Сем Меттісон вагався. У них не було заведено, щоб його питали про те, про що він сам не розповідав, отже, сержант про щось здогадувався. І коли він, лейтенант, не хоче випускати оті долари, як пісок між пальців, то тепер, за нових обставин, доведеться принаймні почасті відкрити Неду свою таємницю.

— Тобі перепаде зо дві тисячі, якщо нам пощастить знищити робота! — зважився він на-решті.

Сержант свиснув крізь зуби:

— Дві тисячі не жарг. Та коли вже цим зацікавився Пентагон, то це справа непевна!

— То й треба її самим упорати! — гаркнув лейтенант. — А то б, гадаєш, я сказав тобі щось?

— Якби ж у вас був придатний план... — вагаючись, почав сержант.

Та розмову про план перебила поява капітана в супроводі Чарлза Гарднера і репортера.

— Нам треба спільно обговорити деякі питання, — заявив капітан. — Тут саме всі ті, хто був присутній при першому відмиканні дверей. Може, комусь щось упало в око?

Гарднер присилював себе до незворушності. Виходить, капітан не в усьому довіряв йому! Якщо тепер хтось із двох скаже, що й того разу перша спроба теж була невдала, йому капець!

Та лейтенантові йшлося тільки про двадцять тисяч доларів — подумки він уже визначив їх як «свої». Тільки репортер уловив,

що десь щось не домовлено. Але він ще почував себе Гарднеровим боржником, зате капітана Вілкінс терпіти не міг,— по-перше, тому, що за своїми витонченими манерами той приховував пиху, яку репортер добре відчував, а по-друге,— за те, що капітан, можна сказати, зіпсував йому гру, заборонивши дальшу публікацію репортажів про робота. Отож Генрі Вілкінс хоча й згадав, що перша спроба Гарднера відімкнути двері виявилася невдалою, та не зронив і слова.

Капітан пильно спостерігав усіх, але поки що мовчав. Тільки його погляд ставав усе колочіший.

— Гаразд,— мовив він по паузі,— тоді поставимо питання інакше. — Які можуть бути причини зміни шифру?

Репортера потішила можливість помірятися силами з інквізитороподібним капітаном.

— А може, робот тим часом устиг побувати всередині? — висловив він припущення. — Таке може статися, адже він потребує запасних деталей чи мастильних матеріалів, та й заряджатися десь йому треба.

— Але ж обставини його втечі свідчать про те, що він не міг знати коду! — заперечив капітан.

— Так, це правда,— погодився репортер,— хоча...— підскочив він.

— Що «хоча»? — запитав капітан.

— Робот повинен мати десь житло. Я не думаю, що він сам найняв собі квартиру. Це, певне, задалегідь зробив для нього старий Баткінс. А то робот мав би хоч-не-хоч зіткнутися з безліччю проблем приватного порядку і, певна річ, здався б комусь чудним. Якщо ж він завдяки Баткінсові мешкає вже десь і ретель-

но вносить платню за квартиру, жодна людина не зверне на нього уваги.

— Цілком імовірно,— змушений був погодитися капітан.— Але що з цього випливає для нас?

— Дуже проста річ. Старий Баткінс задовго до своєї смерті залишив у адвоката листа для містера Гарднера. Чому він не міг залишити в тій квартирі шифр і взагалі опис, що розкривав би секрет замка, так би мовити, про всяк випадок? Так само, як лист до містера Гарднера теж був тільки «про всяк випадок».

Капітана, здавалося, не дуже влаштовувало це пояснення, але він зрештою кивнув головою і сказав:

— Може, й так. Отже, треба віднині постійно стежити за будинком! Тепер останнє запитання: як нам ушіймати робота? Як нам виявити, де він перебуває?

Всі мовчали. Як хотілося капітанові в цю мить уміти читати чужі думки! Він майже фізично відчував антипатію всіх присутніх. Він не знав тільки, чим її пояснити: чи його становищем у Пентагоні, чи обмеженістю опих провінціалів, чи ще чимось — зовсім іншим.

Прочитати чужі думки він не зміг, хоча так пронизував поглядом одного за одним, наче вмів це робити. От хоч би, приміром, репортер, який більше, ніж інші, має підстав до стриманості: адже його позбавили можливості заробити на публікаціях про цю сенсацію. А тим часом саме він найсумлінніший! Тутешні полісмени — шкода й мови! Але ж фізик, якого він урятував, мав би найскоріш бути відвертим з ним, а тим часом Гарднер взагалі нічого не каже. Може, він просто відлюдкуватий вдачею?

Капітан примружив очі і потай спостерігав реакцію інших.

Чарлз Гарднер поринув у роздуми і час від часу легенько кивав головою, наче на підтвердження власних думок. Так, він повинен дочекатися свого шансу. А поки що не треба виходити з гри.

Лейтенант Сем Меттісон, опустивши підборіддя на груди, роздумував про свої долари. Він теж міг тільки вичікувати. Нехай капітан сам сушить собі голову!

Сержант Нед Пінкертон стежив за розвитком подій досить байдуже. Звісно, чималенька сума грошей, в перспективі обіцяна лейтенантом, не завадила б йому — та хто міг її гарантувати, коли все тут таке туманне? Чиї приховані інтереси зустрілися чи навіть зіткнулися в цій навіженій історії? Треба подивитись, а тоді відповідно й поводитися.

Репортер пошкріб голову. Він, певна річ, зауважив, що лише він сам провадить з капітаном розмову, а інші понабирали в рота води. Може, він допустився необережності, покриваючи так старого фізика? Напевно. Та дарма! В ньому закипала впертість. Хоч раз не думати про співвідношення інтересів, не озиратися на список головних акціонерів своєї газети і взагалі не зважати на будь-кого з сильних світу сього — він сидить тут як приватна особа і може дозволити собі таку розкіш. Розмова зупинилася на мертвій точці, він має в руках — репортер тепер був певен цього — ключ; то чом би йому не піти й не відімкнути двері, байдуже, що з цього вийде?

— Треба наставити йому пастку, — сказав він.

— Як? — зацікавлено спитав капітан.

— Я переглянув усю бульварщину, якою старий Баткінс, певне, напакував свого робота. Один з випадків міг би особливо стати в пригоді: крадіжка діамантів у готелі. Або точніше — грабунок. Треба створити цілком подібну ситуацію і подбати, щоб він якимсь чином довідався про це. Найкраще — через пресу.

— Добре, — промовив капітан, наче вчитель біля дошки. — А далі?

Сем Меттісон підвівся:

— А тоді не випускати його! Стріляти безупинно! Цього досить буде, навіть для робота!

Капітан не зміг приховати усмішки. «Тепер я тебе розкусив, — промайнуло у нього в голові. — Цікаво, що тобі пообіцяли за те, щоб ця штука була знищена?» Та він залишив свої думки для себе.

Репортер побачив, як затремтіли в капітана кутики уст, а сержант несхвально насупився. Тепер йому було цілком ясно, що тут ведеться якась дивна гра. І він вирішив узяти в ній участь.

— Я гадаю, — сказав він, — що його треба випустити з готелю й простежити за ним.

З капітанового кивка він зрозумів, що влучив у ціль.

— Важко, — встряв у розмову сержант. — А що коли в нього й на потилиці є очі?

— Дурниці! — гримнув лейтенант, але відразу ж затнувся. — А зрештою, чом би й ні? Він же робот — гм, цим багато що можна пояснити. Приміром те, що він побачив тебе на вулиці.

Капітан підняв руку:

— Так, доведеться узяти це все до уваги. Проте стрілянина виключається. Коли ми з'ясуємо, де він живе, то спіймаємо його сталевую

сіткою або ще чимось у під'їзді чи ще в якомусь зручному місці... Так, прошу?

Чарлз Гарднер уперше підняв голову і дав цим зрозуміти, що дослухався до розмови. Йому стало ясно, що капітанів план може бути цілком здійснений. Що сказав би на це старий Баткінс? Тільки він, Гарднер, може стати цього плану на заваді. Але як? На яких підставах?

— Старий Баткінс... — почав професор вагаючись, та коли він побачив обернені до нього очі всіх присутніх, до нього раптом прийшли і думки, і слова, так наче він мав прочитати лекцію з фізики.— Виходячи з принципів старого Баткінса, що їх і ви знаєте, я не можу собі уявити, щоб він не убезпечив свій винахід на випадок згаданої можливості. Я кажу про варіант, за якого робот може бути спійманий іншими людьми й використаний для їхньої мети.

— В чому могло б полягати таке вбезпечення? — запитав капітан.

— Наприклад, у пристрої для самознищення. Із застосуванням вибухівки. Або короткого замикання, що спалює всі електронні вузли й залишає лише механічний апарат,— а його може побудувати кожен аматор.

Чарлз Гарднер спокійно дивився капітанові в очі.

Він зауважив, що примусив свого партнера замислитися.

Знову запала пауза, капітан утупився в підлогу, а інші пильно дивились на нього. Нарешті капітан підвів голову.

— Тоді лишається одне. Коли ми дізнаємося про його місцеперебування, тоді,— він повернувся до Чарлза Гарднера,— тоді вже діяти

повинні будете ви. Завітаєте до нього під будь-яким приводом, — може, як електромонтер, а може, як ще хтось — і спробуєте дізнатися, що там у нього всередині. Ви тут єдиний, хто може це зробити. Чи зважиться ви на це? Не кваптеся, спокійно обміркуйте відповідь, але відповідайте як справжній чоловік!

Час, який капітан дав фізику в роздуми, потрібен був йому самому, щоб іще раз зважити власну ухвалу. Він, певна річ, міг би викликати фахівців з Вашингтона; і, коли б тут був випадок трохи поважніший, він так і зробив би. Та він знав також і те, що його начальство сприйняло тутешні події не дуже серйозно, отож навіть негативний звіт про ці події не дуже зашкодить йому, коли не суперечитиме думці експертів. Він мав нюх на ті справи, котрі обіцяли закінчитися невдачею, і історія з роботом, здавалося йому, належала саме до них. Отже, це було слушне рішення — діяти разом з фізиком, якому він усе ж таки зробив велику послугу.

Чарлз Гарднер тріумфував у душі. Йому вдалося без зусиль приховати свою радість: за недовгий час, що минув від смерті Баткінса, він так гарно вивчився прикидатися, що це давало йому майже злодійську насолоду. «Добре натренований мозок, — подумав він, — навчається швидко навіть не властивих йому функцій!» Він вирішив іще трохи покомизитися. Та кінець кінцем він зробить капітанові приємність, щоб той міг думати, наче це він сам схилив професора на свій бік, до здійснення своїх планів.

— Тоді вважатимемо в принципі, що все з'ясовано, — закінчив розмову капітан. — Все інше, так би мовити, штабна робота.

Наступного дня на першій сторінці ранкової газети вміщено було велику фотографію кіноактриси Сюзен Беберлі, облямовану набраною жирним шрифтом принадою, яку репортер приготував вельми хитро:

«КОШТОВНОСТІ БЕБЕРЛІ В МІДЛТОНІ!

Улюблениця глядачів Сюзен Беберлі у своїх справах відвідає Мідлтон! Вона прибуде о 16 годині й 24 години перебуватиме в «Метрополітені». Її славнозвісні діаманти зберігатимуться тим часом у сейфі готелю, цілком забезпеченому від грабіжників і пожежі».

В капітана і полісменів була напружена ніч. Але тепер усе готове. Робот мав тільки дві можливості заволодіти коштовностями (звичайно, фальшивими) — або до того, як їх покладуть у сейф, або ж відразу після того, як їх заберуть звідти. На цю мить чатували двадцять патрульних машин і загін полісменів на мотоциклах, що дістав підкріплення з Чікаго. Керувати переслідуванням мали з поліцейного управління. Це завдання доручено лейтенантові Сему Меттісону і його сержантові, бо вони знали місто; крім того, була небезпека, що в готелі робот упізнає їхні обличчя.

У готелі «Метрополітен», у кімнаті директора, що схвильовано бігав з кутка в кутку, сидів капітан Бекет. Вже опівдні перед готелем почали сходитися підлітки, які прийшли повеселитися і привітати свого ідола, що насправді прибував цього разу до Мідлтону не в приватних справах, а за помахом чарівної палички Пентагону. Число цього збіговиська збільшувалося, а водночас гучнішав і зчинений ним гомін. Знервований директор белькотів уже щось про збитки, завдані його бізнесові.

Капітан спостерігав його глузливо.

— Чого ви ще хочете? — запитав він. — Відтоді, як вийшла ранкова газета, ваша халабуда напхом напхана. Оце і є ваш бізнес!

Досадливо махнувши рукою, директор став телефонувати до поліційного управління, бажаючи захистити його готель. Незабаром прибули полісмени, десь близько двадцяти чоловік; натовп зустрів їх свистом, полісмени розчистили прохід до готелю. А коли згодом до готелю під'їхав величезний синій лімузин і з нього випурхнуло знамените худюще, як скіпка, біляве Щось із не менш знаменитою мавпочкою на руках, у готелі задеренчали шибки. Кільканадцятьоро підлітків, розірвавши ланцюг полісменів, лягли на тротуарі; отож Сюзен довелось йти до готелю, балансуючи по їхніх спинах, і вона це робила з видимим задоволенням.

Водночас назустріч лімузинові повільно під'їхала друга, відкрита, машина. Якийсь чоловік, що сидів поруч шофера, став раптом жбурляти в натовп фотокартки Сюзен Беберлі з її автографом, штампом «Мідлтон» і датою. Кричачи й вигукуючи щось, юрба метнулася за машиною, в якій, здавалося, був невичерпний запас таких фотокарток, і за кілька хвилин площа перед готелем збезлюділа.

— Все йде як по маслу! — сказав капітан директорові, що раптом, перед тим як треба було вітати знамениту гостю, став неначе втіленням спокою.

Дотримуючись усіх формальностей церемонії, учасники спектаклю рушили до кімнати, де був сейф, — гостя, директор, два готельних службовці, що в них якось чудно відстовбурчувалися піджаки зліва під пахвами, і капітан.

Та коли уже директор хотів зачинити за всіма двері, сталося несподіване.

— Не рухатися!

Всередину, тримаючи в руках автомати, вдерлися двоє чоловіків у масках.

— Коштовності! — різко промовив один з них.

«Господи! — зрозумів капітан. — Роботові конкуренти! Ми зовсім забули про таку можливість!»

Він, як і всі інші, стояв, піднявши руки, і тільки Сюзен незворушно, але поволі знімала з себе різні прикраси, спостерігаючи, як один з грабіжників кидає їх у сумку.

«І все ж, — міркував капітан, — тутешні хлопці навряд чи такі досвідчені, як їхні колеги в Чикаго». Несподівано він застогнав, удаючи серцевий напад, захитався, схилився на одне коліно і нарешті гепнувся додолу. Другий грабіжник, що стояв ближче до дверей, підійшов до нього і навмання тицьнув його в бік носом. Капітан не здригнувся. Грабіжника це влаштовувало.

В цю мить двері знову прочинилися і до кімнати зайшов іще один чоловік. Бандит, що стояв на варті, наставив на нього дуло автомата. Чоловік підняв руки, сперся ними на двері.

— Не рухатися!

— Я й не збираюся, — чемно відповів чоловік, — бо, як ви, певно, зауважили, у лівій руці в мене армійська граната з висмикнутою чекою, і, якщо я її пущу з руки, вона за три секунди вибухне. Зроблю я це, звісно, лише в тому випадку, якщо буду поранений або мене вб'ють і я не зможу стримувати запобіжник. Але в такому разі я, певне, впаду на дверях, і навряд чи хтось із вас устигне вийти звідси.—

Незнайомий неквапливо опустив руки, а тоді простяг уперед праву.

Якби капітан не наслухався доти розповідей лейтенанта і сержанта, він ніколи в світі не зацікавився б в цьому звичайнісінькому чоловікові робота. Дещо йому, правда, впало в око — непорушні губи, щось чудне в руках, таке, чого зразу й не визначиш...

— А тепер попрошу у вас коштовності,— сказав Непримітний.

Обидва гангстери вже зрозуміли становище. Просичавши щось, один з них простяг йому сумку.

— Ми знайдемо тебе й під землею,— пообіцяв бандит,— і тоді начувайся!

Непримітний відчинив двері і... кинувши гранату під ноги присутнім, швидко зачинив їх за собою.

Якусь мить усі стояли, наче спаралізовані. Навіть капітан трохи занепокоєно позирав на залізний предмет, що лежав долі зовсім близько від його голови. Та граната не вибухнула. Пронизливо верещав власник готелю. Це привело до тями обох грабіжників, що втямили нарешті, як їх примітивно обдурено. Вони розчахнули двері і сипонули кулями з автоматів у широкий коридор готелю. Двох капітанових пострілів з пістолета вистачило, щоб не дати гангстерам марнувати набої, які — сказав він за спиною в директора — потрібніші Америці в іншому місці.

По радіо капітан попередив пости:

— Увага! Чоловік у сірому костюмі, світло-сірому капелюсі, чорний портфель, чорні замшеві черевики, краватка — жовто-синя, в смужку.

— Саме виходить із готелю! — відповів один з постів.

— Усі переключайтесь на центральний пункт! Все! — наказав капітан.

Потім схилив голову перед кінозіркою, подякував їй кількома вишуканими словами, а тоді закликав усіх присутніх до збереження таємниці. Він іще раз обвів усіх поглядом, і цього разу очі його були суворі й холодні.

— Офіційну версію, про яку ви зможете плескати скільки завгодно, вам незабаром повідомить поліція!

А потім він вийшов з готелю тунелем для доставки провізії й сів у свою машину, де на нього вже чекали репортер і Чарлз Гарднер.

Лейтенант Сем Меттісон і сержант Нед Пінкертон стояли перед великою, підсвіченою ззаду вітриною з планом Мідлтона. Все було передбачено до найменших деталей. Білі світові цяточки вказували на місцеперебування патрульних машин, зелені позначали мотоциклістів, червона — робота. З другого боку вітрини співробітники управління приймали по радіо повідомлення й відповідно переставляли позначки на міському плані. Лейтенантові й сержанту доповідали тільки те, що стосувалося робота. Вони, певна річ, могли, віддаючи розпорядження, втручатися в події і звідси. Назви вулиць не вживалися, замість них називалися групи літер і цифр. Приміром, у дану мить робот їхав у машині — номерний знак її тепер уже знали всі — по ВХ7. Це означало, що він рухається по Чикагському проспекту, між Мун-стріт і майданом Конституції в напрямку від центру міста.

Сем Меттісон натиснув кнопку:

— Патрулям у південній частині міста рухатися на північ. Мотоциклетним групам —

третьої, четвертій і п'ятій — бути на вулицях, паралельних ВХ8-12, решті — підтягтися.

Світловий екран відразу замиготів, і незабаром ланцюжок білих вогників, тягнучись за червоною цяточкою, ущільнився, а з обох боків у нього побільшало яскравих зелених кружалець.

— Якщо мені доведеться з'явитися па цьому світі вдруге,— пробурчав Сем Меттисон,— я стану роботом. Може, на мою честь поліція теж влаштує таку факельну процесію!

— Гадаю, що він скоро або поверне кудись, або вийде з машини. Не може він отак просто їздити, прогулюватися собі.

— Ніхто не відає, що утне робот! — знову пробурчав лейтенант. Його пекла досада, що він перебуває так далеко від місця подій.

На розі вулиці, до якої наближалася тепер червона цяточка, було біле кружалецьце. Той, що їхав за червоною цяточкою, повернув ліворуч, а той, що чекав, зрушив з місця і став переслідувати робота.

— Вдало змінилися, він пі про що не здогадується, — констатував лейтенант. — Принаймні щось та є.— Раптом захрипів динамік на столі в чергового: «С-сьомий доповідає головному — у нас вулична катастрофа. Об'єкт рухається далі в тому ж напрямку. Змушені припинити переслідування».

— Зрозуміло! — Лейтенант стримався, щоб не вилаятись.

— Тепер почнеться! — сказав сержант. — Коли вже позад нього вулична пригода, він такого випадку не прогавить!

Лейтенант кинув погляд на карту.

— М2 має прийняти його в точці ВХ 9/9 і здати в ВХ 9/10. Там його прийме С-3.

Це тривало кілька секунд, а тоді прийшло повідомлення: «Доповідає М2 — прийняв. Об'єкт прямує до ВХ9».

Лейтенант зітхнув з полегкістю.

З динаміка знову почувся рапорт: «Об'єкт звертає ліворуч, до МСАІ».

— Їдьте далі прямо. Його візьме М12. С-4 чекати в пункті МСА 1/2,— наказав лейтенант.

Так тривало десь із півгодини. Вміло маневруючи, лейтенант весь час тримає машину в центрі зграї патрульних машин і мотоциклів, що перебували одна від одної на відстані однієї вулиці, і він навіть уникав потреби вдруге використовувати одну й ту ж саму машину під час переслідування об'єкта.

Та ось надійшло повідомлення, що робот зупинився, вийшов і зник у будинку.

— Першій їхати далі! — наказав лейтенант.— Решті машин стоп! М17 стоїть на розі й очей не спускає з будинку!

— Ви теж вважаєте, що він там не живе?— спитав сержант.

— Авжеж, що ні. Він зараз позбудеться сумки з оздобами.

І справді, за кілька хвилин робот вийшов — уже без сумки. Він неквапливо рушив вулицею і зайшов до одного з ресторанів.

— Я там кожну шпаринку знаю! — гукнув сержант.— Навіть якщо він вислизне з вікна туалету в подвір'я, то зможе вийти тільки двома сусіднього будинку!

— Гаразд, тоді почекаємо. Маємо час.

— У мене є одна ідея...

— Давай, кажи!

— Пятякало казав, що цей тип зникає ту ж мить, тільки-но починається якась, хоч би й невелика колотнеча.

— І ти пропонуєш...

— Ага. Пошлімо туди групу хлопців на мотоциклах. Вони перехилять по чарці, а тоді двоє з них почнуть сварку... Такі бешкетники на мотоциклах тут не дивина...

— Слушно.

— А коли він вийде, саме під'їде таксі, висадить «пасажира», і буде вільне місце... для нього.

— Хлопче, ти вартий своєї платні! — вигукнув лейтенант.

Зроблено відповідні розпорядження, і за якихось хвилин п'ятнадцять надійшло повідомлення, що робот сидить у підставленому поліцію таксі.

Так само обережно й невідступно, як перед цим роботів автомобіль (звісно, вкрадений), вони переслідували тепер таксі. Воно їхало, кружляючи по вулицях, на південь, і зупинилося нарешті в якійсь вуличці, обабіч якої стояли старі триповерхові будинки. Шофер таксі ще простежив, як робот перетнув вулицю і не кваплячись пішов тим боком. Тоді й він рушив з місця.

З патрульної машини, що ту ж мить завернула в цю вуличку, бачили, як робот зайшов до одного з будинків.

Ще десь із чверть години лейтенант тримав вуличку під наглядом, та робот не виходив.

Тоді лейтенант доповів капітанові, що разом із Гарднером та репортером терпляче дожидався у своїй машині, і послав сержанта, що мав пробити для інших лазівку.

Сержант прибрав сумирного вигляду й подзвонив. Відчинила йому повна жінка, середнього віку.

— Прошу пробачення, пані, — сказав сержант, — я від товариства християн-холостяків...

— Я вже одружена! — перебила його жінка.

Сержант прибрав іще сумирнішого вигляду.

— Прошу вас, пані, не треба так, ви мене зовсім збентежили, ми зовсім не навчені поводження з дамами, я хочу тільки довідку!

Зачувши слово «дама», жінка трохи полагіднішала.

— Ну, гаразд, — сказала вона. — Якщо тільки довідку... То що ви хотіли б довідатися?

— Та ось що, — почав сержант, гортаючи записник, — ми, власне, опікуємося холостяками, аби вони не ступили на дорогу гріха, згубного для чоловіка; нам казали про якогось містера Кроуфорда, та я ніяк не можу його розшукати в цьому домі!

— Кроуфорд? Ні, в цьому домі немає ніякого Кроуфорда. Я знала колись одного Кроуфорда, в Дейтроті, але то було давно і це, певно, не він.

— Я теж побоююсь, що це не він, пані, — засмучено сказав сержант. — Але хіба не могло статися, що до нас його прізвище дійшло в перекрученому вигляді? Може, в будинку мешкає холостяк із схожим прізвищем?

— Ні, точно ні, — відповіла жінка, — в нас є тільки один холостяк, він тут нещодавно живе, якихось кілька тижнів, це містер Макгайн. Та про нього вам анітрохи не треба непокоїтися, це такий статечний чоловік, тихий і скромний, його майже не видно й не чути.

— Мені справді шкода, — промовив сержант із безмежно засмученою міною, в якій усе ж таки блиснула надія. — Тобто я, певна річ, радий, що у вашому домі немає таких, що потребують нашої допомоги. — Він, очевидно, вже

надокучив жінці, бо вона рішуче кивнула йому і припинила розмову:

— Отже, коли я більше не можу стати вам у пригоді...

Він подякував, вийшов з дому і, дійшовши до рогу вулиці, повернув туди, де стояли машини.

— Його звуть містер Макгайн,— повідомив він.— Це точно він. Тихий, скромний, не чути його й не видно, живе кілька тижнів — усе збігається. Та й не в гості ж він сюди прийшов.

Капітан кивнув головою.

— Тепер туди треба йти вам,— звернувся він до Чарлза Гарднера, що сидів, одягнений у синій комбінезон, і похитував на коліні сумку з інструментами.— Ніякої поради я вам дати не можу,— провадив капітан далі, наморщивши лоба.— Ніколи ще не мав справи з роботами. Може, вам пощастить його вимкнути чи ще щось, а коли ні, то спробуйте дістати в нього якомога більше інформації. Та він ні в якому разі не повинен запідозрити щось. Хочете, ми дамо вам з собою маленький передавач?

— Краще не треба,— відповів Чарлз й відразу придумав пояснення: — Цілком можливо, що в нього є спеціальний пристрій для виявлення таких шток...

Він виліз із машини й пішов до будинку. «Макгайн, — розмірковував він. — Макгайн, Макгайн, що це мені нагадує?» Але аж тоді, коли він побачив це прізвище перед собою, чіткими літерами на дверній табличці — Mc Nipe,— йому враз сянула думка, і він ледве стримався, щоб не зареготати голосно. Типово по-баткінсівському! Якщо вставити в це слово

випалу голосну «а», то в цілому вийде «Machine» — «машина»!

Тепер він був цілком упевнений у собі. Він тричі глибоко зітхнув — тепер усе залежатиме від нього, він мусить знайти вихід, ще не знав який, але напевне знайде його, як це часто бувало в його практиці, коли якась проблема, начебто нерозв'язна, кінець кінцем, немов блискавкою, осявалася простим і чітким вирішенням. Треба тільки не хвилюватися й бути впевненим. І він подзвонив.

Відчинив робот. Зблизька Чарлз відразу визначив, що перед ним не жива істота, — і не по якихось деталях, а по загальному вигляду.

— Я з електричної компанії, мені треба перевірити лічильник, — сказав він.

Робот якусь мить повагався, а тоді мовчки розчинив двері.

Чарлз зачинив їх за собою й почав копірситися в коробці лічильника. Робот стояв позад нього. Відкривши лічильник, професор запитав:

— Що, вперше бачите, га?

— Так, — відповів робот.

«Треба якось інакше, — подумав Чарлз, і далі копірсаючись у коробці й намагаючись робити якомога більше рухів, щоб виграти час.

— Ви не дуже давно живете тут? Я вас іще не бачив жодного разу.

— Ні, — відповів робот.

Несподівано Чарлзові слянула блискача ідея. Писання! Адже робот не вміє писати! Таких філігранних рухів механізму навіть такий конструктор, як Баткінс, навряд чи домігся б при таких обмежених габаритах.

— Де можна заповнити формуляр? — за-

питав Чарлз, покінчивши з інсценованою роботою.

Робот відчинив ще одні двері.

Чарлз увійшов до кімнати і сів за стіл. Із папки електрокомпанії він дістав справжній бланк і записав: «Ремонт лічильника №., адреса, дата». Тоді подав роботів аркуш і олівець:

— Отут ви маєте розписатись, отут, де стоїть «підтверджую».

Він знову став порпатися в папці, крадькома позираючи на робота. Той не рухався. «Таки підловив я його!» — подумав Чарлз. Але що буде далі? Чи зрозуміє робот, що його загнули в глухий кут? Що йому тепер доведеться скинути маску непримітності? На що він зважиться далі?

— Ви містер Чарлз Гарднер, — сказав робот.

Чарлз підвів очі. Тепер усе було поставлено на карту, настала вирішальна мить.

— Так, — підтвердив він.

— Я знаю ваше фото, — сказав робот.

Чарлз мовчав. Що далі? Робот, напевне, чогось чекав від нього, бо інакше він і далі або говорив би, або робив би щось. Машини не знають очікування через збентеження або вагання. Може, він, Чарлз, повинен дати йому якісь вказівки, наказати зробити щось? Треба спробувати.

— Принесіть мені, будь ласка, склянку води, — промовив він тоном наказу.

— Назвіть шифр чи йдіть звідси! — відповів робот.

Шифр? Ага, це була та записка, що лежала на столі в Баткінса і що про неї він уже майже забув. І не мав її разом із собою, бо залишив у піджаці. Що там було? Літери. Які?

Професор ковзнув очима по столу. Там він побачив бланк, що лежав перед ним догори ногами, і на ньому літери — ті самі літери, що були й у тій записці: ENIHSM. Прізвище робота, що його власноручно написав професор на бланку, тільки задом наперед — через те, що він дав роботі підписати бланк. Чарлз Гарднер прочитав кожную літеру окремо:

— E—N—I—H—S—M.

— Чекаю на ваші розпорядження! — сказав робот.

«Слава богу, вгадав, — подумав Чарлз. — Мабуть, старий Баткінс, — можливо, щось передчуваючи, — запрограмував робота так, щоб він слухався й мене. А може, він мав намір якогось дня продемонструвати свій винахід та все, на що він здатен? Про це я вже ніколи не дізнаюсь!»

Гарднер знову звернувся до робота.

— Принесіть склянку води, — сказав він.

Робот не перечачи пішов на кухню й приніс те, що від нього вимагали.

«Отже, він слухається мене! — зрадів Чарлз. — І що мені тепер з ним робити? Передусім я, очевидно, повинен дослідити його чи, точніше, його знання, які вклав у нього старий Баткінс». Після довгих розпитів Гарднер з'ясував, що робот не володіє майже нічим із того, що звичайно вважають загальною освіченістю, і в Баткінсовому будинку він знав тільки деякі приміщення. І в Чарлза виникла спасенна ідея. За кілька хвилин він обміркував цей план як науковий експеримент — і він таки справді збирався поставити експеримент, хоч і досить примітивний.

Після цього він дав роботі детальні настанови, намагаючись весь час правильно

враховувати, що той знає і чого не знає, хоч це поки що було для нього самого рівнянням з багатьма невідомими.

— Це він,— доповів Чарлз, коли вже знову сидів у машині й розповідав капітанові про жарт, який утнув старий Баткінс зі словом «машина».

— Це дуже дотепно,— озвався капітан.— Але що вам пощастило витягти з нього?

— Небагато,— відповів Чарлз.— Але все-таки я дещо спостеріг. Мені здається, що під час стрілянини в готелі йому влучили в ліву руку. Принаймні він за весь час не зробив лівою рукою жодного руху. Я намагався «працювати» якомога довше, ґрунтовніше, та він зрештою став мене квапити і сказав, що має ще сьогодні зайти до ремонтної майстерні— зауважте собі!

— Це означає, що він збирається піти до Баткінсової фортеці,— задумливо промовив капітан.— Але стривайте, якщо в нього справді влучили, то як він міг потім тримати кермо?

— Я теж не знаю,— зізнався Чарлз,— хоча не слід забувати, що він не з крові й плоті. Пошкоджена машина може інколи працювати далі, поки зовсім не зіпсується.

— А може, йому просто треба зарядитися енергією? — висловив припущення репортер.

— Теж цілком можливо,— погодився Чарлз,— в усякому разі ми можемо його там схопити в ту мить, коли він буде частково вимкнений.

— Чудово,— сказав капітан.— Це непогана задумка. Та як ми проберемося в будинок?

Чарлз мав на це відповідь, та йому не хотілося, щоб інші подумали, що в нього на все є готове рішення. Тому він сказав:

— Авжеж, це проблема.

То був правильний хід, бо сержантові спало на думку те, про що давно знав Чарлз, укладаючи свій план.

— Треба простежити за ним! — вигукнув Нед.— Запам'ятати, на які кнопки він натискуватиме, а ще краще — сфотографувати!

— Ви, напевне, маєте апарат, що відразу й проявляє знімки? — звернувся капітан до репортера.

— Маю, але ним не можна швидко знімати кадр за кадром. Може, краще простежити у бінокль, а тоді порівняти результати?

Аж тепер, коли всі з таким запалом узялися до завершення полювання, Чарлз Гарднер дозволив собі втрутитися, щоб трохи остудити гарячі голови.

— І все ж я хотів би ще раз нагадати вам про одне,— сказав він.— Якщо він передчасно виявить нас, може виникнути небезпека, що він знищить себе... Ні, я нічого в цьому плані не довідався про нього, але наголошую: мені просто не йметься віри, що старий химерник не убезпечив його в такий спосіб.

В капітана витяглося обличчя, і він запитав:

— А можна у тій «фортеці» пересуватися більш-менш нечутно?

Чарлз і репортер кивнули, що можна.

— Тоді нам треба використати цей шанс,— заявив капітан.— Усе залежатиме від плану, точно розрахованого в часі, ми обміркуємо це дорогою. Треба тільки, щоб нам доповіли, коли він вийде звідси, і взагалі, щоб нас у дорозі весь час інформували про те, як розгортатимуться події.

Недовга розмова в поліційному управлінні знову запустила все в рух.

За якусь годину вони вже спостерігали з різних боків зі схованок, як робот вийшов із таксі й підійшов до дверей «фортці». Одна рука в нього справді висіла, як тичка. Вони спробували визначити, на які кнопки він натискував, і Чарлз подумав, що не завадить навмисне «помилитися» раз чи двічі, хоч він і сам добре знає ті кнопки... Коли робот увійшов до будинку й двері за ним зачинилися, вони повиходили зі своїх схованок і зібралися біля входу до «фортці». Виявилось, що в спостереженнях були розходження, отож набралось чимало варіантів — 27, і їх треба було перевірити всі.

Правильним виявився дев'ятнадцятий варіант: двері відчинилися. До будинку ввійшли капітан, лейтенант із сержантом, репортер і Чарлз. Двері автоматично зачинилися. Незабаром вони вже були в передпокої. Обережно прослизнули до майстерень — але робота там не виявили. Капітан показав рукою вниз, на підлогу, даючи цим сигнал, що треба спуститися в енергетичне відділення, коли враз пролунав глухий вибух і світло погасло.

— Швидше туди! — гукнув Чарлз. — Боюся, що я мав рацію!

Полісмени ввімкнули кишенькові ліхтарики, і всі, нехтуючи небезпекою, метнулися до підвалу. Але й там не знайшли нічого — ні робота, ні ознак якогось ушкодження.

— Треба обшукати весь будинок! — наказав капітан. — Містєре Гарднер, ведіть нас!

Тільки-но вони відчинили двері до лабораторії високих напруг, як у ніс їм ударив їдкий, задушливий сморід. Присвітивши ліхтариками, вони побачили, що між великими кулястими електродами іскрового розрядника висить щось

зіжмакане, і лише кілька шматків обгорілого матеріалу нагадували про колишнього робота.

— Все! — сказав репортер.

— Яку чудову річ я втратив! — нещиро бідкався Чарлз Гарднер, коли вони трохи пізніше, усунувши коротке замикання, вже сиділи в Баткінсовому кабінеті.

— Краще подумайте, що втратила наша країна! — роздратовано промовив капітан.

— І що ж я скажу тепер дружині! — нарікав Чарлз. Відчуваючи невимовну полегкість, він з нестримною втіхою й далі грав роль, написану ним самим.

«Штукар! — думав капітан.— Коли б він знав, яким персонам і як обережно доведеться тепер мені доповідати про все!» Щоправда, він був задоволений, що відмовився від ідеї залучити сторонніх спеціалістів і тепер сам складатиме рапорт. «А до того ж,— думав він собі,— люди як солдати дешевші-таки».

Вельми задоволені були також лейтенант із сержантом, що подумки рахували свої долари.

Задоволений був і репортер, бо, до кінця зрозумівши професорову роль, сказав сам собі, що він теж зіграв не останню скрипку.

Та найщасливіший за всіх був, сам Чарлз Гарднер. Прийшовши додому, він сказав Джейн:

— А знаєш, чого я навчився? Блефувати, брехати й водити за носа!

— Що ж, хоч яке, а досягнення! — відповіла дружина.

— І це було нітрохи не важко! — запишався Чарлз.

— А проте, — сказала Джейн, — тобі потрібно було для цього шістдесят вісім років — навіть в наших умовах!

Герберт Ціргібель

ЕКСПЕРИМЕНТИ ПРОФЕСОРА ПУЛЕКСА

1

Він їхав так швидко, як тільки дозволяла машина. Автомобіль, на шибах якого ще трималося багно європейських доріг, скреготав і торохтів так, що цього задушливого липневого дня його можна було почути ще перше, ніж він виринав із хмари куряви.

Бруно Плат, колишній ефрейтор, дешево купив старенького «форда» на чорному ринку. У ті часи, коли ще димілися руїни, купівля заїждженої машини була річчю досить дивною. Хто пережив війну і зазпав злигоднів перших повоевних місяців, той думав про важливіше —

хліб, масло або тютюн, єдину тверду і завжди дійсну валюту. Розподілені по картках калорії гнали і молодих, і старих на чорний ринок, примушували міняти одне на друге, друге на третє, і так без кінця. Час відчаю і надій, час наживи й спекуляції, кінець і новий початок.

Бруно недовго затримався у своєму рідному місті — Гамбурзі. Його батьків евакуювали на село, а від перукарні, де він склав іспит на помічника майстра, лишилася тільки купа цегли. Миршавий перукар довго не роздумував. П'ять років тому війна заскочила його зненацька, як стихійне лихо; до мирного життя він підготувався, здається, значно краще.

Тепер йому було двадцять сім. Віп небагато встиг узяти від життя. Бідні батьки, такасяка шкільна освіта, якої вистачило лише на фах перукаря, марні сподівання на краще майбутнє. Потім він змушений був поміяти халат перукаря на військовий мундир, ножиці — па гвинтівку. Довгі роки сліпої покори збудили в нього інстинкт до виживання.

Він вижив і тепер, у цю нульову годину, відчув свій великий шанс. Те, про що він досі і мріяти не наважувався, було тепер поруч, тільки рукою сягнути. За кілька тижнів у центрі Гамбурга відкриється перукарський салон. Багато скла, мармуру й дзеркал, кілька гарненьких перукарок, двоє-трьох учнів, а при вході — великими нікельованими літерами, щоб бачили всі перехожі:

«ДАМСЬКИЙ І ЧОЛОВІЧИЙ ПЕРУКАР БРУНО ПЛАТ».

Втілення своїх сподівань Бруно завдячував випадкові. Кілька тижнів тому, коли війна вже

наближалася до кінця, він разом із залишками своєї частини тікав від американських наступаючих військ. Виспажені війною солдати брели мальовничим Шварцвальдом. У якомусь селі за Шенау стали на перепочинок. Бруно Плат зарився в копицю сіна й заснув. Прокинувшись уночі, він побачив, що залишився сам. Його частина і нечисленні селяни повтікали. Натрапивши на покинуті карабіни та каски, Бруно вирішив, що село зненацька захопили американці.

Та як він не шукав ворожих солдатів, скільки не гукав їх, щоб добровільно здатися в полон, але, крім одного собаки та кількох корів і волів, не знайшов жодної живої душі. Натомість Бруно побачив напнуті брезентом дві вантажні машини, яких раніше не було. Сподіваючися знайти щось попоїсти, він відхилив брезент і заліз у кузов. Подив і захоплення відбилися на обличчі Бруно, коли при світлі кишенькового ліхтарика він побачив вантаж. Машина була набита продуктами. Він розірвав кілька пачок. Хтозна-коли доводилось йому бачити такі делікатеси. У бляшанках були рідкісні спеції — чорний та червоний перець, кориця, гвоздика й ваніль, десяток мішків какао й кави в зернах, в одних ящиках був шоколад, в інших консерви — сардинки в олії й тунець. Бруно знайшов також тютюн, сигари й сигарети. У двох великих ящиках з написами: «Обережно! Не кидати!» було кілька десятків пляшок коньяку. Обстеживши другу машину, він виявив новісінькі черевики, кілька сувоїв тканини, радіоприймачі, запальнички, сорочки й штани, а на додачу — цілу гору шкарпеток. Певно, вантаж цих машин призначався для старших офіцерів.

Спершу йому й на думку не спало, що все це казкове багатство може належати йому, та пробувши в селі ще годину й обміркувавши, що за кілька днів війні кінець, він вирішив надійно приховати несподіваний скарб.

Виїхати на одній з машин здалося йому дуже ризикованим. У повітці Бруно знайшов велику хуру для сіна, а у хліві — забутого вола, якого, добряче намучившись, таки запряг. Страх, що можуть повернутися його частина або водії грузовиків, підганяв його. Тієї ночі Бруно вперше в житті працював завзято. Навантажив на хуру з верхом, навіть не уявляючи собі, скільки коштуватимуть ці товари за кілька днів.

Упоравшись, він поміняв мундир на старий костюм, який відшукав у селянській хаті, наостанку набив рюкзак куривом і гейкнув на вола.

Місцевість була незнайома, тому Бруно подався першою-ліпшою дорогою і на світанку прибув до села Гінтергайсберга, що складалося лише з двох дворів. Війна мало позначилась на житті його мешканців. Коли-не-коли пролітали літаки, та минулої ночі десь неподалік довго стріляли. Щоправда, відсутність синів і чоловіків нагадувала жителям Гінтергайсберга, в які часи вони живуть. На господарстві поралися самі жінки.

Того ранку Бруно щастило. Прості чесні люди зраділи гостинцям і пообіцяли заховати воза до кінця війни. Та й він ладен був залишитися тут, хоча б заради власної безпеки. Але почувши увечері по радіо про капітуляцію, Бруно, звичайно, заквапився. Треба було негайно роздобути машину, щоб переправити здобич у безпечне місце.

Тепер Бруно впевнився в необхідності свого повернення до Гінтергайсберга. Побувавши на чорному ринку в Гамбурзі, він збагнув справжню цінність дефіцитних товарів і вже почувався заможним чоловіком.

А що, як селяни скажуть йому, ніби схованку викрито, а товари конфісковано? Що ближче до мети, то більше його непокоїла ця думка. Обливаючись потом, він не давав відпочинку ні собі, ні машині. Дорогою траплялися біженці, що поверталися в рідні краї. Дехто махав йому, щоб підвіз, але Бруно мчав, немов шалений, далі. Великий поворот у його житті був так близько, що можна дотягтися до нього.

Надвечір Бруно без пригод доїхав до відног Шварцвальду. Духота передвіщала зміну погоди. На південному заході небо потемніло, вітер здіймав на дорозі куряву. У правих дверцятах було пошкоджене вікно: на найменшій вибоїні шибка западала. Бруно не зважав на це. Аби лиш далі, далі. Сімдесят, щонайбільше вісімдесят кілометрів залишалося до Гінтергайсберга. Вже всоте перелічував він своє багатство, яке щохвилини наближало його до здійснення мрії про власний салон-перукарню. Він навіть не підозрював, яку згубну роль відіграє незабаром несправне вікно.

На перехресті Бруно звернув на дорогу, яка вела через пагорби і густий ліс, щоб трохи скоротити шлях. За півгодини він пошкодував про це. Машина насилу долала підйоми, кілька разів навіть глухла.

Стемніло. Десь далеко гуркотів грім. Бруно ввімкнув фари і мчав з гори, щоб надолужити згаяний час. Місцевість була навкруги безлюдна. Ніде ні вогника. Обабіч дороги густий

мішаний ліс. Усе частіше яскраві спалахи блискавок розтинали темряву, за гримінням грому не чути було навіть гуркоту мотора. Потім налетіла злива, почала хльостати у відкрите вікно. Бруно притишив хід, притиснув правою рукою шибку. Дощ періщив по даху машини, немов перед потопом. Потоки води перетворили лісову дорогу в бурхливу річку. Кінець кінцем Бруно довелося їхати повільно, бо двірники машини не встигали протирати вітрове скло.

Метрів за півтораєста перед ним в дорогу вп'явся блакитно-білий вогняний спис, на мить засліпивши Бруно. Страшений удар грому різонув по барабанних перетинках. Гострий язичок полум'я затанцював попереду і зник. З тріском упало на дорогу дерево.

— Цього ще бракувало! — застогнав Бруно і зупинився. Дерево було нетовсте, але його розлоге гілля загородило дорогу. Він вирішив перечекати зливу, а потім прибрати перешкоду.

Вимкнувши фари й заглушивши мотор, Бруно запалив сигарету і при тьмяному внутрішньому освітленні спробував знайти на карті село. Гінтергайсберг не був напесений на карту, але, за його підрахунками, до села лишалося кілька кілометрів.

«Ще сьогодні перевантажу все добро й поїду назад», — вирішив Бруно. Він розраховував на триста—чотириста тисяч марок прибутку.

Хилилося вже до півночі, а гроза бушувала з не меншою силою. Ра́з по раз спалахували блискавки, на мить освітлюючи похмуру місцевість. Вимушена затримка перед близькою метою подорожі дратувала його. Хоча Бруно й не був запеклим курцем, тепер безперестану курив. У машині стало нічим дихати від диму,

і йому довелося опустити скло. Дощ почав хлюпати досередини.

Раптом Бруно сторопів. На якусь мить йому здалося, що по правий бік дороги, поміж деревами, рухаються два мерехтливі вогники. Він почав пильно вдивлятися в те місце, та потім вирішив, що йому здалося. Мабуть, то світлячки. За хвилину вогники знову з'явилися. Чітко виднілися дві блискучі точки — очі без тулуба. За кілька метрів від нього зачаївся звір.

«Певно, лисиця або дикий кабан», — подумав Бруно й натиснув кілька разів на сигнал. Різкий звук гучно пролунав у нічному лісі, але дивні фосфоричні вогники лишилися. Помалу Бруно збагнув, що його становище незavidне. Та ще й шибка, яка раз у раз западала, була з того ж боку. Бруно почав шукати у шухлядці свою бритву. В ту хвилину вогники наблизились до нього, зупинившись десь за метр від опущеної шибки. Він боявся й поворухнутись, марно силкуючись роздивитися звіра.

Раптом ударив грім і сяйнула блискавка. На секунду освітілися таємничі контури лісу. У тремтливому світлі блискавки Бруно побачив істоту, яка немов вийшла із світу казок. Звір був завбільшки з вівчарку, але такої химерної форми й забарвлення, яких він досі ніколи не бачив.

Бруно відчув, як у нього на лобі виступив піт. Негода, темрява та усвідомлення своєї самотності призвели до того, що його поймав жах. Забувши про опущене скло, він, не в силі відвести погляду від моторошних очей, гарячково порпався у шухлядці. Блискавка знов освітила все довкола. Йому спала на думку якась

нісеїтниця: цей звір схожий на величезного коника-стрибунця. Бруно начебто помітив вісім чи десять волохатих ніг, укритий яскраво-червоною лускою тулуб, а на ньому маленьку шпичасту голову з чорними віздрями та блискучими очима.

Та де ж та клята бритва? Бруно хотів підняти шибку, аж тут сталось таке, що він заціпенів. Тварюка поклала свої тоненькі ноги па нижній край вікна. Ручка крутнулася, і шибка запала глибоко в дверцята. Мимоволі Бруно притиснувся до спинки сидіння і підняв, захищаючись, руки. Відчайдушний крик «Рятуйте!» зірвався з його уст, коли чудовисько почало пролазити у вікно. Кабіну заповнив сморід.

Опір був безсилий і запізнілий. Чудовисько зашипіло і вдарило Бруно по руці. Гострі кігті болюче вп'ялися в груди. Вже напівнепритомний, Бруно відчув пекучий біль на шиї і втратив свідомість.

2

Прокинувся він у якомусь дивному стані, не розуміючи, спить він чи марить. На шию і плечовий суглоб була накладена марлева пов'язка. Правий зап'ясток теж хтось дбайливо забинтував. Бруно подумав, що він лежить у госпіталі.

Підвестися йому не вдалося. Перербинтовано плече боліло; він ще ніколи не відчував такої млявості. Насилу повернувши голову, він здивовано побачив, що лежить у невеличкому залі. На стінах висіли великі, написані олійними фарбами картини із зображеннями гладких голих жінок та янголят. Бруно подумав, що марить,

побачивши серед картин чималий портрет Гітлера в золотій рамці. Він заплющив очі, подумавши: «Треба прочуматися; певно, я ще під дією наркозу». Бруно не раз лежав у госпіталях і знав, що після операції люди не тільки верзуть бозна-що, а й плутають дійсність із спогадами. Як не дивно, він пам'ятав усе до дрібниць, навіть те, що кликав на допомогу. «Отже, я при повному розумі, — промайнула в нього думка, — і це не галюцинації. А отой ідол на стіні, написаний олією, справді Адольф».

Після деяких зусиль йому вдалося підняти голову. Він побачив велике вікно. Надворі світило сонце, виднілися верхівки дерев. Навпроти вікна були великі білі двійчасті двері. Над ними висіла невеличка підфарбована фотографія. Коли Бруно розгледів зображення на знімку, йому стало моторошно — то було чудовисько, яке напало на нього в машині.

Тварюка витріщилась на нього, наче хотіла зіскочити із стіни. З жахом дивився Бруно на блискучі очі, лускатий панцир і гостру морду. З бридкого тулуба стирчали шість волохатих піг.

Бруно відкинувся на подушку, пересилюючи нудоту. Руки й ноги боліли, його лихоманило. Здавалося, що цю жахливу істоту він уже колись стрічав, та коли і де, він пригадати не міг. «Куди я попав? — замислився він. — Хто почув мій крик? Тільки коли це було? Вчора? Хто перев'язав мене?» Напружені марні роздуми втомили його.

Він трохи задрімав, та враз його розбудили кроки в коридорі. Бруно прикипів очима до дверей.

Увійшло двоє чоловіків у білих халатах.

Попереду дріботів низьенький чоловічок ас-

кетичного вигляду. Важко було визначити його вік, бо, незважаючи на сиву розпатлану чуприну, він справляв враження енергійної людини. Товсті скельця окулярів дуже збільшували його очі. Сумлінному перукареві, який, моргаючи, дивився на гостей, впало у вічі, що чоловічок погано поголений.

За високим рипів чобітьми чоловіча, який не тільки зовнішністю здавався цілковитою протилежністю першого. Велетенська постать мала невиразне, брезкле обличчя. Його розхитана хода та довгі руки нагадали Бруно горилу. Заспокоювало те, що велетень не підійшов ближче, а з байдужим поглядом зупинився трохи віддалік.

Невисокий чоловік підійшов до ліжка, нахилився до Бруно і помацав його пульс.

— Так-так, цього й слід було чекати, ще є невелика температура,— пробурмотів він.— Нічого страшного, головне, що циркулює кров...— Потім додав голосніше: — Вам пощастило, пане Плат, чи як вас там. Дуже пощастило. Якби мого помічника, оцього важкоатлета не було поблизу, Вампус висмоктав би вас, як лимон.— Хихикнувши, він повторив: — Як лимон, до решти. Вампус зробив роботу добре, як я й передбачав...

— Він був уже вичавлений, як лимон, пане професоре. А Вампус відреагував, наче електричний дзвоник, коли я послав потрібний імпульс,— писклявим голосом зауважив велетень.

— Поясніть мені, будь ласка, де я і що зі мною сталося? — запитав Бруно кволим голосом.— Крім того, я хочу подякувати за допомогу.

— Пусте, яка там допомога,— перебив його невисокий.— Це ви допомогли мені, а що було

потім, ви вже чули. Вампус вчепився вам у горло, а Карамаллум, санітар і доглядач наших любих звірят, устиг в останню мить покликати його назад. Але досить про це. Вам, мабуть, цікаво, хто перед вами? Мене звать Пулекс, професор фон Пулекс. Наука, до речі, ніколи не забуде цього імені. Та про це згодом, а зараз я хочу поставити вас на ноги. Про що б ви хотіли ще довідатись? Де ви? Плат, Плат... Ви справжній хитрун. Учора ми змушені були зробити вам переливання крові. Дорога процедура, мій любий, бо справжня кров у наш час дефіцит. Сподіваюся, що наша жертва окупиться. Що ви хочете ще знати?

«Чого це я, на його думку, справжній хитрун? — міркував Бруно.— І чому він зі мною такий чемний? Може, професор мене з кимось поплутав?»

Бруно вирішив бути обережним і ще раз подякував за допомогу, довідавшись, що після нападу на нього минуло два дні.

Професор фон Пулекс уже закінчував свій візит.

— Я поставлю вас на ноги,— запевнив він і додав пишномовно: — Це буде нам усім на користь, бо відбувається щось велике, та стане ще величніше. Відкрито новий шлях... Карамаллум зараз принесе вам наваристого супу. За кілька днів я все вирішу.

— Я хотів би повернутися на своїй машині додому, як тільки почуватимусь краще,— закинув нерішуче Бруно.— Мене міг би лікувати мій домашній лікар.

— Ваш домашній лікар? — украй здивовано перепитав професор.— Чи правильно я зрозумів, що ви хочете лікуватись далі у домашнього лікаря?

Приголомшено, наче пацієнт зажадав чогось непристойного, професор подивився на санітара.

— Я скручу йому в'язи,— заверещав той.— Він хоче додому, щоб дядечко лікар прописав йому мікстуру від кашлю. Блощиця нещасна, паскудник... Ще один звук — і я вкину тебе у клітку до Титуса!

— Замовкни, Карамаллуме, — наказав професор,— я не люблю таких виразів. Ще слово — і я дам тобі три доби суворого арешту!

Карамаллум зіщулився, як під ударами.

Фон Пулекс підбадьорливо кивнув Бруно:

— Не бійтеся, Плат. Вам тут буде добре, тож обійдемося без домашнього лікаря.

У супроводі санітара він задріботів до виходу. К'лацнув дверний замок.

«Або вони обоє схибнулися, або у мене не всі дома,— думав Бруно.— Але ж я — Бруно Плат, колишній єфрейтор, перукар за ґахом. Я їхав до Гінтергайсберга. Боже! Куди ж це я понав?»

Він прислухався до кроків, що віддалялися коридором. Професор щось наказував. Незвична мова пана Пулекса і лайка санітара налякали його: йому стало страшно у цьому таємничому будинку. Він ніколи не був героєм, та й не хотів ним бути. Тепер же не міг навіть сховатися і був у руках своїх зловісних хазяїв.

Бруно намагався боротися зі сном, боячися, що Карамаллум повернеться і здійснить свої погрози. Проте воля його незабаром ослабла, очі закрились, і він заснув.

Коли Бруно прокинувся вдруге, у залі горіло світло. Вікна були затемнені чорними шторами. Пахощі супної приправи лоскотали ніздрі. Поруч із ліжком, на стільці, стояла

миска супу, а біля неї тарілка з білим хлібом. Були тут і інші речі, необхідні хворому: нічний горщик, миска з водою, рушник і мило.

Сон підкріпив його, біль у плечі став терпиміший. Жадібно накинувся Бруно на суп і хліб. Перепочивши, він наважився зробити кілька кроків по кімнаті. Коліна ще трусилися, але з досвіду йому було відомо, яке важливе в таких випадках фізичне навантаження. Бруно вирішив якомога швидше втекти із цього моторошного притулку.

У ногах ліжка він знайшов свій одяг. Крім документів, усе було на місці — люстерко, складаний ніж, шматок дроту, запальничка, сигарети і навіть карточки на продукти. Глянувши у дзеркальце, Бруно був прикро вражений своїм неголеним обличчям. З товстою марлевою пов'язкою на шиї він був схожий на привида. Плат тихенько підкрався до дверей. Замкнені, як він і гадав. Раптом Бруно насторожився. Наближались кроки. Він підбіг до ліжка і тільки встиг лягти, як згасло світло.

Від страху, що хтось потемки зайде до кімнати, йому перехопило подих. Проте за дверима було тихо. Кроки віддалилися, за вікном шуміли дерева. Зморений першою прогулянкою по кімнаті, Бруно невдовзі заснув.

Ще двічі він прокидався, і щоразу на стільці були хліб і суп. Бруно зміцнів уже настільки, що міг годинами без утоми походити по кімнаті.

Одного разу, вже повечерявши, він обережно розмотав зап'ясток і зняв пов'язку з шиї. Рани зарубцювалися. Бруно вдягнувся, твердо вирішивши залишити цей жахливий дім. Думка про втечу давно засіла у нього в голо-

ві. Тепер настав слухний момент, бо його, очевидно, досі вважали лежачим хворим. У найгіршому разі йому доведеться добиратися до Гінтергайсберга пішки.

Не встиг Бруно зашнурувати черевики, як знову погасло світло. Запальничка була під рукою. За ці дні його почуття впевненості і власної гідності зміцніло. Нехай цей химерний професор думає й робить, що хоче. Зрештою, війна скінчилася, і ніхто не має права затримувати його тут.

Минуло чверть години. В усьому будинку панувала мертва тиша. Бруно розкрив складаний ніж. Цей практичний інструмент, крім двох лез, мав ще дві корисні речі: ножиці для нігтів та викрутку. Намагаючись не стукати, Бруно взявся до роботи: легко зняв кришку замка і спробував відтягнути заскочку. Недосвідчений у таких справах, він не помітив, що з другого боку стирчав ключ. Він з брязкотом упав додолу.

Бруно злякано прислухався. Тихо. Певно, професор і його санітар спали. Бруно вирішив спробувати ще раз: зігнувши викрутку, зробив з неї відмикачку й невміло почав длубатися нею в замку, поки йому не допоміг випадок. Язичок клацнув, і двері нечутно розчинилися. Бруно почекав. Навколо глибока тиша, жодного проблеску світла.

Та все одно він не наважувався присвітити запальничкою і обережно ступав крок за кроком, простягнувши руки вперед, наче сліпий. Через кілька кроків його руки до чогось торкнулися. Він відчув під пальцями тканину і трохи не знепритомнів, коли зрозумів, що перед ним тіло людини. Затремтівши, Бруно відскочив назад і занякуючись прошепотів слова

пробачення. Жодної відповіді. Його візаві не ворушився. Нарешті Бруно зважився клацнути запальничкою. У мерехтливому світлі він розпізнав манекен.

Втікач стояв у великому вестибюлі, де було кілька дверей і сходи, що вели вниз. Короткого погляду йому вистачило. Погасивши запальничку, він почекав трохи, поки очі звикнуть до темряви. Тоді почав обережно помацки просуватися до сходів. Дійшовши до першої сходинки, він помітив унизу тонку смугу світла. Бруно нечутно підійшов до поруччя сходів і зазирнув донизу. У напівтемряві вгадувався великий зал. Його стіни, скільки сягало око, були заставлені книжковими полицями. Біля останньої сходинки Бруно помітив обклеєні шпалерою двері. Невже вони ведуть на волю? Бруно нерішуче стояв на місці. Шелестіння і сухе покашлювання переконали його, що непомітно втекти не вдасться. Десь у кутку залу певно працював професор.

Від цього відкриття Бруно впав у відчай. Що він тепер скаже професорові? Адже повернутися назад і полагодити замок він не зуміє. А двері в стіні? А чи видно їх професорові зі свого місця, та й чи відімкнуті вони взагалі?

Поки Бруно розмірковував, шукаючи виходу з такої халепи, десь грюкнули двері. Невдовзі почувся голос. Його не можна було не впізнати — тільки санітар Карамаллум мав такий фальцет. Кілька секунд панувала тиша. А потім, зовсім несподівано усі кімнати облетів несамовитий крик. Він явно долинав від обклеєних шпалерою дверей. Через кілька секунд розпачливий крик повторився, перейшовши у хрипіння, і, зрештою, змовк. Натомість

знову почувся писклявий голос Карамаллума. Той співав якусь пісню.

Від жаху Бруно мало не зомлів. Професор мав чути несамопиті крики. Чому ж він не реагував? Що сталося за дверима? Почулася важка хода санітара. Двері в стіні відчинилися. Бруно побачив заплямований халат Карамаллума. Цьому Самсонові довелось пригнутися, щоб пройти у двері. Він ніс емальоване відро, вщерть наповнене темною рідиною. Важким духом повіяло від нього, запахом, який Бруно добре знав. Кров. Цей нелюд, видно, когось убив.

Карамаллум поставив відро біля дверей, щоб замкнути їх. Із кутка долинув голос професора:

— Я передумав, Карамаллуме. Напій тільки Титуса і Вампуса. Рохуса сьогодні не годувати, принаймні не цим ерзацом.

— Але Рохус уже кілька днів живе на самих консервах, пане професоре,— зауважив Карамаллум. — Ви знаєте, як я люблю Рохуса. Він завжди такий вдячний, коли йому дають свіжу кров.

— Ти що, глухий? — почувся з кутка. — Спустити з тебе шкуру чи знову зробити укол?

Карамаллум знітився, його брезкле обличчя перекошилося зі страху. Він пробелькотів, що зробить усе, чого вимагає від нього пап професор.

— Рохус одержить сьогодні те, про що мріє змалку,— по-діловому пояснив фон Пулекс.— Надто довго не давали ми йому справжнього нектару, але скоро вже буде інакше. Сьогодні він нап'ється з нашого гостя. Навіщо ж було його виходжувати? — Почувся істеричний сміх. — Дитятко біля материнської груді,

ха-ха-ха... А цей Плат — битий жак, хитріший, ніж ми думали. Півгодини тому йому вдалося зламати замок. Хотів вислизнути від нас. Нерозумно з його боку, чи не так?

— Дуже нерозумно, — ошкірився здоровань.

— А тепер цей пікчема стоїть угорі біля сходів і не знає, що робити далі. Увімкни світло, Карамаллуме, і подивись на нього. Він тремтить, як осиковий лист.

Карамаллум потягся до стіни. Яскраве світло спалахнуло під стелею й засліпило Бруно. Санітар фальцетом наказав йому зійти вниз, а то він сам підніметься до нього.

Сходи попливли у Бруно перед очима. Відпустивши поруччя, він звалився вниз. Неприємність позбавила його відчуття болю. Карамаллум злякано відскочив убік. Падаючи, Бруно вдарився об відро, розливши кров на паркет.

3

Неприємність тривала недовго. Бруно вернувся до тьми в шкіряному кріслі й побачив перед собою товсті скельця професорових окулярів.

— Нарешті, нарешті, мій друже, — почув він. — Гарні ви коники викидаєте, пане Плат. А ще солдат! Ні з того ні з сього неприємніє. Подивіться на це свинство. Ви розлили принаймні вісім літрів крові!

Фон Пулекс відступив назад, зіперся на письмовий стіл і вступився в Бруно. Той ще не зовсім отямився. Він помітив, що Карамаллум стоїть навколішках у напівтемному залі і витирає підлогу. «Чи не сниться це мені? — майнула у Бруно думка. — Може, я досі в Сталін-

граді?» Обернувшись до професора, він зробив відкриття, яке остаточно приголомшило його. Під халатом у фон Пулекса Бруно побачив чорний мундир. На комірці зблиснули два срібні черепи.

Бруно згадав про портрет. Тепер йому все ставало зрозуміле. У цьому будинку отаборилися фанатики, які продовжували війну на свій страх і ризик. Схованка, певне, добре замаскована, інакше б її давно вже виявили. Але що роблять тут ці люди?

Карамаллум уже витер підлогу насухо.

— Готово! — доповів він. — Що робити далі, пане професоре? Я залюбки випустив би юшку з цього собаки.

Бруно знову відчув, що коліна перестали його слухатись і почали тремтіти. Згадав про передсмертні крики.

— Пане професоре, — сказав він, заїкаючись, — мене двічі поранено, я нагороджений залізним хрестом... Я завжди виконував свій обов'язок... Я був на всіх фронтах...

— Голосніше, — перебив його Пулекс, — я не розумію жодного слова з вашого белькотіння. Любий Плат, візьміть себе в руки. Німець, блакитні очі, блондин — і раптом такий жалюгідний вигляд! То що ви говорили про хрест?

Бруно повторив.

— Я зважу на це, — мовив професор. — А чому ви дослужилися тільки до сфрейтора?

Бруно винувато здвигнув плечима:

— Я тримався до останнього, слово честі. Коли ж прорвалися американці, а Іван захопив Берлін...

Він замовк. Карамаллум підійшов до нього і став, широко розставивши ноги.

— Хто захопив Берлін і що зробили американці? — запитав він погрозово.

Бідний перукар зібрав усю свою мужність, згадавши про Гінтергайсберг і свої надії.

— Хіба ви не знаєте, що війна скінчилася три тижні тому? Ми програли, Гітлер, я хотів сказати фюрер, наклав на себе руки й звелів спалити себе в ковдрі чи килимі. Кульгавий, тобто Геббельс, випив отруту. Гімлера теж немає, а Герінга вони посадили...

Він не доказав, хоча його розповідь була не позбавлена драматизму. Карамаллум зацідив йому в обличчя. Бруно скрикнув, з носа потекла кров.

— Щоб я цього більше не бачив,— дорікнув санітарові професор.— Я не зношу жорстокості. А тепер у нього тече кров — шкода кожної краплі.

Схрестивши руки, фон Пулекс стояв перед приголомшеним Бруно Платом. Для вкрай заляканого мрійника війна почалася знову. Йому здалося, що він потрапив у пекло. Професорів помічник вибачився за свій вчинок:

— Я не міг стриматись, коли ця погань таке патякала про фюрера.

— Розумію, Карамаллуме, але крові треба уникати. Ощадливість — найвища заповідь. Отже, як ви сказали, Плат? Обраний провидінням фюрер помер? У ковдрі чи килимі?.. Так, так, так... Дивовижне твердження. Мені подобаються такі інтелектуальні жарти. Чи, може, я вас недооцінював? Часом відстань між недоумством та інтелігентністю дуже мізерна. Та й жартун ви! Можливо, і я не обергруппен-фюрер, а сфрейтор, як і ви? Ха-ха-ха... Отже, по-вашому, американці прорвалися. Дивно лише, що ми досі не бачили цих жувальників

гумки! А може, вони заховалися тут? Подивись-но під столом, Карамаллуме...

Той притьмом зазирнув під стіл і з ідіотською усмішкою відрапортував:

— Присутності ворога не виявлено!

Бруно витер кров на губах. З жахом він нарешті упевнився, що потрапив у лабети двох божевільних. «Не можна їх дратувати,— спробував він розважити тверезо,— треба з усім погоджуватись». Помацав язиком зуба — хитається. В ударі Карамаллума була слоняча сила.

Коли в кінці залу грюкнули двері, допит обірвався.

Бруно був знайомий одноманітний тупіт кованих чобіт.

— Що нового, гауптшарфюрере? — запитав Пулекс.— Сподіваюсь, приємні новини?

Дивно вбраний чоловік, карбуючи крок, підійшов до професора. Як Бруно й гадав, на ньому були солдатські чоботи, але разом з тим — синя піжама, а поверх неї невизначеного кольору кітель. Обличчя Бруно не розгледів. Новоприбулий не звернув анінайменшої уваги на в'язня. Віддавши честь, він чітко, голосно доповів:

— Повідомлення з штаб-квартири, обергрупенфюрере. Наказ: вовкові негайно готуватись до стрибка.

Фон Пулекс узяв у нього паперову смужку, підійшов до стола й почав перебирати її поміж пальцями, розшифровуючи вголос:

— Тру... Тра-а-а... вичерпано. Переходимо в наступ... У годину ікс чекаємо гострих кинджалів. Терміново. Одержання підтвердимо усно. Після прочитання знищити...

Пулекс обернувся до посильного.

У яскравому світлі лампи Бруно чітко побачив паперову смужку. Це був обірваний краєчок газети.

— Гауптшарфюрере, передайте: півень заспіває на світанку.

— Півень заспіває на світанку,— повторив посильний і зробив поворот кругом. Карбованим кроком він вийшов із залу. Професор потер руки.

— Ти чув, Карамаллуме: півень заспіває на світанку,— вигукнув він задоволено.— На світанку ми випустимо нашу зграю. Це буде остаточна перемога, триумф надлюдь! А тепер до діла. Випусти Рохуса у простору вольєру і підготуй кінокамеру. Я хочу зняти все в уповільненому темпі, для науки. Цікаво, як сприйме це фюрер.

Карамаллум відразу підійшов до полиць і зняв звідти кілька книжок.

— Ефрейтор Плат! — мовив урочисто професор.— Бувають у житті ситуації, коли навіть своєю смертю можна дати користь. Дезертирів ставлять до стінки або вішають. Але скажіть самі: яка буде користь для діла, якщо я звелю вас повісити? Не кажучи вже про те, що мене нудить від самої думки про шибеницю.

Захриплим від хвилювання голосом Бруно сказав:

— Слово честі, пане професоре, я не дезертир. Я прямував до Гінтергайсберга. Там у мене заховані трофеї: багацько кави, сигарет, найкращого французького коньяку. До того ж португальські сардинки в олії, шкарпетки, запальнички, взуття й тканини найвищого ґатунку. Ви можете взяти все собі...

— Не хвилюйтеся, Плат, — заспокоїв його професор.— Хвилювання псує кров. Окрім того,

даю слово, що вас не повісять. Навпаки, ви матиме честь узяти участь у важливому експерименті. З Вампусом ви познайомилися кілька днів тому. Сьогодні вам доведеться познайомитись з Рохусом — вінцем моєї селекції. Але не бійтесь, цього разу ви будете озброєні, Плат. Сподіваюсь, що ви захищатиметесь. У цьому весь сенс експерименту. Домовились?

Спантеличений перукар безсило похитав головою. Лиш при самій думці про гидку тварюку Бруно стало млосно. Проте він зрозумів: йому призначено роль піддослідного кроля. У відчаї він знову спробував довести свою безневинність:

— Повірте мені, пане професоре. Я перукар і можу вам це довести. Якщо бажаєте, голитиму вас двічі на день. Я можу також стригти і, як я вже казав, товари у Гінтергайсбергу будуть ваші. Там багато різних прянощів...

Побачивши, що професор його не слухає, Бруно замовк. «Якби Карамаллума не було поблизу,— майнула в нього думка,— я впорався б із хирлявим професором, у крайньому разі пристукнув би його настільною лампою...»

— У вас кров групи «А»,— зауважив професор недбало, гортаючи свій записник.— Хвора печінка. Мабуть, забагато пили? До речі, ви не вивчали свого родоводу?

Бруно догідливо притакнув і запевнив, що його батьки і всі предки були чисто арійського походження

— Романський тип, у ваших жилах тече південна кров. Ви не вікінг, мій любий, а скоріше Санчо Панса. Але для нашого експерименту це не має значення. Плат, я хочу, щоб ви усвідомили відповідальність, яка лягає на вас. Тому довірю вам одну таємницю...

Професор трохи випростався, взявшись руками в боки.

— Я вчений, доктор хімії та біології, почесний доктор чотирнадцяти університетів. Протягом багатьох років працюю в галузі генетики. Десять років я витратив, щоб розгадати таємницю генетичного коду. Погляньте на цей записник, Плат. Його зміст дорожчий від золота, бо в цій непоказній книжці міститься ключ до найбільшої таємниці людства, таємниці керованої раси, до життя за моєю волею...

Він розмахував пошарпаним записником перед обличчям Бруно, нервово розгортав деякі сторінки, заповнені формулами й числами, написаними нерозбірливим почерком.

— Ось тут, чорним по білому: я створив штучні віруси Фі-174Х і Фі-176Х, а з нуклеотидів одержав велетенську молекулу, яка керує всіма життєвими процесами. За трьома чарівними літерами криється: «Сезаме, відімкнись!» Ось ці літери — ДНК, тобто дезоксирибонуклеїнова кислота. Хто має цей ключ, той володар життя. Я створю надлюдину. Ви розумієте мене, Плат? Дезоксирибонуклеїнова кислота — ДНК. Ясно?

Бідолаха боявся, що розгніває божевільного своїм запереченням. Тому він із зацікавленим виглядом кивнув і повторив важке слово, назвавши його заради простоти цитриновою кислотою.

— Ви ідіот, фольксгеносе Плат,— промовив гнівно професор,— ви нічого не зрозуміли. Варто мені захотіти — і я перетворю вас у павіана або зроблю карликом. Я надаю життя, як тісту, будь-якої форми, створюю істоти за власним бажанням. Я — божественне провидіння!

Пулекс пошпортався у паперах на письмо-

вому столі, витяг з-під них якусь фотографію і простягнув її Плату.

— Опишіть, що ви бачите на фото.

Досі Бруно не зрозумів жодного слова з маячні професора. Коли ж він роздивився знімок, йому дещо стало зрозуміле. Тепер він знав, чому бридка тварюка здавалася йому такою знайомою. На фото Бруно побачив сірникову коробку, на ній сиділа блоха. Та сама істота, тільки збільшена в тисячу разів, напала на нього в машині.

Коли перукар слухняно відповів, що він бачить, професор фон Пулекс забрав у нього знімок.

— Так, Плат. Це — блоха, маленький стрибунець з усього шістьма парами хромосом. На перший погляд, нікчемна істота, яку бояться й ненавидять усі люди. Скоро її боятимуться ще дужче. Навіть при своїй звичайній величині блоха дивує всіх величезною силою. Вона може переносити вантаж, що в сотню разів перевищує її власну вагу, і стрибати до чотирьох метрів у довжину. На це неспроможний навіть слон.

Упродовж століть штукарі дресировали маленьких розбійників для сміховинних трюків блошиного цирку. Я зробив з них страхітливу зброю. Rhynchorhion penetrans, як називають по-науковому трохи більшу піщану блоху, завдяки своєму гормону набирас до двадцяти п'яти кілограмів ваги й може стрибати на рівній поверхні на вісімдесят метрів, а при попутному вітрі — навіть до двохсот метрів. Її укуси, якщо не подати негайної допомоги, — смертельний. Роговий панцир мого створіння ні проколоти, ні розрубати неможливо, а його очі перевершують найдосконаліші телескопи, бо вночі

воно бачить краще за кішку. А найголовніше — це надзвичайна слухняність тварин. Вони піддаються дресируванню, як собаки.

Професор на мить замовк. Увійшовши в екстаз, він гарячково порпався у паперах на столі й говорив сам до себе. Бруно побачив прес-пап'є і подумав, що його можна використати як зброю. Крадькома він спостерігав за Карамаллумом, який, розібравши книжки, звільнив поміж полицями вікно.

— От ви й знаєте мою таємницю, Плат,— провадив професор.— На світанку я відправляю на фронті три перші роти — таємну зброю фюрера, запрограмовану варіацію Фі-174Х. Рохус, Титус і Вампус очолять зграю. Подумайте лишень: при попутному вітрі — двісті метрів. Легко вирахувати, коли стрибунці-молодці будуть у Парижі або в Москві. Проте це тільки скромний початок.

Фон Пулекс тицьнув під носа переляканому перукареві ще одну фотографію:

— Що це, Плат?

— Мурашка, пане професоре.

Божевільний вдоволено посміхнувся.

— Шляхом селекції я вивів її з п'яти тисяч видів мурашок. Це *Eciton dgeranophorum* — відважна, агресивна і дисциплінована мурашка, яка атакує у маршовому порядку. Блоха за вдачею індивідуалістка, а мураха — суспільна істота. Дванадцяттеро моїх добірних екземплярів досягли розмірів куниці. За півроку завдяки моїй вакцинні росту вони досягнуть сімдесяти—вісімдесяти сантиметрів. Потім мільйони мурашок, керованих на відстані маленькою радіостанцією, вирушать по землі та під землею у бій. Шкода, що демонструвати цих любих звірят ще рано. Своїми щелепами вони можуть

перекусити ствол гвинтівки. Але вони поки що трохи недисципліновані. Минулого тижня один з малих пустунів відкусив ногу своєму доглядачеві: чик! — і все, наче бритвою. Наступне покоління буде запрограмоване краще і застосовуватиме щелепи тільки по команді.

Ще трохи — і Бруно, мабуть, помер би від страху. Відчайдушно шукав він слова, що могли б зласкавити професора, але з його уст зірвалося тільки жалюгідне зауваження, що в нього група крові «Б», а не «А». Проте вирощувач бліх навіть не звернув на це уваги. Карамаллум тим часом завершив свої приготування, справді поставивши кінокамеру.

— Ми мусимо тримати кількасот кролів, щоб годувати наших стрибунців, — заявив фон Пулекс. — Ерзац, як і все під час війни. З вами, Плат, я хочу провести перший справжній експеримент. Та перестаньте тремтіти! Ви одержите ножа з найкращої сталі. Бороніться, чоловіче, ви ж були на фронті, навіть заслужили залізного хреста. Доведіть, що ви чоловік.

Жестом він наказав Бруно підвестися. Той важко підвівся з крісла, відчуваючи, що ноги зробились неначе гумові. Хитаючись, він підійшов до вікна і зазирнув крізь нього в обкладене кахлями і поділене залізними ґратами приміщення. Йому стало млосно, коли він побачив за ґратами панцир велетенської комахи.

— Наш Рохус, — захоплено пояснив професор. — Хіба не красень? З ним вам треба упоратись. Визнаю, завдання нелегке, але, можливо, вам пощастить. Раптом ви йому сподобаетесь. На підлозі знайдете кинджал. Кров і честь, мій друже! Коли Рохус накинетесь на вас, захищайтесь кинджалом — це ваш єдиний шанс, Плат.

— Не хочу,— прошепотів, тремтячи, Бруно.— Будь ласка, пане професоре, мені зле...

Карамаллум ухопив його за комір і як пір'їну підніс до дверей. Бруно дістав штурхана в спину і, спіткнувшись, упав на кам'яну підлогу. Двері за ним зачинилися.

— Візьміть же кинджал, чоловіче! — почувся вигук професора.

Бруно побачив обох за шибкою. Їхні серйозні обличчя виказували глибоку зацікавленість. Бруно взяв кинджал, але не знайшов сили міцно стиснути його. Йому здавалося безглуздим боротися такою зброєю з цим звіром. Чудовисько вже зачуло кров і занепокоєно подерлося ґратами вгору.

Знову те саме жахливе шипіння й фосфоричні очі. Він здригнувся від брязкоту ґрат, які поступово розчинялися.

Бруно відступив у куток. Рохус, як називав професор кляте створіння, протиснувся крізь отвір і стояв на своїх дротяних ногах уже по цей бік. Бридкий сморід заповнив приміщення. Коли ґрати розійшлися настільки, що шлях став зовсім вільний, велетенська блоха на мить застигла на місці. Бруно побачив, як вона ледь помітно підігнала свої волохаті ноги. Потім зіщулилась для стрибка. Бруно зблід і притиснувся спиною до стіни, немов миша, що чекає укусу гадюки.

Тварюка стрибнула, як блискавка. Бруно прикрив обличчя руками й відчув, як гострі кігті вп'ялися йому в ноги. Падаючи, він почув гучні постріли. Світло згасло, у вольєрі загунали ковані черевики. Потім ляснуло ще кілька пострілів. Тварюка, яка досі тримала Бруно в обіймах, сповзла набік.

Все, що було далі, перукар сприймав як у

півсні. Спалахнув ліхтарик, промінь світла забігав туди-сюди і спинився на його обличчі. Бруно почув чужу мову, хтось відтягнув від нього убите чудовисько. Він застогнав, бо один кіготь глибоко сидів у стегні. Чиїсь руки підхопили його. Незнайомий голос говорив йому щось заспокійливе.

Світло під стелею знову спалахнуло. Плата перенесли до залу, посадили в шкіряне крісло. Поступово він отямився, ще не вірячи у свій рятунок. Дюжина американських солдатів оточила професора і Карамаллума. Фон Пулекс скаржився, бо в нього злетіли окуляри, коли один із солдатів дав йому ляпаса. Професор перелічував свої титули, вимагав зустрічі з генералом і белькотів щось про Женевську конвенцію.

Санітар змазав рани Бруно йодом. Незважаючи на пекучий біль від такої процедури, той здивовано прислухався до англійських слів, що ними безперестанку сипав санітар. Інші солдати теж без упину ворушили щелепами, проте з їхніх уст не зривалося жодного звуку. Тільки згодом Бруно зрозумів, що вони жували гумку. До нього заговорив офіцер. Бруно повинен ще на кілька днів лишитися в замку, він потрібен як свідок. Окрім того, йому треба зробити укол від правця.

Перукар зрадів, що знайшовся хоч хтось, хто розмовляє німецькою мовою, і з обуренням розповів про божевільні плани професора. Проте з його слів солдати цього спеціалізованого підрозділу не дізналися нічого нового. Вони вже давно розшукували цього добре їм відомого вченого та його замок смерті.

Через годину після несподіваного порятунку Бруно знову лежав у своєму ліжку. Йому

зробили ін'єкцію, і він почував себе після нічних хвилювань справді хворим і нещасним.

Гарний догляд поставив його знову на ноги. Йому дозволили оглянути замок, він побачив підвали, які аж кипіли кроликами. Постачальники крові послужать тепер корисній справі. Бруно дозволили подивитись і на кількох живих велетенських бліх та мурашок, яких саме поміщали у надійні клітки, щоб переправити за океан. Там займуться вивченням дивовижних наслідків професорової селекції експерти.

Попри відразу, яка охопила Бруно при погляді на шиплячих, смердючих істот, він не міг приховати таємного подиву перед їхньою метаморфозою. Це ж незбагненно, це справжнє чудо — зробити з крихітних створінь такі страховиська. Істоти за мою волю — невже справді божевільний відкрив таємницю творіння?

Проте перукар недовго сушив собі голову можливостями й наслідками таких, на перший погляд, абсурдних експериментів. На його думку, професорові Пулексу доведеться доживати решту життя в психіатричній клініці, якщо його, звичайно, не відправлять на шибеницю. Знайшовши в гаражі свою цілісіньку машину, Бруно відразу згадав про мету своєї багатії на пригоди подорожі. Зрештою, попереду в нього було ще ціле життя.

Був пізній ранок. Ніщо більше не заважало йому продовжити свою подорож. Привітний офіцер, лейтенант, який розмовляв бездоганною німецькою мовою, повернув йому відібрані документи. Бруно одержав чимало провіанту на дорогу. Йому навіть запропонували відвезти його у Гінтергайсберг військовою машиною, але він відмовився із зрозумілих причин.

На свій подив, він дізнався від лейтенанта, що професор досі в замку. Його навідали психіатри, а також кілька колег, щоб докладно познайомитися з його дослідями та визначити, чи справді вирощувач бліх психічно хворий. Думок про помсту у Бруно не виникало, проте, коли він почув цю звістку, у нього засвербіли кулаки.

— Що? — вигукнув він сердито. — З убивцею й ідіотом дискутують про його бліх? Хіба ви забули, що цей негідник хотів мене вбити? Він справді схибнутий, навіть мені, нефахівцеві, видно. І Карамаллум ще тут? Може, ваші солдати беруть у нього уроки боксу?

Лейтенант заспокоїв його. Карамаллум уже у військовій тюрмі. До речі, його справжнє ім'я Вільгельм Шульте, за фахом — санітар. Він працював десять років тому у цьому замку, де раніше була психіатрична лікарня. Професор Пулекс узяв Шульте до себе, коли всіх пацієнтів було відправлено у газові камери.

Що ж до професора, то тут справа дещо складніша. Звичайно, задуманий ним експеримент був би вбивством, але, по-перше, до цього не дійшло, і, крім того, як гадають психіатри, вчений зараз у стані тяжкої душевної депресії.

Бруно був зовсім іншої думки про це, але, зрештою, він не психіатр, а тільки перукар і мав лише одне бажання — якомога швидше накивати звідси п'ятами. Хай їм чорт, тим хромосомам і кислоті, нехай з професором американці панькаються. Війна скінчилася, і йому хотілося нарешті будувати своє майбутнє. Воно лежало, сповнене надій, майже поруч.

Лейтенант провів Бруно до гаража і побажав щасливої дороги. Подякувавши, Бруно зауважив:

— Якби не ваш американський мундир, я мав би вас за свого земляка. Ви розмовляєте без будь-якого акценту.

Хвилину лейтенант вагався. Здавалося, він знітився від зауваження Бруно. Потім відповів трохи грубувато:

— Я і є ваш земляк. Десять років тому мені, єдиному з усієї сім'ї, вдалося втекти з Німеччини. Моїх батьків, сестер і братів — усіх родичів відправили в газові камери Освенціма.

Він залишив Бруно одного поміркувати над його словами. У Бруно було таке відчуття, немов дістав ляпаса. Треба було б побігти за лейтенантом і переконати його в своїй невинності. В усьому винні панове, що сидять тепер на лаві підсудних у Нюрнберзі, й такі, як оцей Пулекс, а Бруно тут ні при чому, зовсім ні при чому. Хіба він сам мало не став жертвою цих убивць?

Розгублений, він стояв якийсь час біля гаража. А що було б, якби професор узяв Бруно своїм особистим перукарем? Хоч він і запевняв себе, що ні в чому не винний, проте страшні слова лейтенанта ятрили йому душу.

Бруно вивів машину з гаража. Хоч і мав поспішати, заходився лагодити несправне вікно. Скінчивши, він завів мотор і повільно поїхав посипаною щебенем доріжкою. Перед центральним порталом замку його зупинив солдат. Бруно мусив зачекати, поки виїде «джип», що стояв з увімкнутим двигуном перед сходами порталу. За кермом він побачив лейтенанта.

Через кілька хвилин розчинилися важкі двері. Вийшло чимало офіцерів та цивільних, серед них — Бруно ледве впізнав його — професор. На ньому був темний костюм, у правій руці чемодан. Він жваво розмовляв з двома добродіями в цивільному. Один з офіцерів відчинив дверцята «джипа», професор і двоє в цивільному сіли в машину.

Лейтенантові довелося проїжджати повз Бруно. Так зустрілися востаннє професор і його піддослідний кролик. Пулекс і знаки не дав, що впізнав свою жертву.

Бруно знову охопив жах, коли він зазирнув у товсті скельця окулярів. Куди вони його повезуть? У Нюрнберг чи до його колег за океан?

«Істоти за мою волею...» Бруно здригнувся, наче струшуючи тягар минулого. «Більше я не дозволю запрягти себе до такого воза,— подумав він.— Божественне провидіння, панування над світом — це не для мене. Я житиму скромно. За три-чотири тижні, якщо все буде гаразд, матиму свій салон. Оце й стане моїм світом». Багато скла, мармуру, поліровані дзеркала. Кілька гарненьких перукарок, два-три учні, а при вході вивіска нікельованими літерами:

«Дамський і чоловічий перукар БРУНО ПЛАТ».

ЗМІСТ

Фантастика тривожних запитань і застережень. <i>Михайло Слабошпицький</i>	3
Рей Бредбері. У СРІБЛЯСТІЙ МІСЯЧНІЙ ІМЛІ. З англійської. <i>Переклад Лариси Боженко</i>	8
Стівен Кінг. ПОЛЕ БОЮ. З англійської. <i>Переклад Андрія Мінка</i>	42
Станіслав Лем. ГОЛЕМ ХІV. З польської. <i>Переклад Юрія Попоуєнка</i>	55
Вільям Тенн. НЕДУГА. З англійської. <i>Переклад Лариси Боженко</i>	140
Карл Гайнц Тушель. НЕПРИМІТНИЙ МІСТЕР МАКГАЙН. З німецької. <i>Переклад Галини Лозинської</i>	176
Герберт Ціргібель. ЕКСПЕРИМЕНТИ ПРОФЕСОРА ПУЛЕКСА. З німецької. <i>Переклад Володимира Шелеста</i>	284

У11 У сріблястій місячній ім-
лі: Наук.-фантаст. оповідан-
ня та повість: Для серед.
і ст. шк. віку /Упоряд.
М. Ф. Слабошпицький; Ху-
дож. К. І. Сулима.— К.: Ве-
селка, 1986.— 317 с.: іл.—
(Сер. «Пригоди. Фантаст.»).

До збірки ввійшли науково-фан-
тастичні твори кращих письменни-
ків цього жанру з різних країн,
присвячені боротьбі за мир, за від-
вернення загрози війни.

3 $\frac{4803020000-165}{M206(04)-86}$ 228.86.

84(0)6

В серебрястой лунной мгле

*Научно-фантастические
рассказы и повесть*

(На украинском языке)

Серия
«Приключения.
Фантастика»

Для среднего и старшего
школьного возраста

Составитель

Михаил Федорович Слабошпицкий

Рисунки

Константина Ивановича Сулимы

Киев «Веселка»

Редактор

В. Ф. Сахно

Художний редактор

А. О. Ливень

Технічний редактор

Т. В. Осталецька

Коректори

Л. В. Островська,
М. З. Волович

Информ. бланк № 4216

Здано на виробництво 27. 12. 85.

Підписано до друку 15. 05. 86.

Формат 70×90¹/₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура звичайна нова. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 11,70. Умовн. фарб.-відб. 12,76.

Обл.-вид. арк. 12,41. Тираж 115000 пр.

Зам. № 573-6. Ціна 55 к.

Ордена Дружби народів видавництво

«Веселка», 252050, Київ-50, Мельникова, 63.

Львівська книжкова фабрика «Атлас»

290005, Львів-5, Зелена, 20.

Любий друже!

Познайомитися з творами зарубіжних письменників тобі допоможуть книжки видавництва «Веселка», що вийшли в 1986 році:

ВОЙНИЧ Э. Л. Овод

Роман. З англійської

ГОНСАЛЕС О. Як я був у Варадеро

Оповідання. З іспанської

ЕЛЛІС М. Індіанець з тротуару

Повість. З англійської

ЖУКРОВСЬКИЙ В. Викрадення в Тютюрлістані

Повість. З польської

ЛОНДОН ДЖ. Біле Ікло

Повість та оповідання. З англійської

МААР П. Що не день, то субота

Повість. З німецької

Міфи Давньої Греції. З грецької

ІТО Т. 6 серпня 1945 року. Хіросіма звинувачує.

Повість. З японської

ЯНЕВ К. Подорожній, що несе іскру

Повість. З болгарської

ЯНІКОВСЬКІ Є. Я і мій дитячий садок.

Оповідання. З угорської

ФАНТАСТИКА

ПРИГОДИ

До збірника «У сріблястій місячній імлі» ввійшли науково-фантастичні оповідання та повість, об'єднані однією наскрізною темою боротьби за мир, за відвернення загрози війни.

Проблеми, які ставлять автори цих творів, близькі і зрозумілі всім, кому дороге світле майбутнє людства.